

શ્રી.

નિવેદન

આપણા દેશી બાપાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સુદુદેશથી પતિતપાવન કે. શ્રીમંતું સરકાર મહારાજનાસાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ, સેના-ખાસખેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઇ., જી. સી. આઇ. ઈ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઇને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી, “ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા ” રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

તદનુસાર ‘ બ્રહ્મદેશ ’ એ નામનું પુસ્તક રા. રમેશનાથ રંગનાથ ગૌતમ, બી એ. એમની પાસે તૈયાર કરાવી તેને ઉક્ત માળામાં ૨૭૮ માં પુષ્પરૂપે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

બાપાંતરણાખા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા તા. ૧-૭-૪૨	{	ભા. મ. કોઠારી બાપાંતર મદદનીશ	{	જ્યો. મા. મહેતા વિદ્યાધિકારી વડોદરા રાજ્ય.
--	---	---------------------------------------	---	--

અનુક્રમણી

	પાન
પ્રવેશક : બ્રહ્મદેશ—હિંદુ સંસ્કૃતિના શાંતિસામ્રાજ્યનું સંસ્થાન	૧
પ્રકરણ ૧ મું બર્માઝ, જ્વતતનું ધડતર	૧૪
„ ૨ મું પૌરાણિક પૂર્વરંગ—તગાઉ	૨૪
„ ૩ મું અભિમહનપુરનો જ્યોતિર્ધર	૩૧
„ ૪ મું અર્ધનેરુદ્ધવંશનો ઉદયારત	૩૯
„ ૫ મું એ વંશનો અંતઃ શાન સત્તાની રચના... ..	૪૮
„ ૬ મું આવાના સમકાલીન પીગુની રાજસત્તા	૫૭
„ ૭ મું આરાકાન —બર્માનો જીલ્લો બન્યા પહેલાં	૬૩
„ ૮ મું બર્માઝ સત્તાનું પ્રાકટ્ય-ટોંગૂ... ..	૬૮
„ ૯ મું મુલ્દોની ઝડી—નવાં મિત્રણ	૭૬
„ ૧૦ મું પીગુનો અસ્તોદયારત	૮૫
„ ૧૧ મું શાન—તલાઈ દીપકનો છેલ્લો અમકાર	૯૮
„ ૧૨ મું ચક્રવર્તી અલૌક્યા	૧૦૪
„ ૧૩ મું ઉચ્ચપાથક્ષત્રની બાવીસી	૧૧૪
„ ૧૪ મું બોહાક્યા અને બાજીહા	૧૨૧
„ ૧૫ મું પડતીનો પ્રારંભ—પ્રથમ વિગ્રહ	૧૩૨
„ ૧૬ મું સામ્રાજ્ય સંસ્થાપનાર્થાય ; બીજો વિગ્રહ	૧૪૦
„ ૧૭ મું અમ્યુત કેશવમ્ !	૧૫૨

ખંડ ૨

૧. મંદિર	૧૬૩
૨. લોકસાહિત્ય, ઉત્સવો અને જ્યોતિષ	૧૯૦
૩. બર્માનું ભારતીય નગર-રંગૂન	૨૦૬

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૂરો અને સાચો લખાયો નથી. ખ્રીસ્તી સમયનો ઇતિહાસ કંઈ અંશે ઉભો કરી શકાય છે પરંતુ યુદ્ધપૂર્વ અને યુદ્ધ પછીના હિંદુસ્તાન ઉપર તો ધુમ્મસના પાદ પડી રહેલા છે. સ્વ. જયસ્વાલ, ડૉ. નાગ ઈ. જેવા જૂના ઇતિહાસકારો આ ધુમ્મસમાં કંઈક પ્રકાશ નાખવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

હિંદનો આ ઇતિહાસ તે આજના રાજકીય હિંદુસ્તાન અગર આજના ભૌગોલિક હિંદુસ્તાનનો જ નહિ. હિંદની ભૂગોળ આજની હિંદ-સીમા બહાર ઘણે ઘણે દૂર પહોંચેલી હતી. મધ્ય એશિયા, અફઘાનીસ્તાન તીબેટ, બ્રહ્મદેશ, સાયામ, મલાયા, કેમ્બોડિયા અને ક્ય હિંદના વિશાળ દાપુઓ—એ સઘળા હિંદના ભૌગોલિક વિભાગો હતા—પશ્ચિમ સમુદ્રના આફ્રીકન કિનારા અને દાપુઓને બાદ કરીએ તો પણ આ ભૂગોળને કેટલાક હિંદી વસાહત અગર હિંદી સંસ્થાનો તરીકે ઓળખાવે છે. એક વાત ચોક્કસ, કે હાલની વસાહતો પ્રમાણે સંસ્થાનો કે તાબાના પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કરતી કામ જે પ્રભુત્વ ભોગવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેવું પ્રભુત્વ હિંદી સંસ્કૃતિએ સ્થાપેલું દેખાતું નથી. તાબાના પ્રદેશોમાં ઉજળિયાત અને રાનીપરજ જેવા વિભાગો હિંદી સંસ્કૃતિએ પાડ્યા હોય, એમ ઇતિહાસના ટૂંકડા જોતાં અને અત્યારના અવશેષો જોતાં લાગતું નથી. હિંદના સમગ્ર સંસ્કાર, હિંદની સમગ્ર કલા, હિંદનો માન્ય ધર્મ, અને હિંદની વિવિધ કક્ષાની ક્રિસ્તીઓ—એ સઘળું જાણે અપેક્ષા કરવાને માટે જ હિંદવાસીઓની વસાહતો થયેલી હોય, એમ દેખાઈ આવે છે. આવા વિચારભેદ કે સંસ્કારભેદ હિંદની સંસ્કૃતિના શોધકોએ ખાસ સમજી લેવા જેવા છે.

આ વિભાગોમાના મહત્વના અને આપણા સાખપડેલી બ્રહ્મદેશ વિષે એક સળંગ અભ્યાસલેખ મહારા યુવાન મિત્ર શ્રી. રમેશનાથ ગૌતમે વર્ણવેલી અને વર્ણના અભ્યાસ પછી તૈયાર કરી રાખ્યો છે. એમાં બ્રહ્મદેશ—અર્થાં સંબંધમાં ઐતિહાસિક, સામાજિક, માનવવંશવિસ્તાર વિષયક અને સાંસ્કૃતિક ઉત્ક્રાન્તિ, વિકાસ કે અધોગતિના મનનીય અભ્યાસો આપેલા છે. હિંદને

જામત થવું હોય તો હિંદુ પોતાનો પુર્વ ઇતિહાસ ઉઠેલવો અને સમજવો પડશે. એ ઇતિહાસના ઉકેલમા ઘસડેશ અને હિંદના સંબંધ વિષે શ્રી. રમેશનાથ ગૌતમનો આ નિબંધ બહુજ અનોખું અને ઘોતક થઈ પડે એમ હું માનું છું.

હું જાણવા-જાણી ગયો ત્યારે તે પ્રદેશોના આય અને બૌદ્ધ સંસ્કારોના જિવંત અવશેષો જોઈ હું ચકિત થઈ ગયો, અને મને શંકા પશુ ઉત્પન્ન મઈ, કે એ સર્વન અવશેષો કહેવાય કે કેમ.

ઘસડેશ તો આપણે સીમાડે જ છે. હિંદુસ્તાનમાં જ જન્મ પામેલો બૌદ્ધ ધર્મ હજી ઘસડેશનો જિવંત ધર્મ છે. એટલે એ પ્રદેશની ઇતિહાસ-ગાથા હિંદવાસીઓ માટે તો બહુ જ જરૂરી છે.

તેમા યે ગુજરાતીઓનાં જમાં સાથેના સંબંધ તો બહુ જ માફ છે. બાજની જનતાને ગુજરાતીઓએ જમાં મુઘી બરેલી કાળ નવાઈ બરેલી લાગે. સાગર તરી, પ્રદેશો બોળંગી, જમાંથી પણ આગળ ગુજરાતી પ્રજા પહોંચી ગયેલી છે. એ સાહસપ્રિય પ્રજાએ પોતાનું એક ગૌરવમયું તત્વ તો ધ્યાનમા રાખવું જ જોઈએ, કે પ્રાચીન વસાહતોના અને પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસમા ગુર્જર પ્રજાએ મહત્વનો ભાગ લઈનેલો છે જ, જાવાની કંતકથા વિજય નામના ગુજરાતી રાજપુત્રને આર્થ સંસ્કૃતિ લાવનાર તરીકે બોળાવે છે. જમાંમા પશુ એક મુસ્લીમ ગુજરાતી જમાંન રાજકર્તાનો પ્રધાન હતો એમ જાણું. ત્યારે આપણને ગુજરાતીઓની અને પ્રાચીન યુગની અત્તાતરફમાનો અને ગુજરાતીઓના માહસનો જવંભરો ખ્યાલ આવી શકશે.

આ મંથ ઇતિહાસ નથી. પરંતુ ઇતિહાસનો “ કાચો માલ ” તો તેમાં ખૂબ જરેમો છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇતિહાસ રચવા માટે કથા કથા માર્ગ લેવા, તેનું ચોક્કસ દિશાસૂચન પણ તેમાં છે. હિંદના સાંસ્કૃતિક વલણોની નવા ઉપર ચીતરેલી હકીકતોનો આ રંગીન સમૂહ બહુજ ઉપયોગી, ઝેરક અને રંજક વાંચન પૂરું પાડે છે એવી મહારી ખાતરી છે.

શ્રી. રમેશ ગૌતમનો આ પ્રવાસ મફત નીવડો, અને જમાંને હિંદુસ્તાનના મુવલું આદાસ સમજાવવાના તેઓ સતત પ્રવાસ કર્યા કરે, એવી મહારી શુભેચ્છા છે.

અમરુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

આમુખ

“ History, a distillation of Rumour ”

Carlyle, *French Revolution*, Pt 1. Bl 7

“ History, at least in its state of ideal perfection, is a compound of poetry and philosophy. It impresses general truths on the mind by a vivid representation of particular characters and incidents ”

Macaulay, *On Hallam's Constitutional History*.

બ્રહ્મદેશ અથવા સામાન્યતઃ બર્મા નામથી ઓળખાતા નિસર્ગના એક મનોહર ઉદ્યાન સમાન દેશ સાથેના આર્યાવર્ત (હિન્દુસ્થાન) તથા આર્યાવર્તવામિની દ્વિરબ્ધ્યગર્ભ દિન્દુ જાતિના ધાર્મિક, સામાજિક રાજનૈતિક તથા વ્યાવસાયિક આદિ નાનાવિધ સંબંધો અત્યંત પ્રાચીન તથા ધનિષ્ઠ હોવા છતાં અને વિશેષતઃ દિન્દુસ્થાનના ગુજરાત, કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડ આદિક પ્રાચીની ગુજગતી ભાષા બોલનારી દિન્દુ તથા મુસ્લિમ જનતાના બ્રહ્મદેશમાના આગમન તથા બ્રહ્મદેશ સાથેના વાણિજ્યવ્યવહાર સંબંધની કદના પણ સો વર્ષ કરતા ય વધારે જૂની ચર્ચ ગયેલી હોવા છતાં, માત્ર એટલું જ નહિ, એ દીર્ઘકાળમા ગુજગત, કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્ર દેશના શુભારસમા કેટલાક સુશિક્ષિત, શુદ્ધિશાળી તથા આક્ષરકાગિના સત્પુરુષો પણ અહીં આગીને વસી ગયેલા હોવા છતાં અત્યારમુધી બ્રહ્મદેશના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસના લેખન તથા પ્રકાશન દ્વારા બ્રહ્મદેશ તથા ભારત-વર્ષના પાશ્વરપરિક ધનિષ્ઠ તથા અવિભાજ્ય સંબંધો પર પ્રકાશ પાડનારો એક પણ ગ્રંથ અંશિત, કિંવા સનિત્તર સ્વરૂપમા, અસ્તિત્વમા નથી આવ્યો અને વ્યાવસાયિક કારણોથી બ્રહ્મદેશમા રથારી ભાગથી વસતા, દિન્દુના બ્રહ્મદેશના જ વાસ્તવિક નિવાસી બની ગયેલા ગુજર ભાગભાગીઓ એના

પ્રકારના અથ અથવા અયોના અભાવે બચકર અગ્નિને જ મેવી રહ્યા છે એના જેવો રોક તથા નિરાશનો અન્ય ગો વિષય હોઈ શકે વાર ? આગથી નહુ માસ પૂરે ત્યારે મારા ધ્વજદેશના પ્રવાસનો નિશ્ચય થઈ ગયો હતો ત્યારે જો ગુજરાતી ભાષામાં એવા કોઈ નાના મોટા અથો લખાયા તથા છપાયા હોય તો તે અથોને મેગની લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં ધ્વજદેશના ઇતિહાસ, પ્રવાસ તથા ભારતીય જનતાના ધ્વજદેશ સાથેના સંબંધનો પરિચાયક એક પશુ નાનો કે મોટો અથ મને મળી શક્યો ન હતો અને મારે એ પ્રયત્ન સર્વથા નિષ્ફળ જ થયો હતો માત્ર અંગ્રેજ અંધકારોના લખેલા અનેક અથો મને અંગ્રેજી ભાષામાં તરત મળી શક્યા હતા અને ત્યાર પછી બીજા અંગ્રેજી અથો રગૂનમા આવ્યા પછી રગૂનમાંથી પશુ ખરીદી શક્યા હતા અંગ્રેજોના પગલાં જે જે દેશોમાં પડ્યા છે તે સર્વ દેશોના સંબંધમાં અંગ્રેજ લેખકોએ અસંખ્ય નાના મોટા અથો ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી લખી નાખ્યા છે તે તે દેશોમાં ભવિષ્યમાં આવનારા પોતાના દેશમાંથી તથા જાતિમાંથી મટે તે સર્વ વિષયોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના માર્ગોને પ્રસરત કરી દીધા છે અને આપણે ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓ એવી સ્થિતિમાં જ અટવાયા કરીએ છીએ કે—

“ સખા, હમને બહોત કુછ કોશિસે છી” તાકે કુછ સમજે;

મગર સમજે તો થહ સમજે, કિ અબ તકે કુછ નહી સમજે ! ”

અર્થાત પોતાના વ્યવસાયના સીમાબદ્ધ ઉપરટપક્રિયા જ્ઞાનને અપવાદ રૂપ માનવામાં આવે તો ધ્વજદેશનાસિની ગુજરાતી ભાષા બોલનારી જનતા ધ્વજદેશ વિષયક આપસ્યક સાહિત્યના ગુજરાતી ભાષામાંના અભાવનો કારણથી ધ્વજદેશના વાસ્તવિક સ્વરૂપને અલ્પસ્વરૂપ પરિમાણમાં પશુ નથી જાગી શકી, એ નિર્વિવાદ વાર્તા છે

પરંતુ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી ધ્વજદેશવાસિની જનતાના સદ્-ભાગ્યે ..કેટલાક વિશ્વવિદ્યાલયની ઉચ્ચ પત્ની (ડિગ્રી) ધરાવનારા તથા શુદ્ધિયાગી પુરુષો પશુ વ્યાવસાયિક કારણથી ધ્વજદેશમાં વિગેષત, ધ્વજદેશની આધુનિક રાજધાની રગૂન નગરીમાં આવી વસેલા છે અને આ

અક્ષદેશના ઇતિહાસના નિર્માતા, મારા મિત્ર રા. રમેશ ધારેખાન બી. એ. પણ તે અક્ષદેશવાસીમાંના એક છે. રા. ધારેખાન આજે પંદરેક વર્ષથી રંગૂનમાં જ વસે છે અને પોતાના અક્ષદેશનિવાસના એ દીર્ઘ સમયને બહુધા સાહિત્ય સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર પત્રકારત્વના વ્યવસાયમાં જ વીતાવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યભંડારમાં અક્ષદેશ વિષયક સાહિત્યનો અભાવ પ્રથમથી જ એમના હૃદયમાં કંટક સમાન ખૂંચ્યા કરતો હતો અને તેથી અક્ષદેશની સમસ્ત પરિસ્થિતિઓનો, આવા એક અંથના નિર્માણ માટે, એઓ પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા અક્ષદેશ-વિષયક અસંખ્ય ગ્રંથોના પરિશીલન ઉપરાંત અક્ષદેશના ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવનાર પુરાતન રથોના પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ તેમજ અક્ષદેશની નૈસર્ગિક ભૌગોલિક પરિસ્થિતિના અપરોક્ષ અવલોકન માટે લગભગ ૬૦૦૦ માઇલ્સ નેટવે પ્રવાસ તે એઓ મિન્ન બિન્ન અવસરે મોટર દ્વારા જ કરી ચૂક્યા છે, કે જેમાં રેલ્વે દ્વારા કરાયેલા પ્રવાસોનો સમાવેશ નથી થતો. એ સમસ્ત અવિશ્રાંત પરિશ્રમ તથા અખંડ અભ્યાસના અત્યંત મધુર ફળ તરીકે પ્રસ્તુત અંથ લખાયો છે અને આદરપૂર્વક અક્ષદેવામિની ગુજર ભાષાભાષિણી જનતાનાં કરકમળોમાં સમર્પણ છે, અર્થાત ગુજરાતી ભાષામાં અક્ષદેશ વિષયક જ્ઞાનની નિર્મલ ગંગાના પ્રવાહને વહેવડાવનાર આ અંથ સર્વથી પ્રથમ હોવાથી કદાચિત ભવિષ્યમાં અન્ય લેખકો દ્વિંવા અંથકારોની લેખિનીથી અક્ષદેશના ઇતિહાસ તથા અક્ષદેશના ભારતવર્ષ, વિશેષતઃ પ્રાચીન હિન્દુ ભારત સાથેના ધનિષ્ઠ સંબંધો ઉપર પ્રકાશ પાડનારા વિશાળ ગ્રંથો લખાશે, તોય એ વિષયના આદિ (પાઠોનીયર) અંથ તરીકે તે આ અંથની મહત્તા જ ચિરંજીવિની રહ્યા કરશે, એ મત્યનો કદાપિ કોઇથી અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.

આ અંથની નિરંતર સ્મરણમાં રાખી લેવા યોગ્ય જે વિશિષ્ટતા મારા જોવામાં આવી શકી છે તે એ છે કે અમુક નિષ્પક્ષગત અને ભારતવર્ષ તથા અક્ષદેશ (ઉભય દેશો) પ્રતિ હાર્દિક અનુકંપા તથા પૂજ્ય ભાવ ધરાવનારા એચ. ફીલ્ડિંગ હૉલ (H. Fielding Hall) જેવા આંગ-

જીના વેદા પર ગણી શકાય નેટલા અપવાદરૂપ અંગ્રેજ અધિકારીના મથોને અપવાદરૂપ માનવામાં આવે, તો બહુધા અન્ય સર્વ અંગ્રેજ અધિકારી દ્વારા રાજનૈતિક તથા આર્થિક કારણોથી સત્યનો સર્વથા અપવાપ કરીને પોત-પોતાના અલ્લદેશ વિષયક મથોમાં એ વાર્તાને સિદ્ધ કરી બતાવવાના જે અવ્યાપારોમાં બાહ્ય સમા બાલિય પ્રમત્નો કરાવતા છે, વિશેષતઃ, જ્યારથી અલ્લદેશને ભારતવર્ષથી વિભક્ત તથા અમંગલ કરી નાખવાનો હવે નિર્ણીત થઈ ગયેલો પ્રત્ન ઉપરિષ્ઠત થયે છે ત્યારપછીના મથોમાં જે સત્યાપલાપ કરાવવા છે તેમનો સાર એજ છે કે અલ્લદેશનો ભાગતવર્ષ સાથે પ્રાચીન કાળમાં કશોય સબધ હતો પણ નહિ, અત્યારે છે પણ નહિ અને ભવિષ્યમાં એવો કાંઈ પણ સબધ થવાનો સંભવ પણ નથી જણાતો, એટલે અલ્લદેશના મૂળ નિવાસી બર્માનોના હિતોની રક્ષા માટે અલ્લદેશના ભારતવર્ષ સાથેના સબધો બંધ થવાજ જોઈએ અને અલ્લદેશનું વિભક્તીકરણ થવું જ જોઈએ * પરંતુ આ મથોના લેખક બાઈ ધારેખાને અનેક ઐતિહાસિક,

* અત્યારના અંગ્રેજ અધિકારીના જે સત્યાપલાપક અસત્યમૂલક પ્રચારકાઈનાં નમૂના તરીકે વર્તમાન વર્ષ ૧૯૩૫ માં જ રંગૂનમાં પ્રકટ થયેલા *Beautiful Burma* નામક Major C. M. Enriquez ના હાથેલા મથોની પ્રસ્તાવનાના આક્રમક પૃષ્ઠમાને એક પેરેગ્રાફ અહીં બિતારી લેવાના મારા પ્રયત્નને હું નથી અટકાવી શકતો, તે પેરેગ્રાફ આ છે —

‘First of all, What is Burma? What is this mysterious land of Indo-China that by a mere accident, became a province of British India, and is now starting life of its own? The answer is that Burma by blood and tradition is essentially Mongolian. It is the edge of China geographically and ethnologically, it has nothing whatever to do with India.’

આ મથોમાં આવા જ અનેક બાલિય વિધાનો કરાવતા છે અને તે તેમનું ખડન કરવા બેસીએ તો એક બૃદ્ધો મથ જ લખવો પડે, પરંતુ બાઈ ધારેખાનનો મથ આવા વિધાનોની નિર્ભયતાને પ્રમાણ પુરુસર સિદ્ધ કરી બતાવનારો દોષાધી દાસ તરત તો આ વિધાનોના ખડનની આવશ્યકતાની સ્વયંમેવ પૂર્તિ થઈ ગઈ છે.

સાંસ્કૃતિક, આચારવિચાર વિષયક સામ્ય તથા એવાંજ, અન્યાન્ય પ્રમાણોથી એ વાર્તાને નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવી છે કે અત્યંત પ્રાચીન કાળથી જ બ્રહ્મદેશ ભારતવર્ષ સાથે નાનાવિધ સંબંધોની શૃંગલાવડે જડાયેલો છે, અને બ્રહ્મદેશના ભારતવર્ષ સાથેના એ ચિરંજીવ સંબંધો આવાં અનેક રાજનૈતિક વિભક્તીકરણો થવા છતાં પણ સદાસર્વદા સંજીવન, અખંડ તથા અવિભાન્ય જ રહેવાના છે. મેં 'સ્વયં' આ વિષયનો જે કાર્ષ્ણ્ય પણ અભ્યાસ કર્યો છે તે અભ્યાસના ચોગ્ગે હું પોતે પણ એજ નિષ્કૃષ્ટ ઉપર આવેલો છું એટલે આ વિષયમાં મારી તથા બાકી ધારેખાનની માન્યતાઓ એક સરખી છે અને એ જ માન્યતાઓ સત્ય તથા વાસ્તવિક છે.

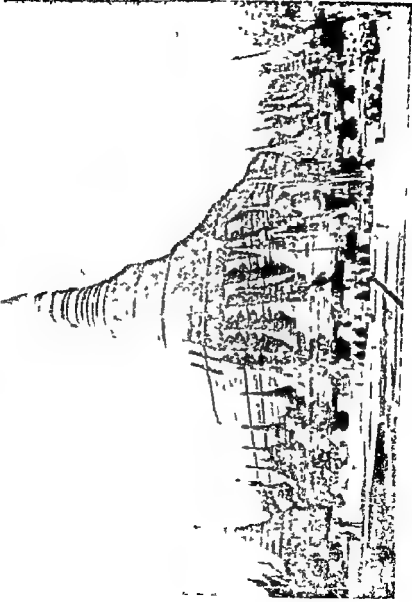
બાકી ધારેખાને આ અંચ લખી તથા છપાવીને પોતાના બ્રહ્મદેશ-નિવાસ, પોતાના અવિશ્રાંત અભ્યાસ તથા પોતાના અમૂલ્ય સમયનો અતિશય સદુપયોગ કરીને બ્રહ્મદેશવાસિની તથા ભારતવાસિની ગુર્જર બાપાબાપિણી જનતાની જે અમૂલ્ય, અલભ્ય તથા ચિરસ્મરણીય અનન્ય સેવા કરી બતાવી છે તે માટે બાકી ધારેખાને જેટલા પણ ધન્યવાદો આપવામાં આવે તેટલા ધન્યવાદો એાજાજ માની શકામ એ નિઃસંશય સત્ય છે...હું પરમાત્મા પાસેથી એજ યાચી રહ્યો છું કે બાકી ધારેખાનનો આ અંચ લોકાદરને પાત્ર થાય અને એમનો એ વિજય એમના ઉત્સાહને વધારીને એમની એાજરિવની લેખિનીથી આવા અનેક ઉપયુક્ત અંચો લખાવીને ગુર્જર સાહિત્ય ભંડારને તે અંચરત્નોદ્ધાર સમૃદ્ધ કરતો રહે.

બાકી ધારેખાન જેવા.....વિશ્વવિદ્યાલયની ઉચ્ચ પદવી ધરાવનાર વિદ્વાન પત્રકાર તથા અંચકારે મારા જેવા શાળા પાઠશાળાના શિક્ષણથી સર્વથા વંચિત, ગૃહશિક્ષિત તથા આજન્મ વિદ્યાર્થી પાસેથી પોતાના અંચનો ઉપોદ્ધાત લખી આપવાની માગણી કરીને પોતાની કુર્ષ્ણતા, નિરહતા તથા ગુપ્ત ગુણુઆહુતાનો જ પરિચય કરાવ્યો છે અને યાગ માનની વૃદ્ધિ જ કરી બતાવી છે એટલે એમની એ અનન્ય ગુણુઆહુતા માટે હું એમનો ચિરન્મણી જ રહેવાનો છું. એ મારા અંચકાર મિત્રના સાર્વત્રિક

વિજય, ઉત્કર્ષ તથા કલ્યાણયુક્ત ઉદ્દેશ આમુખ્ય, અખંડ આરોમ્ય તથા
વિશુદ્ધ શ્રવનને પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા ખાસેથી યાચીને હું મારા આટલા
ઉપોદ્ધાતને પર્યાપ્ત મ્હાની મારી લેખિનીને વિશ્રાંતિ આપવાની આદ્ય
ધ્વજ હું, પ્રતિ.

૨૦જૂન તા. ૨૧-૧૨-૭૫ }
શનિવાર.

બવહીય
નારાયણ વિસનજી ઠંકર,
ગુર્જર ગ્રંથકાર.

શ્રીગિરિ પર્વત, રંગેન

પ્રવેશક

બ્રહ્મદેશ-હિન્દુ સંસ્કૃતિના શાંતિસામ્રાજ્યનું સંસ્થાન.

બ્રહ્મદેશ ઉપર ભારતીય સંસ્કાર અને રક્તની છાયા અનાદિ કાળથી પડતી આવી છે, અને હજી પણ એ ક્રમ જોવા ને તેવો ચાલુ છે, એ સામાન્ય રીતે સર્વમાન્ય હકીકત છે. ભરતખંડની પૂર્વ દિશાએ આવેલા દેશો ઉપર ભારતીય (—અક્ષત હિંદુ—) સંસ્કૃતિનું સામ્રાજ્ય જેવું સ્વાર્થરહિત તેવું જ વિસ્તૃત અને પ્રગાઠ હતું, અને જાવા, બાલિ, સ્યામ, કમ્બોડીયા આદિ દેશોમાં તેની પ્રબળ પ્રતીતિ અત્યારે પણ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ સ્થળોમાં હિન્દુ સંસ્કારના અવશેષો તરફ ફેટજોક સમય થયાં પુષ્કળ ખ્યાન ખેંચાયું છે, અને તે સંબંધે ઘણું જોવાયું તથા લખાયું પણ છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ૧૯૨૭માં એ પ્રદેશમાં કરેલા પ્રવાસે એ વિષયના કુતૂહલને સબળ વેગ આપ્યો હતો, અને Greater India Series માં તે વિષે સંતોષકારક પ્રમાણમાં અન્વેષણમૂલક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે એમ કહી શકાય. આપણા માહરશ્રી રમણલાલ દેસાઈ ૧૯૩૬ ની સાલમાં જાવા નર્મ આપ્યા; ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ત્યાં સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતાં ચિહ્નોએ તેમના મન ઉપર ઘેરી છાપ પાડી, અને એ પર્ષટન વિષે તેમનું ફેટજુંક લખાણ પ્રસિદ્ધ થયું, તેને લીધે આ વિષય તરફ તત્કાળ પૂરતું ગૂંજરાતનું લક્ષ આકર્ષાયું કહી શકાય ખરું.

બ્રહ્મદેશ તો જાવા, બાલી, સ્યામ, કમ્બોડીયા, સીંગાપોર (સિંહપુર) એ બધાં કરતાં આપણા વંધારે નિકટવર્તી છે; અને એ સર્વ કરતાં બ્રહ્મદેશ ઉપર ભરતખંડે પાડેલી અસર વંધારે વ્યાપક તેમજ પ્રગાઠ છે. એ દેશમાં ભારતીયોની જનસંખ્યા જેટલી છે તેટલી અન્ય કોઈ દેશાવરમાં નથી. તેમ છતાં એ દેશમાં ભારતીય સંસ્કારના વહેલા પ્રવાહોનો અભ્યાસ કરીને તે વિષે માહિતી મેળવવાનું કુતૂહલ કોણ જાણે કેમ કોઈ વિદ્વાનને થવા પામ્યું નથી.

જાવા અને જાતિ કૃતા જર્મા જગાજાતી વધારે-આવ પડેલમા છે, હતા
અગાળા વિદ્વાનોએ કાળ જરીને તેની પેલી પાઠ પથરાયેલા એ પ્રેરણાને
અજોળી નાખ્યા જ્યારે એ હતુમાનકુદ્દામા જર્માને તેઓ પ્રાય અસ્પષ્ટિત
સ્થિતિમા મૂકતા ગયા છે આપણી દૃષ્ટિની એ ખૂબી છે, કે જેમ વસ્તુ
વધારે દૂર પડેલી હોય તેમને વધારે આકર્ષક લાગે છે, અને જેમ પગિયથ
વધારે ગાઢ તેમ તેના પગિયથવાળી વસ્તુ આપણે હાથે અવદાને વધારે
પાત્ર બને છે દેશાભિમાન, જાતિઅભિમાન કે અસ્કાગૌરવનું ખાસ વક્ષણ
આત્મલક્ષીપણનું હોય, પણ આપણી સ્થિતિ તેથી સાવ જુની છે

લગભગ પંદર વર્ષના મારા જર્માના વયવાદ દરમ્યાન ખાસ કરીને
ગૂજરાતનું નક્ષ એ દેશ તરફ ખેંચવા ગુજરાતી સામયિકમા લેખો દ્વારા
અથાશસ્ત્રિ પ્રયત્નો મે થ્યાં, પણ તેમા મફતતા જેવું કશું પ્રાપ્ત થયું
નહિ જર્મામા રીમ-પચીસ હજાર ગૂજરાતીઓ વમે છે, હજારો ગૂજરાતીઓ
ત્યાં જમાના થયા વમતા રહ્યા છે. જર્મામા તેઓ ઓતપ્રોત છે છેક
ચીન અને આસામ તથા સ્થામને લગતી સરહદોના અતિ વગડાઉ પ્રદેશના
એમલા અટ્ટના મામડામા પણ ભાગે જ એવું કોઈ હશે કે ત્યાં એમદ
ગૂજરાતીની દાંડી ન હોય તે બતા આપણા સરકારની જર્મા ઉપર થયેલી,
થતી કે થવાની અસરમાં કોઈને કશો રમ નથી, કેમકે એવી રમવૃત્તિ
તાર્કાનિક દ્ર રોપાર્જનની પ્રવૃત્તિનું અંગ નથી બની રાકતી! નાકની
દાડીથી વધારે દૂર દષ્ટિ કરે તે ભારતીય નહિ-ગૂજરાતી તો નહિ જ

છેતના દરેક વર્ષ અર્થા જર્મામા ભારતીયો સામે જે અણધાર્યો અને
મુઠવનારો પ્રકોપ પ્રવળી નીકળ્યો છે, તેને આ અનાદિ કાળના સંજ્ઞા પોતી
ભૂમિમા આડે જોઈશું, તો સખેત્રશર્વ થયા વિના નહિ રહે આવી શાયનીય
સ્થિતિમા પણ આપણને સૂચતુ નથી, કે એ હજારો વર્ષોના રોહસ બધાની
યાદ આપશે તાજ કરીએ, કે જેથી અગ્નીઓને પણ તેના રમરળો
આપણે તાજ કરાવી શકીએ, અને પુનઃ મૃદા મળધ રથાપવા પ્રેરાઈએ
આ નજરે, સ્વાયંવૃત્તિથી પણ, જર્માનો પ્રમુખ વેપારી વર્ગ-ગૂજરાતી
સમુદાય-એણે આ વિષયમા રસ લેવો ઉચિત છે શાલણની કગામા પણ

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રનો કસ કાઢવાની આવડત અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, એટલું જો આપણે શોધણ કળાના ઉસ્તાદ યૂરોપિયનો પાસેથી ન શીખી શક્યા હોઈએ, તો એ કરમની કહણાઈ જ છે, અને એ આખતમાં પણ આપણે પછાત છીએ, એની તેમાં સાબિતી રહેલી છે !

અરતુ; એ " કળા " માં સાવ ચૌદમા અક્ષર જેવા મને તો, આ એ હંબર વર્ષથી વહેતા ભારતીય અને મુખ્યત્વે હિંદુ સંસ્કારના પ્રવાહોના અભ્યાસમાં ધણો રસ પડવાથી, એ દિશામાં શક્ય જે કાર્ય છે તેના આછા પરિચય રૂપે આ નિબંધ તૈયાર કરવા હું પ્રેરાયો. તેમાં કેટલાંક વર્ગો સૂધી પ્રયત્નશીલ રહેવું પડ્યું હતું. રંગૂનની કેટલીક પ્રખ્યાત લાઇબ્રેરીઓમાંથી બૂનાં બર્મી— પુસ્તકોનાં મળી શક્યાં તે ભાવાન્તરોના વાચન, હજારો માઇલોની રેલ્વે તેમજ મોટરની મુસાફરી, વર્તમાનપત્રોમાં વખતોવખત પ્રસિદ્ધ યતા તદ્દિદોના ખાસ વિષયો ઉપરના લેખોના અભ્યાસ, મોટેથી સાંભળેલી હકીકતો, અને હાવે તથા સ્કૉટ જેવા સમર્થ ઇતિહાસકારોનાં પુસ્તકોના આધાર, પ્રાચીન સમયમાં બ્રહ્મદેશમાં ફરી ગયેલા ફ્રેન્ચ, વત્સંદા આદિ યાત્રીઓનાં ઉપલબ્ધ હતાં તે વર્ણન વગેરે સામગ્રીની આછી તારવણી રૂપ આ નાનકડો અંશ છે. વધારે સમર્થ અને સાધનસંપન્ન અન્વેષકોમાં આ અત્યંત રસપ્રદ વિષય પરત્વે સફલ કુતૂહલ જો પ્રેરી શકશે, તો આ પ્રયત્ન ફલદાયક છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, ભારતીય સભ્યતાના પ્રવાહોને તેના યોગ્ય પૂર્વાપર સંબંધ સહિત થોડે ધણે અંશે પણ મળેલ સંકેલિત રૂપમાં સમજવા હોય, તો ફૂટા છવાયા સમયખંડો અગર પ્રસંગોના ત્રૂટક ત્રૂટક દર્શનથી તે વિષે યોગ્ય ખ્યાલ મળી શકે નહિ. તેવી સમજુતી માટે બર્માની તવારીખનાં લગભગ અઢી હજાર વર્ષોનું અવલોકન આવશ્યક છે. કેવું વિકટ કાર્ય ! પરંતુ આપણે તો તેની સાવ આછી રૂપરેખા જ જોઈને સંતોષ માનવાના છીએ અને આ કારણથી જ આ નાના શા અંશમાં બર્માના સમગ્ર ઇતિહાસનો મંદોપમાં પરંતુ કડીબંધ પરિચય આપવો અનિવાર્ય થઈ પડ્યો છે. મારા વાંચવા, જોવા અને અનુભવમાં જે આવ્યું તે ઉપરથી મારી પ્રતીતિ

યર્ષ કે ભારતીય સંસ્કારના તાર ધર્મી ઇતિહાસ માથે એવા તાણાવાણા શા વણાઈ ગયા છે કે આવું અવલોકન કરી લીધા વિના આપણે ઇટકો નથી. કેમકે એ તારને અલગ તારવી કાઢવા શક્ય નથી. તેમ છતાં, એ ભારતીય સંસ્કારની જાણને જેની સાથે ઓછો મંબંધ હોય તેવા સમયખંડો અગર પ્રમંજોને આ નિબંધમાં પ્રમાણમાં ગૌણપદ આપીને ખાસ ભાર તેની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર ઘખવના પ્રવાદો ઉપર મૂકવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અત્યાર સુધી આપણે “ભારતીય” સંસ્કૃતિની વાત કરી; અને આ અંધમા ભારતથી ગયેલી હિંદુ જ નહિ પરંતુ મુસ્લીમ અસરોના પ્રભાવની પણ યથાસ્થાને નોંધ છે. પરંતુ એટલું અહિં દહેવું જોઈએ કે અભિદેશના સામાજિક, ધાર્મિક અને જાતીય ધડતરમાં પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ અન્ય કોઈ તરફ કરતાં વધારે ઓતપ્રોત છે, અને આ પછીનાં પ્રકરણોમાંથી એ વસ્તુ પૂરતી સ્પષ્ટ થાય છે. અહિં અભિદેશ ઉપર હિંદુ સભ્યતાની પડેલી છાપ તરફ ખાસ ધ્યાન એથીને તેનાં વિશિષ્ટ તરવોની નોંધ આપવાની તક લેવા હું ધારું છું.

વાસ્તવમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ એ કોઈ બિન્ન વસ્તુઓ નથી. હિંદુત્વ એટલે માત્ર વેદ અને ઉપનિષદને અનુસરતા આદ્યજીવનની જ અસર, એવું ક્યારેય મથાર્થ ન હોઈ શકે. આદ્યજીવન, બૌદ્ધ, જીન, સીખ—એ સર્વ હિંદુ સંસ્કૃતિ જ છે અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં અભિદેશની વસતિના ૮૦ ટકા હિંદુ છે. હિંદુત્વ એટલે કેવળ આદ્યજી સંપ્રદાય એવા મંકિત અર્થમાં લેતાં, બૌદ્ધ સંપ્રદાયના જન્મ પહેલાં અનેક સદીઓ થમાં તેનો પ્રભાવ જ્યાં ઉપર અનેક પ્રકારે પડતો રહ્યો છે અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના અશોકના સમયથી થવા માંડેલા પ્રચારે એ હિંદુમતની સભ્યતાના ચાલિસાશ્રાવ્યના વિસ્તારના વેગને વધારે પ્રજાળતા આપી હતી.

ઈસવી સનના આરંભ પહેલાંના ૧૦૦૦ વર્ષોને ગણો વટાવીને આપણે જૂતકાળમાં પરવરીએ. તે મગથે જરતખંડના પુણે માત સમુદ્રો

ખેડતા હતા. પૂર્વમાં બર્મા, બાલા, બાલિ, સુમાત્રા, કેમ્બોડીયા (કંબોજ) અને સીયામ (સ્યામ) ને વીધીને છેક ફિલિપાઇન્સ સુધી તેમનાં સંસ્કાર-સંસ્થાનો પથરાયા હતાં. તેમાં તેલંગણુ, ગુર્જર અને બંગ દેશનું માહસ અગ્રસ્થાને હતું. હજી આપણે “ જાવે જે કો નર ગયો..... ” વાળી ભોટાક્રિતને સંભારીએ છીએ.

“ સિંગાપોરની હિંદી કેમો ” વિષે ૧૯૪૦ ના ડીસેમ્બરમાં સિંગાપોરના ધ્વનિપ્રસરણ યંત્રમાં મીસીસ ઈ. વી. ડેવીઝે વ્યાખ્યાનરેણી આપી હતી. તેમાં તેમણે મહાયા અને ભરતખંડના દીર્ઘકાલીન ઐતિહાસિક સંબંધો ઉપર વિવેચન કર્યું હતું. સિંગાપોરની સ્થાપના વિષે એમણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરતાં કહ્યું હતું કે ૧૯૨૮ માં ફોર્ટ ડેનિન્ગમાં જળાશય બાંધવા માટે એક ટેકરીની ટોચ ખોદતાં ૨૪ ટચના મોનાનાં આભૂષણ જાણ્યાં હતાં. એ ૧૪મી સદીની હિંદની બનાવટનાં છે. સિંગાપોરના રાજવંશનું રહેણાણ ફોર્ટ ડેનિન્ગમાં હતું. સિંગાપોરનો પ્રમાણિત ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ પ્રચલિત દંતકથા એવી છે કે ભરતખંડના પૂર્વ તટે રાજ્ય કરતો ચૌલવંશનો સમય જૂપતિ રાજેન્દ્ર ચૌહાણ તુમાસિક આવ્યો હતો (સિંગાપોરનું અસલ એ નામ હતું). કેમકે ચીન ઉપર આક્રમણ કરવા માટે ત્યાં મોચો માંડવાની તેની ઇચ્છા હતી. અર્થાત્ છેક તે સમયમાં એટલે આજથી ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ સુદનોકામયક તરીકે સિંગાપોરની ઉપયુક્તતા ત્યારના ભારતીય રાજાઓને સુવિદિત હતી ! ચીનના બાદશાહને તેની જાણ થતાં તેણે યુક્તિ પ્રયુક્તિ વડે રાજેન્દ્રના આક્રમણને પાછું વાળ્યું હતું. થોડા સમય પછી એજ બૂપાલના એક અનુગામીએ જિન્ટાન્ગના કુંગર પરથી તુમાસિકના ચમકતા સમુદ્રતટ દેખ્યા, અને ત્યાં જવાની એની ઇચ્છા થઈ. રાજાએ કાપ્સો કાઢીને સિંગાપોર નદીના મુખમાં પડાવ નાખ્યો. ત્યાં એણે એક અતિ સુંદર પ્રાણી દીકું. એનું કાનું શીષ, ધવલ ગ્રીવા, અને કેમરી શરીર હતું, અને એની ચલ મનોહર હતી. કદમાં એ મોટા બકરા જેવું હતું. એણે જા પશુ વિષે પૂછ કરતાં એક વૃદ્ધ મંત્રીએ

કહ્યું કે મારી યુવાવસ્થામાં મેં સિંદ જાતના પ્રાણીનું આને મળતું વર્ણન સાંભળ્યું હતું. રાજ પ્રસન્ન થયો અને એણે ત્યાં નગર સ્થાપીને એનું નામ સિંદપુર પાડ્યું. હિંદના પૂર્વ તટે કલિંગ દેશના પાટનગરનું નામ પણ સિંદપુર હતું.

બર્મામાં હિંદીઓને “કલા” કહેવામાં આવે છે. હાલ એ રાજ્ય જરા તિરસ્કાર સ્વયંક છે. પરંતુ અસલ તેનો અર્થ “સમુદ્રપારથી આવેલો પરદેશી” થાય છે. તેમ સિંગાપોરમાં હિંદીઓને અત્યારે અવહેલનામાં “ઓરાંગ કલીંગ” કહે છે, પણ તેનું ઐતિહાસિક મૂળ જાણવા જેવું છે. ઇસવી સન પૂર્વે ૮૦૦ થી વધારે વર્ષ પહેલાના બરતખંડનું કલિંગ (બિહાર ઓરીસા) સામ્રાજ્ય સુવિખ્યાત છે. તે સમય બરતખંડના સંસ્કાર પ્રસરણનો હતો, કલિંગજનો સમુદ્રો ખેડનારા હતા, સમગ્ર એશીયા તથા યુરોપમાં તેમણે બરતખંડની ખ્યાતિ પ્રસારાવી હતી અને તેનું વિસ્મયકારક કાપડ સર્વત્ર રાજ દરબારોમાં માનીતુ થયું હતું. દરપૂર્વમાં હિંદના પૂર્વ-તટને સામાન્ય રીતે કલિંગ કહેવામાં આવે છે અને ત્યાંના રહીશો “આરંગ કલિંગ” તરીકે ઓળખાય છે. મહાયાના આજના સુંદર વિકાસમાં ગરીબકા “કલિંગ” કુલીનો કાળો અદિતીય છે...એ તો સર્વત્ર એની એ રામ-કલાણી છે !

અહિં આપણે જતાં જતાં ચીનનો હિલ્લેખ પણ કરી લઈએ. ૧૯૪૦ ના નવેંબર ડીસેંબર મહિનાઓમાં ચીનના વિખ્યાત વિદ્વાન તથા રાજકર્મચારી નામદાર ટાઇ ચી ટાઓ હિંદ આવ્યા હતા. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે ભારત તથા ચીનના અનાદિ કાળના સંસ્કાર સંબંધોની કથા કૃતજ્ઞતાથી કરી હતી. બનારસ પાસે સારનાથમાં રચાયેલા મૂળગંધકુટ્ટિ બૌદ્ધમંદિરમાં તા. ૧૭ નવેંબરે એ સંસ્થાના દ્વભા વર્ષોત્સવના અધ્યક્ષપદે એ વિરાજ્યા હતા અને તે પ્રમુખે પણ તેમણે કલ્યાણકારી ભાવનાઓના વિકાસમાં ચીન અને હિંદની કારકીર્દીનો હિલ્લેખ કર્યો હતો. તેને આગલે દિને બનારસની મહાસભા સમિતિએ તે નામદારને માનપત્ર આપ્યું હતું, તેના ઉત્તરમાં એમણે “તેમના ધર્મની જન્મદાતા ભૂમિનાં દર્શન કરતાં

યથેક્ષે અવલુંનીય આનંદ પ્રકટ કર્યો હતો, અને કહ્યું કે આ પવિત્ર સ્થાનની યાત્રા કરવા પ્રત્યેક ચીનવાસી ઉત્સુક છે. હિંદ અને ચીનના સંબંધો અનાદિકાળના છે. ૨૦૦૦ વર્ષથી વધારે સમયથી તેમનો એ સંસ્કારસંપર્ક ચાલે છે. ઇતિહાસ બતાવે છે કે ચીનથી હિંદ અને હિંદથી ચીન રાજ-કુમારો, પંડિતો પધંટન અને વિચારવિનિમય કરતા. હિંદે ચીનને ભાષાશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, ચિત્રકલા અને અન્ય અનેક સંસ્કાર આપ્યા છે જે માટે ચીન સદેવ હિંદનો ઋણી રહેશે.”

આ તો દૂર દૂરની વાત થઈ. બર્મા તો એટલો દૂર પણ ક્યાં છે? જળ તેમજ સ્થળ, ઉભય માર્ગે એ હિંદ સાથે સંકલિત છે.

આજથી લગભગ ૨૭૦૦ વર્ષો પહેલાં કપિલવસ્તુના ક્ષત્રિય-કુળ-દ્વીપક અભિરાજે તગાઉમાં (માંડલે ખાસે) રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું; અને તેને પગલે જે રાજ્યપરંપરા ચાલી, તેની નોંધ આ મંથમાં આવશે જ. મેગાક જીલ્લામાં આવેલા તગાઉં કરમે ૧૮૯૪ની સાલમાં જડેલી ઝોંક શિક્ષા ઉપર ફાતરેલો સંસ્કૃત લેખ છે; તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે, કે તગાઉંના રાજ્યની સ્થાપના હસ્તિનાપુરથી આવેલા હિંદુ રાજકુમારોએ કરી હતી, અને એ વંશમાં ૩૧ રાજા થયા હતા, જેમાંના છેલ્લા રાજા બિન્નકને ચીનાઓએ હરાવ્યો હતો. તેવી જ રીતે ધનરાજે આજના યુ. પી. વાળા પ્રદેશમાંથી આવીને આરાક્ષનમાં સ્થાપેલા રાજવંશના ૧૬ રાજાએ બ્રહ્મ-દેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું, અને તેમનું પાટનગર જૂનું પગાન હતું. એ વંશનો છેલ્લો રાજા મદે મહારાજા હતો. તેના વંશજોએ ઇ. સ પૂર્વે ૪૮૩માં પ્રોમમાં રાજગાદી સ્થાપી હતી. તેમાં મહાસંબવનો પુત્ર દતાબાઉં અતિ પરાક્રમી જૂપાલ થઈ ગયો. તેણે પ્રોમની પૂર્વે પાંચ માઈલ દૂર તરુક્ષેત્ર ઉદે બિસ્સાનુ-એ (વિષ્ણુપુર) ની સ્થાપના કરી હતી. એ સદેર મોઝા નજીક હતું અને ત્યાં હજી તેના ખડેર દેખાય છે; તેને હવે પતિ-એ (ચોગીપુર) ને નામે ઓળખવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે શિવની જેમ દતા-બાઉંના કપાળમાં ત્રીલું નેત્ર હતું.

" મહારાજ " નામના બર્માઈ રાજકુળાસંપ્રદમાં એવો ઉદ્દેશ છે કે વિષ્ણુ નામના યોગીએ તથા તેના વાહન ગરુડ, ચંડી પરમેશ્વર, ઇન્દ્ર અને નાગે શ્રીક્ષેત્ર નગરની સ્થાપના કરી હતી. શ્વેતગિર્ગિ પગોડાના સિલા-લેખમાં પણ એવી નોંધ છે કે ઇન્દ્ર, નાગરાજ અને દેવપુત્ર વિશ્વકર્માની સહાયથી મહર્ષી વિષ્ણુએ શ્રીક્ષેત્ર બાંધ્યું હતું.

દક્ષિણ બર્મામાં હિંદુઓએ મદ્રસ અને ઝોરીસાથી આવીને તથા ઉર્દૂ સુધર્મનગર, પીગુ અર્થાત્ જમરાવતી, તથા આરાકાનમાં અન્ય રાજ્યો સ્થાપ્યાં, અને ત્યાં તેમણે મોટી સંખ્યામાં વસાહતો જમાવી હતી. દક્ષિણ બર્મામાં ઇ. સ. ૪૪૩માં વિક્રમ નામનો રાજવંશ સ્થપાયો હતો. એ વંશના જૂનાણો પોતને ઉત્તરચીનીના વિક્રમાદિત્યના વંશ જ લેખાવતા. તેમનું પાટનગર પ્રોમ હતું. દેવનાગરી લીપીમાં લખેલી ક્યુ બાષાના લેખવાળા ચાર " અવશેષ પાત્રો " પ્રોમમાં પ્રાપ્ત થયાં છે, તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે રાજાઓનાં નામ અને તેમના વિદેહ થયાની સાલ લખેલાં છે :

સૂર્યવિક્રમ-૧૮૮

હરિવિક્રમ-૬૭૫

સોલવિક્રમ-૭૧૮

આ હકીકત બર્મા રીસર્ચ સોસાયટીના મુખપત્રના ૧૯૧૪ની સાલના અંકમાંથી લેવામાં આવેલી છે.

તથાઉં-સુધર્મનગરની સ્થાપના તેજગણ (અક્ષરદેશ) ના પ્રતાપી દ્રવિડી રાજ્યમાંથી આવેલા વસાહતીઓએ કરી હતી, અને તેના પહેલાં રાજાનું નામ તિહારાજ-સિંહરાજ હતું. પીગુનું આગીન નામ હંસવતી હતું. તેની સ્થાપના ઇ. સ. ૫૭૩ ના અરસામાં તથાઉંના બે રાજકુમારો સ્થામજ અને વિંમત્રે કરી હતી. બોદ્ધ સંપ્રદાય વ્યાપક બન્યા પહેલાં બર્માનો પ્રચલિત ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મ-હિંદુ ધર્મ હતો. ઉત્તર બર્મામાં લગભગ ૧૧મી સદી સુધી ચૈત્ય, બૈષ્ણવ અને તાંત્રિક પંથો પ્રવર્તમાન હતા. તાંત્રિક-વામસર્ગના જ્ઞાનક પ્રભાવને નમાવનારો નરેશ અનિરુદ્ધ (અનો-નાથ-૧૨૦૦) હતો.

બર્માની પુરાણ કથાઓમાં સર્વત્ર ભરતખંડ જ ભરતખંડ ભરેલો પડ્યો છે. તેની ઘોઝવાર્તાઓ એટલે હિંદુ પૌરાણિક કથાઓનાં સીધાં રૂપાંતર. તેનાં ઘણાંખરાં નગરોને બર્માઈ ઉપરાંત બીજાં સંસ્કૃત નામ હતાં. તેમાંનાં થોડાં અહિં નોંધીએ :

૧ ટાંગુ	કેતુમતિ
૨ પ્રોમ	શ્રીક્ષેત્ર-વિષ્ણુ-અથે
૩ પીગુ	હંસવતી (હાંતાવાફી)
૪ ઝયાવાફી	જયવતી.
૫ સેન્ડોરે	હારાવતી, હારિકા
૬ બસઈ	કુસુમપુર
૭ મેઇટિકા	મિથિલા (ચીનના યુનાન પ્રાંતમાં વિદેહ નામનું પણ એક નગર છે.)
૮ ડલાનો હલાકો	(રંગૂનની નદીની રંગૂન શહેરની સામે પારનો પ્રદેશ) પુષ્કરાવતી. ભરતના પુત્ર પુષ્કરે સ્થાપેલા ગાંધાર રાજ્યનું એ પાટનગર હતું.
૯ મોક્ષમેઈ	રામપુરા
૧૦ વેસ્સાથી	લેલાલી (આરાકાનનું પ્રાચીન પાટનગર)
૧૧ પીગુ (ઈલાકો)	સુવર્ણબૂમિ
૧૨ સગાઈ	જયપુર-હરાપુરા
૧૩ પગાન	અરિમર્દનપુર
૧૪ માંડવે	રત્નપુર
૧૫ મોન્ડોન	ભૂમાવલી
૧૬ ઈરાવદો નદી	ધરાવતી
૧૭ ટોગુ	જયવર્ધનપુર-કેતુમતિ
૧૮ વેમે	રત્નગીર્ષ
૧૯ અમરાપુરા	
૨૦ મ્યાવાફી	માયાવતી

તેને વેસ્સાલી (આરાકાનના હિંદુ રાજની બૈશાલી નગરી)ની કુંવરી પંચકલ્યાણી નામે રાણી હતી. એ રાજનું વિગતવાર નામાભિધાન હતું: ત્રિભુવનાદિત્ય ધર્મરાજ, બર્માના બીજા રાજાઓનાં કેટલાકનાં નામ: શ્રી પ્રવરમહાધર્મરાજ નાહિંગાજી, શ્રી સુધર્મ મહારાજ સીંબુશી, મહાજયપુરપતિ બાજાં ધ. ધ.

આરાકાનમાં ઈ. સ. ૭૮૮-૯૫૭ સુધી ૯ ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોએ રાજ્ય કર્યું હતું. એ બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા, અને પૂર્વ બંન્દેશના સેન વંશી રાજાઓ સાથે તેમને સંબંધ વ્યવહાર હતો. આરાકાનમાં ત્રિશક્તનાં ચિહ્ન અને નાગરી અક્ષરો વાળી મુદ્રાઓ મળી આવે છે. ઇસવી સનની બીજીથી છઠી સદી સુધીના આરાકાનના રાજાઓનાં નામનો પ્રારંભ " સૂય " થી થતો હતો, જેવા કે સૂયાધિપતિ, સૂયતેજ, સૂયરૂપ, સૂયકલા, ચંદ્ર વિમલ, ચંદ્રસૂય ઇ. એક વંશના બધા રાજાઓનાં નામાભિધાનને છેડે ચંદ્ર શબ્દ આવતો હતો. તેજંગણના રાજવંશનાં નામોનો પ્રારંભ " સૂય " થી થતો હતો.

માંડગેમાં રાજમહેલના સુના ખોખામાં જે જે સિંહાસનો—મયૂર અને હંસનાં સાયવી રાખેલાં છે, તેની બે તરફ ચંદ્ર અને સૂયનાં નામ લખેલાં છે. તીથો રાજા પોતાને સૂયવંશી શાક્ય ક્ષત્રિયકુલોત્પન્ન મહારાજાધિરાજની સંજ્ઞાથી ઓળખાવતો હતો.

અન્યત્ર વાંચવામાં આવશે તેમ શ્વેડગોં (રંગૂન), શ્વેમોડો (પીગુ), શ્વેઝાયાં (તથાહિં) ઇ. બર્માના અનેક પ્રચંડ પગોડાઓની મૂળ સ્થાપના તેજંગણ હિંદુ રાજાઓને દ્વારે થઈ હતી. છેક ઇસવી સન પૂર્વે ૨૩૧ મા. વર્ષ પછીથી એ હિંદુ નૃપાલોના વ્યવહારમાં બૌદ્ધસંપ્રદાયનો અંશ પ્રવેશવા પામ્યો હતો, કેમકે તે સમયે સમ્રાટ અશોકે કલિંગ દેશ જીતીને દક્ષિણ ભારતમાં બૌદ્ધમત પ્રવર્તાવ્યો હતો, અને ત્યાંથી એ સંપ્રદાય દક્ષિણ બર્મામાં ઉતરી આવ્યો હતો. બર્મામાં પણ બૌદ્ધ અને અસલ હિંદુ—બ્રાહ્મણ મતનાં પુષ્કળ ધર્મજ્ઞો થતાં હતાં. તેની હકીકત તથાઈ તવારિખમાં ઉપલબ્ધ છે.

રાજા અનિરુદ્ધ જૌહી હીનયાન (વિશુદ્ધ) પંથ પ્રવર્તાવ્યો તે પહેલાં ઉત્તર જર્માના તાંત્રિક પંથ અને તેના સમિશ્રણવાળા અધર્મશાસ્ત્ર-અધર્મ-વામમાર્ગી સંપ્રદાયનું પ્રાણસ્પંદનું, અને તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રોની વાતો સંસ્કૃત હતી, માગધી નહિ. પ્રાચીન જર્માનાં અડેરા અને અવશેષો હિંદુ દેવ-દેવીઓથી વ્યાપ્ત છે. તેમાંનું એક જાણીતું મંદિર તે પગાનનું નાસ્તાલિં વ્યાલિંનું છે. એ વિષ્ણુમંદિર છે, અને તેમાં વરહ, નરસિંહ, રામ, કૃષ્ણ, વામન, કલ્કિ અને વિષ્ણુ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ મધ્યમાં નિજમંદિરને ફરતી ગોઠવેલી છે; દશાવતારની પ્રતિમાઓ તો ભીંતોના અનેક ગોખગોખલામાં છે. તથાહિં, પ્રેમ અને પગાનમાં પણ વિષ્ણુપૂજા મૂર્તિઓ ધ. ના અસ્તિત્વથી પ્રમાણિત થાય છે. છેક ૧૮૮૫ ની સાલમાં ઉત્તર જર્મા ખામસા થયો ત્યાં સુધી વિષ્ણુની પૂજા ત્યાં પ્રવર્તતી હતી, અને રાજ્યાભિષેક તથા અન્ય અનેક પ્રકારના સંસાર વ્યવહારના વિધિઓના કર્મ કાષ્ઠ હિંદુ દળના હોઈ, અત્યેક રાજમહેલમાં આસણુ આચાર્યોનો નિવાસ હતો. રાજ્યાભિષેકનો વિધિ પૂર્ણતા હિંદુના હિંદુ રાજાઓના જોડે જ હતો. હજ, આમર, મુકટ, કિરિટ અને ઉપાનહ—એ પાંચ રાજચિહ્નોથી આસણુ પુરોહિતો રાજાને વિભૂષિત કરતા, અને પવિત્ર ગંગાજળથી તેમનું અભિષિચન થતું.

મોઝા પાસે વિષ્ણુની ત્રણ પ્રકારની પ્રતિમાઓ ઉપરાંત ગણપતિ, અક્ષા આદિ દેવોની મૂર્તિઓ પણ પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેની જ રીતે મરગુઈમાં હનુમાન અને બ્રહ્માની પ્રતિમાઓ જડી છે. તેમાંની બે પ્રતિમાઓ વિષ્ણુની અનંતરૂપાના સ્વરૂપની છે અને એકમાં શિવપાર્વતીનું સુગન્ધ છે. એવા શિશુપાના નમૂના તથાહિંમાં મળી આવેલા છે. આરાકાનમાં આસણુ અસર વિશેષ પ્રગળ હતી, અને અતિ પુરાતન સમયની વિષ્ણુ, દુર્ગા, શિવ, સૂર્ય, આદિની પ્રતિમાઓ ત્યાં મુલબ છે. ત્રિધ્વ અને નન્દીની ઝપવાળી માટીની આકૃતિઓ તો ત્યાં અસંખ્ય મળે છે.

પ્રાચીનમાં (તથાહિં) તવારિખમાં એવો હિસ્તેબ છે કે રાજદર-આરના પ્રત્યેક કાર્યમાં આસણુ પુરોહિતની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય હતી. નારાયણની દર્મ, કદશીલ, તાંદુલ આદિથી પૂજા કરતા હતા. આર્થ

હિંદો પૂર્વ કિનારો અને મુદ્દર પૂર્વના દેશોની નિકટતા તથા વ્યવહાર સંબંધની સુગમતાનો આ નકશો ખ્યાલ આપે છે.

જ્યોતિષનું બર્મામાં પ્રાપ્ત્ય હતું, અને હજી છે. પ્રત્યેક કથા માટે મુદ્દત્-
ધડીના યોગ જોવાનો રિવાજ પ્રાચીન અને હજી પણ પ્રચલિત છે.

આર્યસંસ્કૃતિની અન્ય અસરોનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં યથાસ્થાને
અવશ્ય આવશે જ, પરંતુ આટલી ખાસ નોંધ તેની તારવણી રૂપે અલગ
લેવી મને આવશ્યક લાગી છે.

બ્રહ્મદેશના ભારત સાથેના સંબંધોનો અભ્યાસ પુરાતત્ત્વના કોઇ
વિદ્વાને ખામ પ્રયત્નપૂર્વક નથી કર્યો, પરંતુ કેટલાક ભારતીય બૌદ્ધ
વિદ્વાનોએ બૌદ્ધમતના મહત્વને વધારવાની દૃષ્ટિથી પણ એ ક્ષેત્રમાં
અન્વેષણ કર્યું છે ખરું. ઉપર જોનો એક મધ્યે ઉલ્લેખ કરેલો છે તે
“ જર્નલ ઓફ ધી ગ્રેટર ઇન્ડિયા મોસાયરી ” મા ડૉ. નિહારરંજન રાયે
“ બર્મામાં બૌદ્ધમતનાં પ્રાચીન ચિહ્નો ” એવા શીર્ષક નીચે ખૂબ જોજ
કરીને લખેલી પાંચત્રપૃષ્ઠ લેખમાળામાં બર્મામાં બૌદ્ધમત પ્રચારની કડીનંધ
અને પ્રમાણિત કથા રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે ભારતીય
અસરોના આપણે કરેલા અવલોકનનો સુદર રીતે પૂરક થઈ પડે તેવો છે.
તેમાં બૌદ્ધપંથ બર્મામાં ક્યાથી, કેમ અને કેવી રીતે પ્રવર્તવા પામ્યા, તેનાં
સીમાચિહ્નો નોંધ્યા છે. બૌદ્ધ મંત્રકૃતિ એટલે ઉપર કહી ગયા તેમ, હિંદુ
સંસ્કૃતિ જ છે, એને તેના પ્રવાહો, એટલે આપણા અભ્યાસનો જ વિષય-
એ દેખીતું છે. તેથી તેની પણ નોંધ અહિં લીધી છે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી, નિઘાય દ્વિદિનિવેશ વિમાય ગુલ્બન્દનમ્,
આપણે વિષયનો રીતસર પ્રારંભ કરીએ.

“બર્મીઝ” જાતનું ઘડતર

પ્રકરણ ૧ હું

બ્રહ્મદેશના ઇતિહાસ સંબંધે વિચાર કરતે સૌથી પહેલાં આપણે એક મહત્વની વાત યાદ રાખી લેવાની છે. તે એ કે બ્રહ્મદેશનો ઇતિહાસ, ગ્રામીન કે અર્વાચીન જે કહો તે, બધો સમય મળીને કુલ દોઢેક હજાર વર્ષ કરતાં વધારે જૂનો નથી. જેને આપણે બર્મીઝ જાત કહીએ છીએ, તેની હયાતી જ વર્તમાન સ્વરૂપમાં એ મુદત પહેલાં ન હોતી. ઈ. સ. ૮૦૦ અને તેની પહેલાં બર્માની રસાળ ભૂમિ — સાગરસમી મહા નદીઓનાં અમૃતથી છલોછલ ઉભરાતી એ રસમય ભોંય નિર્જન હતી; ગીચ જંગલોમાં છૂટી છવાઈ અર્ધ જંગલી વનતિઓ કરતાં વિશેષ ત્યાં ખીનું કશું નહોતું. નહોતો ત્યાં કોઈ પ્રકારનો ધર્મ કે સપ્રધાય તેમ નહોતો પ્રવર્તતો કોઈ જાતની રાજશાસનની પદ્ધતિ. વિશાળ વિસ્તારમાં આછાં પથરાયેલાં જનપદો દાર્ધ્યુખી પટેલની હકુમત પાળતાં, તો કોઈ તેટલીયે પદ્ધતિના નામ નિશાન વગરનાં અસ્તવ્યસ્ત, દંગધડા વિનાનાં, સમૃદ્ધિના માગરના મધ્યમાં મૂકતાં છતાં નિર્ધન, કંગાલ ને હેતુરહિત અસ્તિત્વ ભોગવતાં હતાં.

ખીનું, આજે જે સમૂહ “બર્મીઝ” ની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે, તેની સરખામણી નિહન એક જાગતમાં અગ્રેજ તિબેટથી ઉતરેલાં તેની સરખામણી નિહન એક જાગતમાં અગ્રેજ માનવ ટોળાં. એક સાથે યહ શકે તેમ છે. તે એ, કે અનેક સમૂહો અનિષ્ટિત મિશ્રણમંથી એ પરિણમ્યા છે. ઇતિહાસ લેખનના મમય પહેલાં સેંકડો વર્ષો સુધી તિબેટનાં જૂખ્યાં ત્રણોમાંથી કમશઃ ધસાણ આવતી અનેક પ્રકારની ટોળાઓ નદી વાટે,

ચીનની સરહદ પાટે અને ખીજા અનેક આર્ગોએ ધમ્મને બ્રહ્મદેશની મહાન નદીઓની પ્રચંડ માનવ શન્ય ખીણોમાં ઉતરતી રહી; જેમ જેમ પાછળથી દબાણ આવતું ગયું, તેમ તેમ આગળ આવેલી ટોળાઓ દેશના અંતર્ભાગ તરફ હસેલાતી ગઈ. આ બંધી અસલ તો પૌરસ્ત્ર તીર્થેટવાસી મોગોલ ઔલાદની હતી; પરંતુ દીર્ઘકાલીન પ્રવાસ, અસ્થાયી વસવાટ અને અનેક પ્રદેશોને વીધીને પાર કરવાની આવશ્યકતા તેમજ બ્રહ્મદેશની પહાડી કિનાર ઉપર પહોંચ્યા પછી પણ તેવાં આક્રમણોની અવિરત પરંપરાને અંગે અનેક પ્રકારની ટોળાઓના ચતા સંમર્ગ—એ બધાં તરતો એમના ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા હતા. આ મિત્રશુનું કાર્ય લાંબા સમય સુધી—પાચ-પચીસો વર્ષ સુધી તો ખરું જ—ચાલ્યું હતો. છેવટે બર્મામાં ફરીકામ થયા પછી તેમના રક્તમાં દક્ષિણ એશિયાના જનસમૂહોનું મિત્રશુ પ્રભવતું રહ્યું. ખાસ કરીને, ચીન તરફની બર્માની મરહદ ઉપરના કુંગરાળ મુલકમાં વસેલી ટોળાઓ, જેમને હજી પાછળથી આવતાં ધાડાઓએ આગળ હસેલી નહોતી, તેમને ચીના સૈનિકોના વધારે મમાગમ થયો. અમલ તો એ ઉભય મમૂહો મોગોલ રહ્યા, ને તેમાં ચીના તત્ત્વ વધવાથી ત્યાંની ટોળાઓ રૂપ રંગ, રિવાજ અને માનમની દૃષ્ટિએ સગમગ ચીના જેવી થઈ ગયેલી છે. તેવા કુળો, તે ચીન કુંગરા, સાન કુંગરા છ. માં વસતા ચીન, કચીન વગેરે છે ત્યાં ખીજા પણ અનેક નાના જનસમૂહો વસે છે, પરંતુ તેમાં આને મુખ્ય ગણી શકાય.

તેનાથી જરા વધારે અદરના ભાગમાં છતાં કુંગરાળ પ્રદેશમાં જ વસતી કામ કરેલ કરેલી કુંગરામાં સે કડો વર્ષોથી કેરેલ કુળ, વમવાટ કત્તી હતી. તિર્થેટમાંથી વખાની મારી ઉતરી આવેલી ટોળાઓમાં એ પ્રાચીનતમ હોવાનું કેટલાક અન્વેષકો માને છે. તિર્થેટથી રૂબસદ મળ્યા પછી ગોખીનું પ્રચંડ રણ પાર કરીને એ કુળ બર્માની મરહદ ઉપર ઉતર્યું હતું. એ જૂમિ સુધી પહોંચતા એને સગમગ એક સો વર્ષ જેટલો સમય લાગ્યો હતો. નંદનવન શા નિમર્ગમમૂહ છતાં સગમગ વમતિગીન બર્માની પૂર્વ કિનારીની ઉન્નત ધરા ઉપર આવીને ત્યાંના ગાદ, બચાનક, રોગગ્રસ્ત, દિસક પશુઓ અને અકલ્પ્ય મંકટોથી

ઉત્તરમાં રાનોમાં વસનારું એ લગભગ પહેલું નિમેટ્રી કુળ હતું, એવું “ લેખલ કરી-સ ” ના લેખકનું માનવું છે. પાછળથી આવેલા પ્રવાસી જનસમૂહોએ એને દેશના અંતર્ભાગ તરફ આગળ ખસવાની ફરજ પાડી, ને છેવટે તે “ કરેની કુંગરમાળ ” માં સમાઈ રહ્યું. આ કરેનોમાં ચીના તત્ત્વ આપું છે. એ પરિભ્રમણુશીલ કુળ કોઈ પદ્ધતિસરના વ્યવસ્થિત ધર્મ કે સમ્રદાય જેવી વસ્તુથી અચાત હોઈ, તેઓ પહેલાં અમેરિકન ખ્રીસ્તી મીશનરીઓની આડક્ટે ચઢ્યા, જેને પરિણામે આખો કરેન સમુદાય ક્રિસ્તી બની ગયેલો છે. કરેનોમાં સાધામતું મિશ્રણ ચયેલું ખરું, પરંતુ એકંદરે ધર્મ જેવી મંથા નહિ હોવા છતાં સખ સામાજિક નીતિનિયમોના કડક પાલનના શિરસ્તાના પ્રતાપ વડે એમણે પોતાનું નિરાણું વ્યક્તિત્વ શતાબ્દોથી સુધી સાચવ્યું હતું. હવે ખોતરી ખાનારો ખ્રીસ્તી સમ્રદાય તેમને સાહેમચાઈ “ મુરેશિયન ” પંથાની ફેશનની શીશીપારીમાં ખેંચી જઈને વર્ણમંકરતાની ગર્તામાં ધીમે ધીમે પરંતુ હિરમત જેવી અનિવાર્ય ગતિથી ઉતારતો જાય છે, એ તો એની વિશિષ્ટતાની ખૂબી છે.

મમયના વહેલુ સાથે, ઉત્તર જર્માના મેગિલ વસાહતીઓ આસામ-ભારતીય આમંત્રણ- અને મણિપુરને માર્ગે ઉતરી આવના ઉત્તર ભરતખંડના આયકુળોના સમર્પમાં આખ્યાન્યારે ઠેલી ભરતી. દક્ષિણ જર્મા-લોઅર જર્માની મંબધ હિંદની દ્રવિડી અને અન્ય પ્રજાઓ સાથે વધારે ધનીષ્ઠ થવા પામ્યો હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ જર્માના રહેવાસીઓ વચ્ચે અત્યારે પણ જે વિશાળ ફરક સરીરના બાધા, મહેરમ્બોરા, બાપા, રિવાજ આદિ પરત્વે સુચક છે, તે ઉપયુક્ત કથનને ટેકા આપે છે. વળી ઉપવચ્ચ ઇતિહાસ પણ એની સાક્ષી પૂરે છે.

અર્થાત્, જેમ અંગ્રેજ લોક જિટનના અસહનના કુખંડ વતનીઓ તથા ફ્રેન્ચ, સ્પેનીશ, ડચ, નોર્વેજીયન, ઇટાલીયન, મિશ્નરોની પરંપરા. અને બીજાં અનેક આર્યાનાર્થ રક્તોનાં મેંકડાં વર્ષો સુધી ચતા આવેલા સમિશ્રણનો પરિપાક છે, તેમ જર્માન જનસમૂહ

ટિબેટી, ચીના, આસામનાં રાની કુળો, ઉત્તર હિંદના આર્યો, તામીલ-તેલુગુ, દ્રવિડીઓ, સ્થામીઓ, કેટલેક અંશે હિંદી આવેલા મોગલાઈ મુસલમાનો, અને તેથી ઘણા સમય પૂર્વે આરાકાન માર્ગે ઉતરેલા અરબ ખલાસીઓ વગેરેના શંભુ મેળામાંથી ઉદ્ભવી છે. એ સેળમેળનો ક્રમ પાંચ-સાત સો વર્ષ સુધી જોરથી ચાલ્યો હતો; પરંતુ જોતાં તે હજી પણ ચાલુ છે. તેમાં હિંદ અને ચીનનો ફાળો ઉત્તર પ્રદેશમાં મોટો છે; અને તેને લીધે જ કેટલાક ચીના પંડિતો બર્માઈઝ કુળને પોતાનું સંસ્કાર તેમજ ભાષાસંતાન ગણાવવા મથતા હતા, ને હજી મથે છે. આ તેમજ બીજાં કેટલાંક કારણો (જેની ચર્ચા અહિં અસ્થાને છે) ને લીધે ઘણા અંગ્રેજ વિદ્વાનો પણ એવા મતન્ય તરફ ટોલા છે. તેમના મતામુકને માન મળે છે, કેમકે ચીના પંડિતોની જેમ ભારતીય વિદ્વાનોએ કદી પણ બર્માઈઝ કુળ, સંસ્કૃતિ કે ભાષાને ભારતનાં અંગ તરીકે જગત આગળ ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેઓ એમ માનતા રહેલા લાગે છે કે હાથ કંકણને આરસીની શી અપેક્ષા હોય ? સ્વયંસિદ્ધ, દેખીતી વાતમાં પ્રમાણુ અપવાં કે પ્રમાણુની અપેક્ષા રાખવી એ નથી પ્રમાણિકતાનું કે નથી જુદિમતાનું લક્ષણ પરંતુ પ્રચારના ઇદે ચરેલા આ જમાનાના વધારે વ્યવહારુ મૂલ્ય “ બોલે તેનાં ભોર વેચાય ” ને તેઓ ભૂલી જાય છે અને તેટલા પ્રમાણુમાં પાછા પડે છે. અને તેથી માત્ર અસહ્ય ટિબેટી ફ્લુ રક્તનો અંશ બાદ કરતાં બર્માનું બધું જ-ભૂમિ, ભાષા, ધર્મ, રિતરિવાજ, મમાજ રચના ઇ. સંસ્કૃતિતરવે પ્રત્યક્ષપણે એકંદર આપ્યું હોવા છતાં અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અમુક પ્રચારપટુ ચીના પંડિતોને માન્ય રાખવા પ્રેરાય છે. બર્માનું મૂળ નામ, તથાંવ (Thaton) ના પ્રાચીન નામ ઉપરથી સુવર્ણભૂમિ કહેવાનું હતું. એ સર્વમાન્ય હકીકત છે. એ દેશ ખ્રિસ્તવર્ત પાશુ કહેવાતો. વળી એવું માનવાને પૂરો અવકાશ છે કે પ્રાચીન ખ્રિસ્તવર્તના આજે પંજનબને નામે ઓળખાતા પ્રદેશની નદી ઇરાવતીને તીરેથી આવેલા આર્યોએ પોતાના વતનની યાદ પરભૂમિમાં કાયમ રાખવા માટે સુવર્ણભૂમિને પોતાના વનનું નામ આપ્યું, તેની મુખ્ય નદીને ઇરાવતી કહી, અને જેમ જેમ મથય વહેતો ગયો તેમ તેમ આગંતુક આર્યોએ ક્રમશઃ એનાં અનેક

રાહેરોની મિથિલા (મેઈટીલા), અમરપુર ઇ. નામે આજાદી કરી, તથા તેને પાલી બાપા અને બૌદ્ધ સમ્મલ્લયથી નવાન્યાં. દક્ષિણ ભારતે તેને સૌથી પ્રથમ પોતાની મીંઝક્કરી લીધી (—તે પહેલાં બર્માઈઝ ભાષાને લીધી જ ન હોતી—) અને મળ્યતાનાં અન્ય અનેક સાધન આપ્યાં. આ બધું દેખીતું હોવા છતાં અંગ્રેજ લેખકો આજની બર્માઈઝ ભાષાના શબ્દ " આમા દેસા " ની ઉત્પત્તિ " અભિદેશ " માં જોવાને બદલે ચીના શબ્દ " મીએ " માં દેખે છે, અને એ દેગના બીજા એક પુરાતન નામ " આમાવાસા " માં " અલાવન્ " ને બદલે " આમાગાત " એટલે કે આમાની-બર્માની ભાષા, (હિંદી શબ્દ બાત એટલે ભાષા, એ હિંમ્માને !—) એવું વિચિત્ર અને હાસ્યાર્પક મૂળ પરખે છે .

ઉપર ઇશારો કર્યો તેમ, દક્ષિણ હિંદથી મીંઝક્કરી લીધી આવી ત્યાં આર્યોનો ધનોઈઝ મુધી બર્માઈઝ લોકને લખવાની કામ નિરાળી લીધી સંપર્ક નહોતી, તેમ હિંદથી બૌદ્ધ ધર્મ આવતા મુધી વ્યાપક ભાષા નહોતી. વળી આજની બર્માઈઝ કુળના મૂળ રૂપ તિબેટી જનમૂલોએ અરહંતના કુંગરા પાર કરીને મધ્ય બર્મામાં પગ ધર્યો તે સમયનાં સેંકડો વર્ષો પહેલાંથી ભારતીય જનતાને મુવલુંબૂમિનાં બંદરો સાથે મળેલ હતા; અને એક અસલના વારાથી લઈને તીમે રાજના સમય મુધી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો બર્માનાં રાજકુટુંબોના તેમજ એકંદર જનસમાજના ધર્મકર્માદિના પુરોહિત હતા, અને કેટલેક અંશે આજના પ્રતિકુલ સંજોગમાં હજી પણ છે.

બર્માના સંકલિત ઇતિહાસના આરંભકાળ પહેલાં એટલે કે આજથી

હિંદુઓનો પ્રથમ લગભગ દોઢ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે, ઉપર કહ્યું પગપેસારો. તેમ બર્મામાં છટીજવાઈ વસતિઓ હતી. ધીમે ધીમે ત્યાં રાજસાસન તથા સમાજવ્યવસ્થાનાં મૂળતરંગોનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ નાના રાજ અને તેમનાં બોબા જેવાં " રાજ્યો " ના સમૂહ ધડાતા ગયા. આ વિકાસક્રમને સૌથી પ્રથમ

વેગ બરતખંડના હિંદુ પ્રવાસીઓના મુળ આગમને આપ્યો હતો. તે પહેલાં પણ હિંદુઓનો પગપેમારો તો ત્યાં દીર્ઘકાળથી હતો, પરંતુ આજથી દોઢેક હજાર વર્ષની વાત પર એમની ભરતીએ પ્રમાણમાં સવિરોધ વેગ ધારણ કર્યો હતો; અને ત્યારથી ત્યાં રીતસર બાપા તથા કીર્તીનાં અને રાજશાસન તેમજ સમાજરચનાનાં મંડાણુ વિશાળ પાયા ઉપર થયાં હતાં એ વખતે હિંદુપણ પાઠશાલી બન્યા. સુમાત્રા, બાલી, સ્થામ, સીંગાપોર, ચીન, અને તેથી પણ આગળ ચાલીને કદાચ અમેરિકાની “મય” પ્રમથી વસાયેલી બર્મા સુધી પધરાયેલી હતી. આ શાંતિમય હિંદુસામ્રાજ્યનાં કેન્દ્રો બર્મામાં છૂટાછવાયાં અને નાના સમૂહોમાં છર્ના મંખ્યામાં ધણી હર્ના મુખ્યત્વે સમુદ્ર કિનારાવાળા પ્રદેશ ઉપર તત્કાલીની સભ્યતાની અમર પ્રમથા હતો. ભારતીય આર્યોના આગમનને લગતી સેંકડો દંતકથાઓ બર્મામાં પ્રચલિત છે, અને બ્રહ્મી રાજદરબારના લક્ષીમાઓને હાથે લખાયેલી “ દર્પણ મહેલની ગજગાથા ” (ધ્યાનનાં રાજગાથા) તથા અન્ય ગાથાઓ રૂપે લખાયેલા ઇતિહાસમા નેના રીતમર વર્ણનો મળી આવે છે. તેમાં એવો દાવો કરેલા છે કે બ્રહ્મીઓનાં નામાભિધાન, તેમની લોકકથાઓ, તેમનાં શાસ્ત્રો અને એકંદર તેમના જીવનવ્યવસાયનું સર્વનામુખી મંડલન આર્યસંસ્કૃતિ માથે મળજડ હતું, ને હજી છે. ઉત્તરમાં આમામ અને દક્ષિણમાં તથાવ, પ્રોમ, રગૂન, પીગુ આરાકાનનો સમુદ્રતટ ઇ અંગો એ મધ્યતાના સુરેખ પ્રવાહમાર્ગો હતા.

બ્રહ્મી કોમના એ મુખ્ય વિભાગ, ક્યુ અને કો (અર્થાત તલાઈ) હિંદુઓ અને જ્વેડગો છે. તલાઈ કુળ તે મુળ તેલંગ-તેલુગુ-આદિ પગોડા. ભારતીયોના વશજો, ક્યુ, ને ઉત્તર હિંદના આર્યોની તિમેટાદિ મિશ્રિત ઉત્પત્તિ ઉરમા (હાલનું પીગુ) તે જોરીસ્સાના હિંદુઓની વસાહત મિટિલા તે મિથિલાના પ્રવાસીઓના રહેઠાણ-એ પ્રમાણે બર્માનું ઘડતર થયું છે એમ કહેવાને કારણુ રહે છે. ઉપર એક વાર કહેવાઈ ચૂક્યું છે તેમ આજના સંસારમરમા પ્રવિદ્ધ ચણેલા પગોડા જોવા કે રગૂનનો જ્વેડગો, માંડલેનો મહામજ્જી, પીગુનો

શ્રેષ્ઠોડો પગાનના અનેક વિખ્યાત સ્તૂપો, તથાઉના શ્રેષ્ઠાયા ઇની સ્થાપના અમન એ હિંદુ વમાહોને કૃતચ દાથે થયેલી હતી, એ અ-વેકોએ સીમરેની હકીમન છ એ નાનમતે પ્રતિષ્ઠાઓને રાજકર્તાઓએ વધવી લીધી, અને ઉત્તરેતર બૂપાનોની શ્રદ્ધાભક્તિના ફલ સ્વરૂપ તેના પાયા ઉપર આજના ઇતિહાસપ્રયુગ મુવર્ણુદગ શા ઉમત મૂપો ધ્વજદેશની સંસ્કૃતિના ધીર્નિમ્નમ બનીને ઉભા છે. જમતને પોતાની દેમપ્રમાથી આજેય આજી ગ્દેનો મહામાય શ્રેડગો-શ્રી રામભાઈ પાદને જે આકાશના તારલ-મેલી ચરવા માગે રંગે ચડીને પોતાની મુવર્ણુ ડેક લબારી ગ્દેના રાજદમ ગોલાઓ હોતો તે શ્રેડગો-સમસ્ત જર્માની બૌદ્ધ જનતાની ધર્મ ભાવનાનુ કેન્દ્ર એબનેનો શ્રેડગો-મુવર્ણુજૂમિના દારે અડીપ્પમ મોર્ચો ખોટીને ઉમેયો એ ધોગો ચોખતાર શ્રેડગો જે ટે રીનો મુકુજ બનીને ગોમે છે, તે ટેકરીના ઉત્તર ઢોળાવ ઉપર નાનમડ ગમજીનુ મંદિર છે એ સ્થગે આજથી હમરે-વર્ષ પૂર્વે ઉત્તર ભાગતીપ આર્યોની એ નાનકડી વમતિ હતી અને એ વસતિએ ધ્વજદેશની પરાજાગત પ્રત્યેની કૃતદતાના પ્રતીક તરીકે એ નાનકડા સ્તૂપથી શ્રેડગોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એની હખીક્ત દતકથા રૂપે ધ્વજીઓમા પ્રચલિત છે એટલે કે જર્માના ગૌરવના શિગમોગ શા એ સ્તૂપના મૂળ પથ બારતીન હતા

પુનઃ અશ્રેષ્ઠ ઇતિહાસમરો અને અને અનિવાર્ય પ્રમાણોના આધારની ઉપેશા નહિ કરી શકવાથી મ્થુન કહે છે —

મજ્જન હિંદુઓને શોભતી રીતે તેમણે નાનમડા મંદિરો હામ હામ માધ્યા અને એ સભવિત છે કે પીગુના શ્રેષ્ઠોડો રગૂનના શ્રેડગો તથા તથાઉન શ્રવજાયા જેવા પગોડાઓના મીળ એ મંદિરો હતા એ જખા પગોડાઓની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા રૂપ એ મંદિરો એક થા બીજા કપમા ઇસ્રી સનની પથ સારી રીતે પાળાના અમયમા અસ્તિત્વમા આન્ધા ' (હાવે)

આગે પથ માડેના ' આરાકન સોડા "મા વિરાજમાન મહા

ધજાખશ સ્તૂપોના
બીજરૂપે હિંદુ
મંદિરો.

મણિની સોનાની પ્રચક મૂર્તિની સ્થાપના મૂળ
હિંદુઓએ આગમનના અતર્ભાગમા મગી હતી
અને ત્વાથી જર્માન ગમ્મ તેો ઉપાડીને માડે

લાવ્યા હતા. એની સ્થાપનાનો સમય ઈસવીસનથી ધણે દૂર, છેક દિંદિમાં બૌદ્ધ મતની સંસ્થાપનાના આરંભ સાથે સમકાલીન હતો. જમીનમાં તે સમયે બૌદ્ધ મતનાં સ્વપ્ન પણ નહોતાં, તે પછીના લગભગ દરેક મોટા સ્તૂપમાં હિંદુઓનો હાથ હતો. આજ પણ પગાનના ઘણા પગોડા જોઈશું તો, ઉપર કહેવાઈ ચૂક્યું છે તેમ, ત્યાં હિંદુ દેવગણોની પ્રતિમાઓ દેખાશે. ગાંધીજી અને જોડકામના પરિણામે ઉપલબ્ધ થતા અવશેષો ધણે મોટે ભાગે હિંદુ ધર્મની કલ્પનાઓથી અંકિત હોય છે. તેમાં શુદ્ધ ભગવાનને વિષ્ણુ પદ્મ, ગુદ અને કવચિત દેવી રૂપે પણ આલેખેલા દેખાય છે. પણ પીરનરો અને પવિત્ર સ્થાનકોની કથાઓ શૈવ યા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની અન્યથી રંગાયેલી છે. સાક્ષ્ય પાંચે પણ એક જમાનામાં “અરિ” માર્ગને નામે જમીનમાં પોતાનો વિકટ પંજો પ્રમાદેસો હોવાના પ્રત્યક્ષ તેમજ ઐતિહાસિક પુરાવા જોઈએ તેટલા પડ્યા છે.

આ હિંદુ ધર્મની અસર તેના પ્રખર રૂપમાં ઉત્તર કરતાં દક્ષિણ જમીનમાં વધારે વહેલી ને વધારે વિસ્તૃત રૂપમાં જમીન હતી, તેનું મુખ્ય કારણ એ, કે જમીન મથિયુર અને આસામ મારફત બંગલો સાથે સંધાયેલો છે ખરો, પરંતુ એ તરફનો ખુશ્કી માર્ગ એટલો તો વિકટ ને દુર્ગમ છે કે ધોરી માર્ગ તરીકે તો શું, પરંતુ મંકટ સમયની છટકામરી તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ હુસાધ્ય હતો. આજે પણ, જ્યારે એ માર્ગમાં પથરાયેલી ગીચ જંગલોથી આચ્છાદિત હુંગરમાળાઓ અને તેમાં વસતાં માણસમક્ષી રાત્રી માનવ કુળો ઉપર નકશાઓમાં લગભગ સર્વવ્યાપક બનેલો લાલ રંગ છવાઈ ચૂકેલો છે ત્યારે પણ, એ માર્ગનો ઉપયોગ નહિ જોવો થઈ શકે છે. એ જોતાં ભૂતકાળમાં એ પ્રદેશ કેવો કષ્ટસાધ્ય હશે એ કલ્પવૃંદ મુશ્કેલ નથી. પરંતુ જળમાર્ગો પ્રમાણમાં ગર્વદા અવકાશ બરેલા હતા. મદ્રાસ, ઓરીસા કે બંગાળાથી વહાણોની અવરજવર જમીન સાથે અનાદિ કાળથી સરળતાપૂર્વક ચાલતી હતી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશેષતઃ જળમાર્ગે પથરાવા પામી છે. દક્ષિણ જમીનમાં તેલ ગ મૂલ્ય તથા રાજ્ય સોની લામી દ્વારે એ ઇતિહાસમાં અમર ચીજ પાડ્યા છે. એ ભારતીય પ્રવાસીઓને પાંચે બે

ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિઓએ પણ સુવર્ણભૂમિની જાદુગરવાદીની ઝાંખી કરી હતી. એ વૈભવની અદ્ભૂતતાએ અનેક ચમત્કારિક દંતકથાઓને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પ્રસારાવી છે. પરંતુ જર્માના ઉત્તર પ્રદેશમાં આર્ય મંદૃતિનો જીવાળ મોડેથી અને વિશ્વગિત ગતિએ આવ્યો હતો.

અસખત દક્ષિણ પ્રદેશમાં આ બધો દિંદુપન પાદશાહીનો પ્રચાર તરીકે માર્ગે દક્ષિણ મોટે ભાગે વેપારનો મંગાથી દશે. એમ માનવાને બાંહેધર સાધેનો અડચણ નથી. પરંતુ ઉત્તર તરફના પ્રવાહોમાંના સંબંધ.

ધણા હિંદનાં મિત્ર મિત્ર રાજ્યોના વિગ્રહો તથા પરાજિત મૈત્ર્યોનાં પલાયન અને અન્ય રાજકારણી ઉચ્ચપાયેશોમાંથી પ્રકટતા હતા. એવા કેટલાય પ્રવાહોનાં વર્ણન વિમતે નોંધવાના પ્રયત્ન રાજગાથાઓમાં પરિશ્રમપૂર્વક કરેલા દેખાય છે. વળી અસહન દિંદુઓ માટે વેપાર, રાજકારણ અને ધર્મ પરસ્પરાવલંબી તથા સંકલિત હતાં; બહુ સમગ્ર જીવન ધર્મ ભાવનાથી વ્યાપ્ત હતું. એ ધર્મ શાંતિમિત્ર અને આક્રમણના તત્વથી વિમુખ હોવા છતાં તેની શાંત સત્તાએ પોતાની અટલ છાપ સર્વત્ર પાડી હતી. આજે જર્મા બૌદ્ધ વ્યાપ્ત છે, તેને માટે પણ યશનો મોટે ભાગ શ્રાદ્ધણ ધર્મને કાળે જાય છે, એ પ્રથમ નજરે વિરોધાભાસવાળું લાગે એવું છતાં સત્યમૂલક કથન છે. કારણ તેણે જ બૌદ્ધ મતના પ્રચાર માટે જર્માના વાતાવરણમાં અનુકૂળ ભૂમિકા સેંકડો વર્ષોના અવિરત પરિશ્રમવડે તૈયાર કરી રાખી હતી, તે સમયમાં પણ જર્માની દાક્ષત આજના કાઠીયાવાડ જેવી એટલે કે નાનાં રજવાડાંના મોટા શા મંદરસ્થાન જેવી હતી.

જર્મીઝ કોમના બીજા રૂપ જે ક્યુ નામની કોમ હતી. જેની નોંધ આપણે લઈ ચૂક્યા, અને જે અસહ્ય તિગેટથી આવી હતી, એ કોમ ધણું વરસોથી નાબૂદ છે. પરંતુ આજે જર્મીઝ કોમના અહેરાના ઘાટઘૂટ જેવામાં આવે છે, એ વારસો ક્યુ લોહીનો છે. તેમની વાપા પણ અજ્ઞ હતા, અને તેનો લોપ થયે નવસો'ક વર્ષે થયાં હશે. ક્યુ કુળનું મુખ્ય મથક પ્રોમમાં હતું. પરંતુ તેમના સમયના ઉપવચ્ચ લેખો જતાવે છે કે જુદાના આગમનથીયે

પહેલાં સેક્ટો વર્ગોના સમય પૂર્વે શાક્ય કુળના સૂર્યવંશી રાજવિઓની રાખાનું ત્યાં રાજ્ય હતું ને એ રાજસત્તાનું તગાઈ પાટનગર હતું. એ તગાઈના અસ્ત પછી ગ્રેમનો ઉદય થયો હતો.

ગ્રેમના કુચુઓ ઉપર વિક્રમ નામધારી પ્રતાપી રાજવંશનો અમલ હતો; મોટે ભાગે ત્યાંનાં બધાં રાજકુલ ભારતીય હતાં. આ પ્રમાણે બર્મા, તેનો ઇતિહાસ, તેની ભાષા, તેનો ધર્મ, તેની લીધી, તેની નસોમાં વહેતું રુધિર પણ ભારતીય હતું. આજે પણ ભારતીયોનો વિરોધ કરનારો બર્માઈઝ વર્ગ ચોતાના વિરોધના પાયા તરીકે એ કારણ રાખે છે, કે બ્રહ્મી કન્યાઓ સતત વધના પ્રમાણમાં “ પરદેશીઓ ” અને ખાસ કરીને “ કયા ” વેરે જવાનું વધારે પસંદ કરે છે !

દેશમાં, ખાલી જાતનું ઘડતર દોડેક હજાર વર્ષ ઉપર આરંભાયેલું તે હજી ચાલુ છે. તેમાં ચીના તથા ભારતીયોનો હિસ્સો મોટામાં મોટો હતો, ને છે; અને એ વિકાસ-અગર મિશ્રણનો કમ ક્યાં, ક્યારે ને કેવી રીતે પૂર્ણતા પામશે, એ ભેદી ભવિષ્યના ભીતરમાં ખુપાયેલી અગમ્ય વાત છે. બર્માનો ભારતથી રાજદારણી વિસ્ફોટ પણ એ ક્રમનો અવરોધ ધ્યાનમાં લેવા જેવા પ્રમાણમાં કરી શકશે કે નહિ, એ શંકાનો વિષય છે.

પૌરાણિક પૂર્વરંગ—તગાઉં

પ્રકરણ ૨ જી

અર્માંના જૂતકાળમાં પગલા જરતા આપણે સમયને ઉ ધો વહેવરા-
આસો જૂતકાળમાં વીશું તો જાણારો, કે રગૂન, માડલે, પ્રેમ, ટોચ
પાછે પગલે. વંશનું આવા, અનોરાયા (અનિરુદ્ધ) ના વંશનું
પગાન, અને ત્યાંથી એક ડગળું આગળ વધતા—કે

પાછળ દડતા ૧—બહુ બહુ તો પ્રોમના પ્રભાવની છ. સ. ૮૦૦ ના થોડાજ
સમય પૂર્વની જાંખી—અસ, ત્યાં સુધી આછી પગંતુ એવી દડીક્ત ઉપ-
લખ્ય છે કે જેને કેટલેક અંગે ઐતિહાસિક કહી શકાય, જેને નિરર્થક
અત્યુક્તિપ્રચુર ચારણી દત્તકથાઓ, દંભધડા વગરની આખ્યાયિકાઓ તથા
ગાગાઓએ સ્વાભિમાનને ન તોપવા લખાવેલી આત્મપ્રશસ્તિઓ રૂપી
ગજમાથી તાગવાનું બની શક્ય છે, અને થોડા વરતા ફરક તરફ આખ આડા
કાન કદીએ તો જેના સ્થળ—સમયનો નિર્ણય કાઢી શકાય તેમ છે. તેનાથી
આગળ ડગળું જાગવું, એટલે દિંદના પુરાણો જેવા અલૌકિક છતા અધરનાલ
વાનાવરણમાં મૂકાવણ

અર્માંન કે પાલી સાહિત્યમાં જૂતામાં જૂનું લખાણ તામ્ર યા શિલા-
લેખ રૂપે અનોરાયાના (૧૧-૧૩ સદીના) સમયનું, રીતસર સંપ્રસિત
પોથીરૂપે ૧૫મી સદીના કવિ શીવવંશગચિત ગાથામાં તથા “ દંજન ”
યાને પ્રશસ્તિકાવ્ય રૂપે ૧૩૩૮ ॥ ૧૬૩૮ ના ગાળામાં લખાયેલા બાર
કાવ્યોમાં પ્રાપ્ત થાય છે

તે ઉપરાંત “ તમધી ” અર્થત પગોડા તથા અષાડિં (મકંની
સ્થાપનાને લગતાં દંતકથાઓમાં પણ ૩૮-નીક નોંધ મળે છે જો કે તેમાંની
ઘણીખરી આધુનિક સમયમાં લખાયેલી છે. એ દત્તકથાઓમાં રસ જમાવવા

માટે અલૌકિકતા અને અદ્ભુતતાનો આપ તેના રચયિતાઓએ ચઢાવીને પોતાના લેખનના વિષયને અતિ પ્રાચીનતાનો દેખાવ આપવાના પ્રયત્ન કરેલા છે. તેઓ દેડે કહેજે કહે હં કે બુદ્ધ બગવાન પોતે બેઠાઉં ગામે પધાર્યા હતા । અને પ્રથમ જહીં રાજસત્તાની સ્થાપના માટે તો તેઓ તેનીય પહેલાં અનેક વર્ષો સુધી વિના સંકોચે પહેંતી જાય છે. તેઓ પ્રથમ રાજ-સત્તા તગાઉંમાં સ્થપાયેલી હોવાનું કહે છે.

બર્માના છેલ્લા રાજવંશના સાહિત્યપ્રેમી રાજા બાહુડેએ ૧૮૨૬ની

સાલમાં વિદ્વાન બિજ્જુઓ, પંડિત આત્મજો બને
“દર્પણમહેલની રાજગાથા” જાની મંત્રીવરોની એક સમિતિ નીમીને એને
કામ સોંપ્યું, કે તમારે ખૂબ અન્વેષણ કરીને

જહાદેશના રાજાઓની કીર્તિકથા અનાદિ કાળથી માંડીને લખવી, કે જેથી બંધિયના રાજકર્તાઓને તેમાંથી રાજનીતિ, ધર્મ, ઈ. વિષે શિક્ષણ મળી શકે. એમને માંડવેના રાજમહાલમના દર્પણ ખંડમાં એણે રચાન આપ્યું, તેથી એ વિદ્વાનોએ અતિપરિશ્રમ વડે રચેલા ગ્રંથને “હા-નાં રાજગાથા” અર્થાત “દર્પણ મહેલની રાજગાથા” એવું નામ અપાયું. એ પુસ્તક એ પ્રકારનું છેલું લખાયલું હોય તેમા તેની અગાડિના સાહિત્યની સમીક્ષા કરેલી છે, જે કે રાજાએ લખાવેલું હોય તેમાં બૂખાલોની યશકીર્તિનાં ગુણગાન તરફ વધારે પડેનો ઝોક થઇ જાય એ માત્ર સ્વાભાવિક નહિ પરંતુ અનિવાર્ય છે. એ ગ્રંથ પણ અલૌકિક પરિકથાઓના આકારમાં છે, છતાં એમાં, જે કહેા તે, પ્રમાણજૂત હકીકત ઘટાવેલી છે. એ અને તેની પહેલાંના બધા ગ્રંથો એકે અવાજે જાહેર કરે છે, કે અસંદેશીય રાજવંશની ઉત્પત્તિ સૂર્યવંશી શાક્યકુળમાંથી પ્રબંધેલી છે—સૂર્યપ્રભવોવંશ: ।

એ કથાસંગ્રહનો સાર એવો છે કે બુદ્ધ બગવાનના સમય પહેલાં

તગાઉંના શાક્ય- અનેક વર્ષો ઉપર કાશલ અને પંચાલ દેશોના
વંશની રાજગાથા. સ્વામિએ કૌલીય નરેશની કન્યાને વરવાની ઇચ્છા
કરી હતી. પરંતુ એમાં વિદ્વ આપતાં તેઓ લડી

પડ્યા એ બીજા મંગ્રામમાં પચાલપતિનો વિનય થયો અને કૌલીય, દેવદાદા તથા કપિલવસ્તુના ગાદિપતિ અભિરાજે એના મહ ત્યાથી ગચ્છંતિ કરીને "સધાસારથ્યા" (સિદ્ધસ્થ રાષ્ટ્ર) નામક તમાઉ પ્રદેશમાં પોતાની મત્તા સ્થાપી એને મંગલસ્થાનગર (સિદ્ધસ્થનગર) પણ -હેતા હત. અભિરાજના મરણ પછી તેના મે પુત્રો કલાઝાથ તથા કલાઝાગે વચ્ચે વિખવાદ થયો છે-૨ મોગે બાઈ ત્રાઝાથ પોતાનો રમાનો લઈને ધરાવતી નદીમાં તરાપા નાખીને આંધો ગયો ત્રાસળીનો પ્રદેશ પસાડ કરીને કુમેગાઉ ન્યાના ગરતુ "ગગમહ" એવું નામ પાડીને એણે તે રક્ષે ગદી સ્થાપી, અને ૨૨૭૫ નદિના પૂર્વે નો -સાઉપડાઉ નગર માધીને ત્યા ૭૪ વર્ષ સુધી રા / મ્યુ પછી ત્યાંથી એણે ધનાવતી નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો એનો નાનો ભાઈ તમાઉ મા જ રાજ કરતો ગયો

એ તમાઉ નરેશના વશમાં ૩૩ જુનાનોની અખડ ધારા આવી હતી- શાક્ય વશના ફાંદા એમાંના છે ના રાજા વિનકગજ-મિત્રકરાજના જર્મમાં ફેલી ગીતે મમમમા ગાનાન દેશની તરોપ તથા તરે- (તાતાગ્ર પ્રસથા અને તુક) જાનોના ધાનાએ તમાઉના ગળપને ઉધનાની પાડ્યુ હતુ, તાતારોએ એસીયા અને મુગેપને તમે ઉપગ કરી નાખ્યુ હતુ, તેજ સમનની આ ધના પશુ હસે બિનકના મરણ પછી તેના અનુયાયીઓ ત્રણ ભાગમાં વહેચાઈ ગયા, જેમાંના એકે પૂર્વ તરફના ૧૮ શાન સ્થાનો સ્થાપ્યા હતા બીજે જથ્થો ધરાવનીના પ્રચાહે ઉતરીને કપુ કન્યા તથા યેક લોગેના વગવાના પ્રદેશમાં પહોંચે ત્યા પશુ શામ્પવશી ક્ષત્રિયોનુ રાજ્ય હતું ત્રીજે મધ માલી નદી વાટે વહેતો આગળ ઉતરી ગયો

અને એ સમયે ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ મધ્ય પ્રદેશમાં દર્શન દીધા હતા વગી જ જુ દ્વિપ (-ભગવખડને દન્ડિયાનુ નામ મળ્યુ તે પહેલા જર્મમાં તે જ જુ દ્વિપને નામે જ ઓળખાતો અને જર્મ ગ્વાર્મૂમિ ઉહેસોતો-) મા આવત્યી નરેશ તથા કપિલવસ્તુના બૂપ વચ્ચે કન્યાનાં વિષમમાં ઝગડો પડ્યો કપિલવસ્તુએ પોતાની કુ કરીને જાને સાનત્યાગે એ દાસી ન્યા મોડી આપી, એ દાસી કન્યાથી રચેવા પુત્ર વીટતૂપતુ

એણે જ "સુતપુત્ર" કહીને અપમાન કર્યું હતું; પીટતૂપે ખીજાંબને શાક્ય કુળનો ઉચ્છેદ કર્યો. એવી રીતે એ વંશનો જંબુદ્વિપમાં અસ્ત થયો. એ ઉચ્છેદનમાંથી શાક્ય રાજ્ય ધનરાજે બર્માના મધ્ય પ્રદેશમાં ઉતરી આવીને મૌરીય નામના સ્થળે રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. હાલમાં એ સ્થળને ખેરિન કહેવામાં આવે છે. ધનરાજે તે પછી થીલ્લેની સ્થાપના કરી, અને ત્યાંથી ઉતરે જઈને એ પગાનમાં સ્થિર થયો. ત્યાંથી ઉપર જતો એ તગાઉં પહોંચ્યો, એનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેનું "પંચાલ" નામ રાખ્યું અને પોતાનું નામાભિધાન "સાધુ જંબુદ્વિપ ધનરાજ" એવું કરાવ્યું. એણે જ મહાત્મીજનનો ઉત્સવ પ્રથમ ઉજવ્યો હતો. "અનેક માંડલિકાના મુકુટોનાં રતનજડિત શિખરોની પ્રજાથી એનાં ચરણ ધોવાતાં હતાં; વિદ્વાન બ્રાહ્મણો એના મંત્રી હતા, તથા એના મેનાપતિઓની સંખ્યા જ એક લાખ જેટલી હતી. વળી ૧૮૦ સીંધી અશ્વ, ૧૦ સ્વેત હાથી અને બીજી અઢળક સંપત્તિનો એ સ્વામી હતો. દેવોએ એના રાજ્યાભિષેક સમયે કુંડુલિ વગાડ્યાં, અને એણે શક બ્રહ્માદિ દેવોને પ્રસાદ ધર્મા."

ધનરાજના વંશમાં ૧૭ રાજા થયા, જેમાંનો છેલ્લો તાડોમહારાજ-સાધુ મહારાજ-હતો. સાધુ મહારાજ નિઃસંતાન હોવાથી તેની રાણી કિન્નરીદેવીના ભાઈને ગાદી મળી. આ પ્રમાણે ખુદ બ્રહ્મી વિદ્વાનોના મત અનુસાર બર્મામાં પ્રથમ સુસ્થાપિત રાજ્ય તગાઉંનું હતું, અને બર્માના રાજાઓની વંશાવલી મૂર્ધવંશી શાક્ય ક્ષત્રિયકુલમાંથી ઉદ્ભવી છે.

બૌદ્ધ સંવત ૪૦માં અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૪માં વર્ષમાં તાડો મહારાજના સમયમાં બાર હાથ ઉંચા એવા એક વસાહે તગાઉંમાં ત્રાસ વરતાયો હતો. રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્રે એનો વધ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. વસાહે તેનાથી ભય પામીને જો નામના શાન સંસ્થાનમાં ભરાઈ ગયો, અને ત્યાંથી ઈરિવતીમાં ઉતરીને નાગો, તે છેવટે ચારેકીતારાવાળા મ્થળ પાસેના એક બેટ ઉપર ચઢી ગયો. ત્યાં પહોંચી જઈને તગાઉંના મુવરાજે એને ઠાર કર્યો. પરંતુ એકાએક એને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો, અને એજ સ્થળે પાર્યુકુટ બાધીને.

તપસ્વી બનીને એ રહી પશો ત્યાં એને બીડાથી નામે પુત્રી થઈ હતી બીડાથી મથામમથ સત્તર વર્ષની થઈ.

હવે તગાઉમાં શુ બન્યું તે જોઈએ તાડો મહારાજની રાણીને ભે
અમ કુમારસુભાવની અંધ પુત્રોનું જોડકું અવનર્તુ રાજના બંધથી
ગાથા એમને છુપાવીને ઉઠેશવામાં આવ્યા, પરંતુ જાતે
દિવસે રાજને વસ્તુસ્થિતિની ખબર પડતાં એણે
તેમને એક તરાપા ઉપર બેસાડીને તરાપો નદીમાં વહેતો મૂક્યો. માથે મા
એ ડાકિની એ તરાપા ઉપર ચઢી ગઈ, પરંતુ તે અંધ મારોની પખમા
મપડાઈ ગઈ, અને છૂટવાના મૂલ્ય તરીકે એણે તેમને ચમુ આપ્યા જે સ્થળે
આ અમરકાંદિકે ધૂના બની એ ધ્યજ તે સંગાઈ

તરાપો ક્રમે કરીને કૌસાકથી નામના સ્થળે પહોંચ્યો. હાલ એડું
નામ કોતાની છે ત્યાં નદી તટે એમણે નિર્ગન મનાતા સ્થળમાં બીડાથીના
પગલા દોડા અને અતપૂર્વક એની ભાગ પલ્લુ ચેળી

તપસ્વી પોતાના બત્રીજાએને દેખીને હર્ષ પામ્યો, અને જુદ
અવત ૬૦માં એ મેમાના એક બાઈ મહાસભવ
જુ સ ૬૦-૧૦૧ ઇ સાથે એણે બીડાથીના લગ્ન કર્યા આ અરમામાં
સ ૫ ૪૩૩ ધ્રુ લોકોની શાક્ય રાણીને તેના બાઈ સાથે મંગડો
થયો, અને તેમાં રાણીનો વિજય થયો તપસ્વીની સલાહથી એણે મહા-
સભવને રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને પોતે મહાસભવની બીજી પટ્ટરાણી બની
એ રાણીના મહેલાણીને તળ્યા ઇ (દિવર) કહેવામાં આવતું હતું એક પુત્રીને
જન્મ આપીને એણે દેહ છોડ્યો. વળી બીડાથીને પલ્લુ ગમી રહ્યો, તેને તથુ
માસ યતામાં મહાસભવનું અવસાન થયું મથામમથ બીડાથીને પુત્ર થયો,
તેનું નામ દ્વતાબાઠિ હતું દ્વતાબાઠિના જન્મ સમયે સાત દિવસ સુધી ધરા
મૃજ હતી એમ રાજગાથા કહે છે દ્વતાબાઠિ પછી મહાસભવને બાઈ યસે-
સભવ ગાદીએ િમે અને એણે બાબીને પકંગણીપદે સ્થાપી હતી. પલ્લુ
એ તો આપણે અગળ ચલી ગયા.

બુદ્ધ સંવત ૧૦૧ માં સ્વયં રાજા શક (૫-૬) ધરતી ઉપર ઉતરી આવ્યા; એમણે સાત જ્યોતિર્ધરા સાથે મંત્રણા કરીને “ તરોખીતારા ” નગરની સ્થાપના કરી. એ નગરનો વ્યાસ ત્રણ યોગન હતો. તે સમયે રાજ-સાસન મહાપ્રતાપી ભૂપાલ દત્તાત્રાહિનું હતું (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૩). એની ઓરમાન માતા તે મહાસંભવને ગાદીએ બેસાડીને તેને પરણનાર ક્યુ રાણીની પુત્રી (જે તેની ઓરમાન એન યાપ તે) ચંદ્રદેવીને તેમજ આસામની સરહદના પહાડોમાં વસતા રાની નામકુળની એક કુંવરી નામે ખિંમ્નાડીને તે પરણ્યો. શકમહારાજે તેને દેવી સ્ત્રી આપ્યાં. એવી કથા છે કે દત્તાત્રાહિને જંબુદ્વિપ ખંડણી બરતો, ત્યાં છેક અસુર અને નાગસોદકાની ભૂમિ સુધી. એની દુહાઇ હતી. જંબુદ્વિપના સહસ્રાવધિ રાજા દર વરસે એને પોતાની શ્રેષ્ઠ રૂપવતી કુંવરીઓનાં જૂથનાં જૂથ અર્પણ કરતા; પ્રતિવર્ષ એને મળતી ખંડણીના દ્રવ્યનો દગ ૪૦ હાથ જેટલો ઉંચો ચતો હતો. એના સાસનકાળમાં “ ભગવાન ” (ગૌતમ)નો ધર્મ પ્રવર્તમાન હતો, એવો રાજગાથા દાવો કરે છે.

એક સમયે દુર્જ્યોદ્ધિથી ગેરહતિ રાજા દત્તાત્રાહિએ એક મઠને સમર્પિત કરેલી ભૂમિનો અસ્પાંશ પાછો છીનવી લીધો. આ અપરાધના દંડ રૂપે શકમહારાજે તેને આપેલા આયુષ્યો નિરર્થક થઇ ગયાં અને ખંડણીએ આવતી બધી થઈ ગઈ. એ ભૂપાલનો પ્રુષ્ઠસંચય ખરચાઇ ચુક્યો હતો. ૧૦૫ વર્ષની પાકટ વયે નાગસોદકાએ તેનું અપહરણ ક્યું. “ કામે અન્નન ભરીયો, ચક્રિ ધનુષ ચક્રિ જાણુ ” વાળા એના હાસ થયા. તેના પછી ચક્ષેસંભવ, અને તેને પગલે દત્તાત્રાહિનો પુત્ર હતારન ગાદીએ આવ્યો. એ હતારન બીજાથી દત્તાત્રાહિને થયેલો પુત્ર હતો (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૭૩-૩૫૧). એના વંશમાં આઠ રાજા થયા. તે પછી ત્રગાઉ વંશનો અસ્ત થયો (ઇ. સ. પૂ. ૧૧૧).

તે પછી પિતાકા તેમજ વેદ ઉભયમાં પારંગત એવો અટ્ટાશુ નામે એક પ્રજાજન રાજા થયો. એ ત્રગાઉ વંશના છેલ્લા રાજાનો દત્તક પુત્ર હતો. એને પણ સ્વયં શકમહારાજની સહાય હતી (ઇ. સ. પૂ. ૬૦), તેના

ત્રગાઉનો અસ્ત
ઇ. સ. પૂ. ૬૦.

પરી આવેલા એનો પુત્ર પાપીરાન ઇ સ ૬માં અવમાન પામ્યો, તેના વંશમાં પ્યાર રાગ થયા તેમાના અંતિમ રાગ નામે મુવર્ણનગસિંહના મગદોરોએ બુદ્ધની એક મુવર્ણપ્રતિમાનુ અપમાન કયું, જેને પરિણામે તરૌખીતાર નમરનું પનન, અને રાગનું મરણ થયું (ઇ. સ. ૯૪). એની રૈયનમા ત્રણ નનો હતી-ક્યુ, કન્થાન અને અસપી વતની ક્રોમ એ ત્રણેમાં આનવિગ્રહ સમાયો. તેમાં ક્યુની જીત થઈ. એમના ત્રણ ફાટા પગા તેમાના એકના ગળ ધર્મોદ્ધાગિને યૌવુક્યાનમા ૧૬ ગામ વસાવ્યા.

બુદ્ધ ભગવાને એક મમયે બાબેલા ભવિષ્ય અનુસાર ક્યુ-સૌ-રી (ક્યુ કુગનું શિરછત્ર) નામના ક્યુએ પગાન નમરની સ્થાપના કરી હતી. એને ધર્મોદ્ધાગિન ગામએ દત્તક લીધો. ક્યુ-સૌ-રીએ અરિમર્દનપુર (પગાન) મા રાજ્ય કયું મુર્ધવંશની એ સાખાનો એ છેવટે નમીરો હતો એના ત્રીશ વંશને “ અરિ ” (કાપાવિક વામમાર્ગ) પાળતા હતા એ સંપ્રદાયની સત્તાનો અત અનોરાથા કમીન-ઓએ આણ્યો હતો.

આ પ્રમાણે આપણે કહે કરીને અનોરાથાના નામ સુધી પહોંચીએ છીએ હવે અહીંથી ‘ બાજા રાગગાથા ’ની ચમત્કાર ભિન્ન હકીકતની ભૂમિનાથી છૂટા પડીને ત્યાર પછીના ઇતિહાસ માટે ખીજા માધનો તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવીશું.

અરિમર્દનપુરનો જ્યોતિર્ધર

પ્રકરણ ૩ જી

ચીના લેખકો કહે છે કે આજથી આઠસો'ક વર્ષ પહેલાં બર્મામાં ૧૮
 ઇ. સનમાં પહેલાં ૭૦૦ રાજ્યો હતા, અને તે બધાં ક્યુ કુળની હકુમત નીચે
 વર્ષમાં દેરાકાળની હતાં ક્યુ કુળનું કેન્દ્ર પ્રેમ હતું આજ પછી ઈ. સ.
 ક્ષિતિ ૪૨માં નજીકના કિનારા ખડે એક સમયની
 આઠ અને પરાક્રમી રાજસત્તાની હસ્તી ત્યાં હોવાની પ્રતીતિ આપે છે
 પરંતુ એ હસ્તી ત્યાં હોવાની ઇસવી સનના પાચ-માત્રસો વર્ષોના અગ્રસામાં
 હતી નવમી મહાના આરંભે પ્રેમની ક્યુ સત્તાનો અસ્ત આવ્યો હતો તે
 પછી તૂટી પડી સ્થિતિમાં ક્યુ રાજ્ય ઢસરડો રહ્યું હતું ખડુ, પરંતુ તેમાં
 કરી શ્રીકાન્ત નહોતો ક્યુ રાજ્ય એ તે પછી હાલના ચીન પ્રાંત યુનાનમાં
 સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેણે યુનાનથી ૪ સ ૮૬૩માં ચીનના હાનોઇ
 ઇનાકા ઉપર ચડાઈ કરી હતી તે સમયના સ્થળો તમાકુ મોગાઉ ઇ. અને
 પછી આઠ છે ત્યાર પછીથી ક્યુ ક્ષમ બર્માની મરહૂ ઉપર રહેતી ચીન-
 ક્ષીન આદિ કોમો તથા ચીન સાથે વધારે મિશ્રિત થઇ ગઇ હતી.
 વાસ્તવમાં તે અગ્રસામાં ઉત્તર બર્મા ઉપર હિંદ કગતા ચીનની અમર બધા
 હતી, અને તેને શાનકુળનું પીઠબળ હતું

આપણે વારંવાર જોઇ ગયા તેમ ક્યુ કુળના રાજવંશ તો શાક્ય
 જમિનો તે સમયની ક્ષત્રિયોની શાખાઓના જ હતા એ રાજવંશના
 રચના છેલ્લા પાટનગર પ્રેમનું પતન એજ પગાનના
 સરચાપનનો પાયો બન્યું. કેમકે પ્રેમની વસતિ પચાન તરફ ખેંચાઇ ગઇ
 અહિં એ હકીકત ખ્યાનમાં રાખવાની છે કે તે સમયના અને આજના

બર્માની બુધિ તથા રચનામાં ધણો તફાવત હતો. સાગર સમી વિશાળ નદી-
ઓએ ખેંચી આણેલા કાચડે દરીયા ઉપર તે સમયે અત્યારની હદ મુખી
પોતાનો પંજો પ્રમાણે નહોતો. જૂના અહેવાલો પરથી જણાય છે કે
બારસો વર્ષ પહેલાં ધરાવદી અમુકને છેક ગ્રોમ આગળ મળતી હતી. ત્યાં
અત્યારે ગંગૂત વસેલું છે એ સ્થળ કાંઈ નદી ઉપર નહિ, પરંતુ દરીયામાં
ધસના માંકડા દ્વિપકલ્પને છેડે હતું. વળી પીચુ આજે છે તેમ દેસના અંત-
ર્ભાગમાં નહિ, પરંતુ દરીયાની વિશાળ ખાડી ઉપર ઉભું હતું અને અમુકમાં
આવતાં વહાણો સીધા ત્યાં લાંગરતાં હતાં. તેણે જ તથાકિં (Thabon) તું
પણ હતું ધીમે ધીમે ધરાવદી સીતાગ અને નદીઓએ પોતાના પંજો
લંબાવ્યા. એના ધીરે પરંતુ પ્રારબ્ધ જેવા અનિવાર્ય આક્રમણે એક સમ-
યની વિશાળ બંદરગાહોને ઉઠારીને આજે છેક અંતર્ભાગમાં દડસેલી દીધી
છે ગ્રોમની પાસી પછી ત્યાંની કથુ પ્રજા ઉત્તર દિશામાં આરસો'ક માંકલને
અત્રે ધરાવદીને તીવ્ર આવેલા પગાન નગર તરફ ચાલી ગઈ, અને ત્યાંની
વનનિ સાથે બળી ગઈ એ મહા ગિરિપુત્રું સીધું પરિણામ, તેજ બર્માજ
જાત એ ઘટના બની ત્યાં મુખી બર્માજ નામની કોઈ જાત જગતમાં
હસ્ટીમાં નહોતી

એ જમાનામાં પગાન બાનકડું ગ્રામકું હતું. તેની સાથે ખીલ્લું ૧૮
આજના વેરાન ગ્રામસ્થિ સમૂહ હતો. એ તુચ્છ અંશનો દિનમાન
રણ્યની પ્રાચીન એકાએક પવડાયો. તે એવો, કે ૧૧મી સદીમાં
સમૃદ્ધિ-પગાનનગર. તેમ સમગ્રમાં તેની આશુ વરતી, અને તે બે સદી
સુધી વિદ્યમાન રહી. ધરાવદી અને હીદવાન. એ એ સાગરોનો તે સ્થળે
સમાગમ થાય છે. દરીયા જેવા એ પ્રવાહો ખુરશી રસ્તે ચાલ, ચીન અને
આસામના, તથા સમુદ્ર તરફથી ઉપર બહેણ ચઢનાં, દુનિયા બરના
વેપારના વહન માટે ઉત્તમ વ્યવહાર સાધન પૂરું પાડતા હતા, અને એ
સવડને લીધે જ પગાનની જમાવટ એટલી બધી સળળ, સવેગ ને સજડ
થવા પામી હતી. આજે એ બુધિ વેરાન, ઉજ્જડ અને સડી છે. પરંતુ જેની
પણે વાત કરીએ છીએ તે જમાનામાં તેની આગોડવા અત્યાર કરતાં

સાવ જૂદી જ હોતી જોઈએ, કેમકે તે સમયે એ બોંધ ગીચ, વિશાળ વનોથી સંવન આચ્છાદિત હતી. ખાન, એટલે પગોડાઓ; લાખો પગોડાનાં જૂથ આજે પણ ત્યાં અનેક માઈલોના વિસ્તારમાં પથરાયેલાં છે. એ પગોડાઓની, અને એકંદરે એ વિશાળ રાજધાનીની રચના અત્યારે છે તેવી સુકી લુપ્ત બોંધમાં તો નજર થઈ શકી હોય. વળી વર્તમાન બર્મીઝ સંવત પ્રચલિત છે તેનો પ્રારંભ, હિંદુ જ્યોતિષીઓએ ગોડવી આપ્યા પ્રમાણે, ઈ. સ. ૬૮૩ ના માર્ચ મહિનામાં પગાનના પહેલીયા પોષા સોરાહાને કર્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત જળપ્રવાહોના પ્રતાપે પગાનને આસામનો સંનર્ગ હતો, અને તે રસ્તે હિંદથી આર્ય સંસ્કારની લહરો ચાલી આવતી હતી. એણે બૌદ્ધ સંપ્રદાય તથા ભારતીય શિલ્પ કલા, એ બે અણુભેદી વસ્તુઓ બર્માને આપી, તથા તેને વિસ્તારી. આજે પણ એ કલાની ધીર ગંભીર, ચિરઃસ્થાયી પત્થરી ઇમારતોનાં ગમગીન ખંડેરો એ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ બૌદ્ધપંથની બર્મામાં આવેલી સાખા મહાધાન હતી; અને એ પંથ પતિત પ્રકારનો લેખાય છે. બર્માના બૌદ્ધ પંથ ઉપર પડેલી એ છાપ તિમેટની ભેટ કહી શકાય. તેમાં નાગપૂજા તથા ન્યામમાર્ગી કાપાલિક સંપ્રદાયનાં બીધણુ તરનો બરેલાં હતાં. એ તરવોની બયાનક અસર થોડો સમય "અરિ" કહેવાતા શક્તોને હાથે પ્રાબલ્ય પામી હતી. એ "અરિ" કુળનું મર્દન રાજા અનેરાધાએ કરીને તેનું નામ "અરિમર્દનપુર" રાખ્યું હતું. સત્ય ધર્મને વામમાર્ગ સાથે શત્રુતા હતી, તેથી સત્યધર્મના અનુયાયીઓએ કાપાલિકોને "અરિ" શત્રુની ઉપાધિ આપી હતી, અને તેનો નાશ કરવા એ ઉક્ત થયા હતા.

ઈ. સ. ૮૪૯માં પગાન સંસ્થાનના રાજકર્તા ક્ષીંબ્યાએ પગાનને સિખપુત્ર અને- ફરતો ગદ બાધ્યો, ત્યારથી એ સ્થળની સરત ફરી રાધા (ઈ. સ. ૧૦૪૪- ગઈ. એકસો વર્ષ પછી ન્યાઉ-ઉ-સોરાહાન નામનો ૭૭) રાજા ગાદીએ આવ્યો. તેને ખુન્સો નામે જળવાન ઉમરાવે પદ્મજ્ઞ કર્યો, પરંતુ એ ઉમરાવને ન્યાઉ-સોરાહાનના દીકરાઓએ હરાવીને પગાણે સાધુ બનાવી દીધા. એ ખુન્સો ન્યાઉ-ધ્યુનો પુત્ર, તેજ

અનોરાયા યાને અનિરૂદ્ધ, જર્માની તવાગિખર્મા જેનો બગેબરીયો પ્રનાપી ગગ્ગ ટાઇ થો નથી. બરતખડમા ગગ્ગ ચિકમની છે તેની અલ્લોડિક પ્રતિ-
બાની દતકયાઓ જેના નામ ફૂતી મે મે સખ્યામા જર્મામા ગુયાઇ મર્ધ
છે, એનો ચકવર્તી મહારાજાધિરાજ અનોરાયા, તે એજ અરાક્ષિમાન મવેજ
આણ ના ન્યારે મીને જિખ્ખુ બનેલા રાજનો પુત્ર હતો. ઈસવીમનની બીજી
મહત્તીને એ આરબ કાળ દનો. અને એ અમયથી જર્માનો ઇતિહાસ
અટકળની કપનામિશ્રિત જમિદાને છેડીને આધારભૂત વહુનના કાળમાં
પ્રવેશ કરે છે. ખુન્એ ને સાધુ બનાવનાર બંધુપુત્રમાનો એક ચિકાર
ખેલના મગ્જ પાગ્યો, અને બીજને અનોરાયાએ પિતાના વેરની વસુધાત
તરીકે ૬૬ મુદ્દમાં કાર કર્યો હતો. એ કાગિ દૂર કરીને ઇ. સ ૧૦૪૪ ના
યાદગાર વર્ષમાં એ મહાન ભૂપતિએ પમાનના સિંહાસન ઉપર આસન
જમામ્મુ. અનોરાયાની કારકીદી જરોબર તેનીય વર્ષ આઘી હતી, વધારે
નહિ પરંતુ એ કેવા તેનીય વર્ષ !

અનોરાયાના રાજ્યારોહણ વખતે પમાનના રાજ્યનો વિસ્તાર
બબાઈમાં ૨૮૦ તથા પહોળાઈમાં ૮૦ માઈલથી વધારે ન હતો. તેમાં
દાખના મહિરે, મેઇગીયા, મીબન, તથા પગકુ અને મીજુ કુલ્લાના
ધરાવદીને તટે આવેલા પ્રંગોનો સમાવેશ થતો હતો. ઉત્તરે એને ચીનના
સુનાન પ્રાંતની તરફ લાગેલી હતી, પૂર્વે નિર્ગન પહાડો પથરાયા હતા;
તથા નીચે હમિયુમાં તતાઇ કુળની આબાદી પ્રસરેલી હતી.

પોતાના શાસનકાળના આરબમા અનોરાયાએ આરાકાનના હિંદુ
રાજની પચકસ્યાણી નામે કુપરી પ્રાપ્ત કરી
અચ્છાલીદયા
હતી. એના સબધમા એવી આખ્યાયિકા ચાલે
છે કે એ ન્યાને લઈ આવનાર સરદારે પચકસ્યાણીને સુગ્રહ કરીને પોતાનામાં
મૂકાયેના વિશ્વાસનો દુરુપયોગ કર્યો, એટલું જ નહિ પરંતુ રાજમહાલયે
પહોળ્યા પછી પણ ગગ્ગના કાન બજેરીને તેની પાસે એનો પાગત્યામ
કરાયો. પરિત્યક્તા પચકસ્યાણીએ આજના સગઈ કુગરની તજેગીમાં,
એટલે કે ધરાવદીને સામે પાર, છીંદવીન નદીને તટે પગઈમાં નામના ગામે

જ્યોત્તીયા નામના તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. લોકોકિત અનુસાર, રાજા અને રાણાના જોડાણને એવું ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું કે પંચકલ્યાણીનો પુત્ર ભવિષ્યમાં ગાદિપતિ થશે, અને એ વર્તારો સાંભળીને પોતાની સલામતીને યાદી કરવા માટે અને રાણાએ ત્રણ ત્રણ વખત રાજ્યભરમાં બાળકોના સંહાર કરાવ્યા, પરંતુ દૈવ્યોએ કરીને એ હત્યાકાંડોમાંથી પંચકલ્યાણીનો પુત્ર છિગરી ગયો. એ સંહારમાં ૭૦૦૦ ગર્ભ, ૬૦૦૦ ધાવણાં બાળકો, તથા ૫૦૦૦ કુમારોની કતલ થઈ હતી. જ્યોત્તીયાનો પત્નો નહિ હોવાથી આ સંહારમાં તે પણ ખપી જશે એવી આશાથી અને રાણાએ ત્રણ વાર પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ જ્યોત્તીયા જન્મી ગયો. મથુરાના કંસના પરાક્રમનો આ પકડો નથી લાગતો ? અરુ. જ્યોત્તીયા એક મઠમાં છિગર્યો. છેવટે જ્યારે રાજા સમક્ષ જોડાણને ખુલાસો કર્યો કે પંચકલ્યાણીનો પુત્ર છેક તેની ત્રીજી પેઢી પછી ગાદીએ આવવાનો છે, ત્યારે એણે બાળસંહારની લત છોડી, પરિશ્રમ લઈને એ કુમારને શોધી કાઢ્યો, અને પોતાના સૈન્યમાં નોકરીએ રાખ્યો.

પ્રાતઃસ્મરણીય લેખાતા રાજા અનિરુદ્ધને હાથે આવાં કરપીણ કામો ઘણાં થયાં હતાં. રાજપાટ રખે કોઈ ખૂંચવી લેતું એવા એના ભયે લગભગ વીસ હજાર માનવીઓને બરખી લીધાં હતાં, અને તેમ છતાં, ઉપર કહ્યું તેમ, ખર્માના ઇતિહાસમાં એ શ્રેષ્ઠ રાજકર્તા લેખાયો છે, કારણ એને હાથે જે મંડનાત્મક કાર્યો થયાં હતાં, તેણે વીસ હજારથી અનેકમણાં મનુષ્યોને આબાદ કર્યાં હતાં; અને આખરે તો, એ જમાનામાં રાજાની મહત્તાનાં મૂલ્યાંકન નેણે કરેલાં ખૂનની સંખ્યાના માપેજ ચતાં હતાં ને !

અને રાણાએ રીતસર પદ્ધતિ પ્રમાણે મહેસુલની વ્યવસ્થા પ્રથમ કરી હતી. એ વ્યવહારકુશળ જૂપ હતો. તેની પામે શરા સાથી હતા. તે જાતે અયાગ દિંમત તથા બુદ્ધિ-બળથી યુક્ત અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં રાચનારો હતા. ખાસ કરીને પોતે મહાકાંક્ષાના ધોષપરોણ નીચે કરેલાં પાપના પ્રાયશ્ચિત રૂપે એણે હજારો, બંદે લાખો સ્તૂપો રચાવ્યા હતા. એજ ભાવ-નાથી પ્રેરાઈને મેષ્ટીલાનું સુંદર સરોવર એણે બંધાવ્યું હતું, અને એજ

પ્રેરણાના બળે આજે પણ ચાલિસે આગળ દેખાતી નહેરોની અદ્ભુત રચના જળ ગૂંથાવીને ત્યાંની નપાણીયા ભૂમિને નંદનવનમાં પવનગ્રસ્ત નાખી હતી. પાન્સાઉંઝાણ અને મોઝે નદીના પ્રવાહોને હળધરની અદ્યતી ખેંચીને બર્માની એ મર્વોત્તમ નહેરજળ એણે ગૂંચી હતી. વળી તે સમયના પ્રચલિત વહેમ અનુભાર એ નહેરોના મુગ્ધાણુ અર્થે દેવાતા અનુબ્રજણને રોકવા માટે તેની એક શાણીએ અન્ય સર્વના વતી આત્મજ્ઞિદાન આપ્યું હતું, અને તેના રાજવી બાઇએ પણ આત્મહત્યા કરી હતી. અનોરાધાએ ચોતરફ વમતિઓ વસાવી તથા ઉર્જા જમીનને “ લેડવીન ” અર્થાત્ ડાંગરભૂમિ બનાવી. ઉત્તર બર્માની આબાદીનુ આ પ્રદેશ કેન્દ્ર થઈ પડ્યો.

આ સમયમાં “ અરિ ” (સત્ય માર્ગના યત્ન) ની સંજ્ઞાથી

અરિને : પરાસ્ત
અને બૌદ્ધપંથનું
સંસ્થાપન

જોળખાતા વામમાર્ગી શાકતોની કારમી હાકે વાગતી હતી. પરંતુ શી અરહન (શ્રી અર્હંત) નામના બ્રાહ્મણપુત્રની અનોરાધાને દૂમક મળી ગઈ. એ સાધુ ત્યાગી, અડગ મનોબળવાળો અને

બૌદ્ધમતના સૌમ્ય સ્વરૂપ (હીનયાનો) નો ઉપાસક હતો. એનું વર્ણન ધરુ : આંશે કૌટિલ્ય મુનીને મળતુ આવે છે. એ બ્રાહ્મણમુત બિખ્ખુએ રાજના ચિત્ત ઉપર પ્રબળ છાપ પાડીને તેને તાંત્રિક મોર્ગે જતાં વાળી લીધા; તેની સહાયથી કાપાલિકની નામચૂંદમાંથી એણે દેશને મુક્ત કર્યો. એના પ્રતાપે જ એ સુદર દેશમાંથી એ સુરા-સુંદરી સંપ્રદાય પરવાર્યો, તથા બૌદ્ધપંથના પ્રસરણને અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. આજે પણ એ કાપાલિક સંપ્રદાયનાં મંદિરાનાં તથા અન્ય અવશેષો ઉત્તરબર્મામાં સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભરતખંડમાંથી ચંકરાચાર્યે બગાડેલા કાપાલિકો બંગાળા અને નેપાળમાં જઈને અમાયા હતા, અને ત્યાંથી તેમાંના ધણા તીર્થેટનાં અનુક્રમ વાતાવરણમાં હ્રાપ્ત થયા હતા. પરંતુ તેમની સારી જેવો સંખ્યા આસામ માર્ગે અર્ધાં તરફ ઉતરી આવી હતો. એણે ધીમેધીમે પોતાનો ત્રામદાયક પંજો પ્રસાર્યો હતો, પરંતુ શી અરહને તેની પકડ ત્રીલી કરી નાખી. તેણે જ ત્રિપિટકનો પતિ અર્થે બર્માને કુરાચ્યો (૧૦૬૦). એના ધર્મપ્રચારના ગુસ્સાને

પગલે અનોરાયાએ મોટા વિજય કર્યા હતા, અને ત્રણ ત્રણ મહિનાના ખૂન-ખવાર ઘેરા પછી તથાઉ'નો ગઢ એણે સર કર્યો હતો. એ પ્રદેશનું નામ તે સમયે " તુદમ્માવાડી "—સુદમાવતી—હતું. તથાઉ'ની આબાદ રાજસત્તા ૪૮ રાજઓએ ભોગવ્યા પછી આ પ્રમાણે તેનો અંત આવ્યો હતો. એ ઘટના બનવાનું કારણ એટલું જ હતું, કે ત્યાંના રાજના અંચસંગ્રહમાં પડેલી ત્રિપિ-ટકની પોથી વાંચવાની શી' અરહનની ઇચ્છા હતી. શી' અરહને તે માટે માગણી કરી પરંતુ તથાઉ' નરેશે તેની ઉપેક્ષા કરી. પોતાના ગુરૂની ઇચ્છાને અવરોધનારને અનોરાયાએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દંડ દઈને એ પોથી પ્રાપ્ત કરી હતી. અહિં'સાનો દુર્ગ લેખાતા બૌદ્ધમતના શાસ્ત્રના દર્શનની અભિલાષાને સતોપવા સહસ્રાવધિ માનનીઓનાં બલિદાન અપાયાના પ્રસંગનાં મૂલ્ય ક્યા ધોરણે આંકીશું !

તથાઉ' પછી અનોરાયાએ પ્રોમને પદ્ધતિ કયું. આ વિજયો પછી એણે મી'શુ તરફ પગ ઉપાડ્યો, આઉકિયુનો વિજયોનો જંજાવાત પ્રદેશ સર કર્યો, અને ત્યાંની અચંડ મહામણી પ્રતિમાને લૂંટી. ધીમે ધીમે એની વિજય પિપાસા વધતી ગઈ, અને એ ચીટાગોંગ સુધી ફરી વળ્યો. તેનીજ રીતે પૂર્વ તરફ, બામોની પેલી પાર ચીન પ્રદેશમાં એણે પોતાનાં વિજયી કટકેળ ઉતાર્યાં હતાં, પરંતુ ત્યાંના રાજ સાથે યુદ્ધ કરવાને બદલે મૈત્રી બાંધીને એ પાછો ફર્યો હતો. પાછો વળતાં બર્માની સરહદનાં શાન સંસ્થાનેને જોર કરીને તેમાંના એક અગ્રગણ્ય મોં સંસ્થાનની કુંવરી સૌન્દર્યને એ વર્યો હતો. એ સતિ રાણીએ બાધાવેલા કહેવાતા પ્રખ્યાત શ્વેત્રાયાં પગોડાની દંતકથા આખા બર્મામાં સુપ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો ઉત્સવ હજી પણ ધણીજ થ્રદા અને બાવથી પ્રતિવર્ષ ત્યાં ઉજવાય છે. પરંતુ અનોરાયાના વિજયો. તેની ત્રાસ-દાયક ક્રૂતા તથા તેની અણુછીપી યુદ્ધતરસના ફલ સ્વરૂપ પ્રકટતા નિરંતર ઝગડાની તેમજ રસ્તા, વ્યવસ્થા, જળાશયો ઇ. બાધવાના તેના શોખમાંથી નીપજેલાં વ્યસંખ્ય પરિણામોની ગણના કરવા બેસીએ તો તેની ટીપ અત્યંત લાંબી થઈ જાય છે; તેથી આ અંચ માટે આટલો ઇશારો જ બસ થયો.

અનોરાધાના આ સંગ્રામોમાં પંચકલ્યાણીનો સુન એનો જામલો હાય હતો. એ પરાક્રમી પુરુષે પીગુને પોતાના પ્રભાવથી આંજી નાંખ્યું, અને ત્યાંના રાજાની કન્યાને પાલખીમાં પધરાવીને પોતાના સ્વામિના અંતઃપુર માટે લઈ ગયો. પણ પિતાને પગલે ચાલીને માર્ગમાં પોતેજ એ રૂપાળા સંપેતરા ઉપર મુઝ્ય ધઈ ગયો. રાજાને આ વાતની જાણ થતાં એણે ઝોંઝીત્યાને શુભલાખદ કર્યો; પણ એ બળવાન સરદાર નાસી છૂટ્યો. એનાં પરિવ્રમણો સેંકડો વર્ષો મુધી નવલકથાઓ, દંતકથાઓ અને નાટકોનો વિષય બની રહ્યાં હતાં. અનેક ચિત્રવિચિત્ર ચરિતોને અતિ એક મહામાં એને આશ્રય મળ્યો. ત્યાંના ભિખુની કન્યા તંબુલા સાથે એણે અનોરાધાના અવસાન મુધી શાંતિમય જીવન ગાળ્યું હતું.

અનોરાધાએ સિંહલદ્વિપના રાજા વિજયબાહુને બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું સાહસમાં જીંધા, ઉન્નત કરવા જંજીરના દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી ચઢી અને સાહસમાં મર્યાદા આવેલા બૌદ્ધ રાજા સામે લડવામાં કુમક આપી. અને તેના બદલામાં તેની પાસેથી તેને જીવના અવશેષ રૂપ દાંતની એક નકલ મળી હતી. અનોરાધાએ ધણી રથજોએથી એવા અવશેષો બેગા કરીને તેના ઉપર સંખ્યાબંધ સ્તૂપો ઉભા કર્યા હતા. તે બધામાં એ સિંહથી દાંત ઉપર બાંધેલા શ્વેદીગો પગોડાનો સ્તૂપ વિશેષ મહત્વનો લેખાય છે. એની રચના ઇ સ. ૧૦૫૬ માં ચર થઈ હતી, જતાં અનોરાધાના અવસાન મમ્મે એટલે છેક ૧૦૭૭ માં પણ એ બધાઈ રહ્યો નહોતો. સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયની રચનાને મળતી આ ધટના છે. આખા ઉત્તર ભારતે તેણે એવા કહેવાતા જીવદાંતો ઉપર બાંધેલા પ્રચંડ સ્તૂપોથી છાંયી દીધા હતા.

અતે પોરકુ પ્રદેશમાં ચીએ ગામે ગાંડી તૂર બનેલી એક રાની બેંશના ગ્રાસથી વસતિને ઉગારવા જતાં એ ઝનૂની પ્રાણીનાં સીંગડાંથી ઘુંદાઈ ઘુંદાઈને આ વિલક્ષણ નૃપતિતો વિલક્ષણ અંત આવ્યો હતો. એના મરણ . . . એની આજુ મીંજુથી છેક ટપરે મુધી પ્રવર્તતી હતી. તેણે પોતાના જીવન કાળ દરમ્યાન દેશ મમ્મતમાં બૌદ્ધ ભતની સ્થાપના કરી, અને અનેક દંતકથાઓ, નાટકો અને લોકોક્તિઓમાં પોતાનું નામ અમર કરી દીધું હતું.

અનિરુદ્ધ વંશનો ઉદયાસ્ત

પ્રકરણ ૪ થું.

અનોરથા પછી તેનો પુત્ર સૌ-લુ (૧૦૭૭-૮૪) ગાદીએ આવ્યો.
 પીગુથી ઝ્યોઝીત્યાએ જે રાજકંઠા આણી હતી
 નીમકહરામી અને— અને જે તેના પતનનું નિમિત્ત બની, હતી તેને
 એટલે કે પોતાની અપરમાનાને સૌ-લુએ પટરાણી
 પદે સ્થાપી, અને ઝ્યોઝીત્યાને રાજદરબારમાં તેડાવી લીધો. પરંતુ એ
 પીગુવાળીના પુરાણા પ્રેમનું ત્યાં પણ પુનરુત્થાન થયું, અને પાછો ઝ્યોઝીત્યાને
 દેશવટો મળ્યો. યામાંકાં (રહેમાંખાં ?) નામનો એક બાળપણનો મિત્ર
 સૌ-લુ નો ખાસ કૃપાપાત્ર હતો, અને એ મિત્રો ઘણો સમય સાથે વીતાવતા
 હતા. એક દિવસ હોડની રમત રમતાં યામાંકાંને નારાજ થવાનો પ્રસંગ
 આવ્યો. યામાંકાં ખટપટી ને ખારીસો હતો. એ પીગુ ગયો, અને ત્યાંથી
 તક્ષાઈઓનું સૈન્ય ભેગું કરીને પગાન ઉપર ચઢી આવ્યો. તેનો મુકાબલો
 કરવા માટે સૌ-લુએ વળી પાછો ઝ્યોઝીત્યાને તેડાવ્યો.

યામાંકાંએ પોતાનો પગલ મીંઠા નજીકના ઉંડા કલણુવાળા કીચડથી
 ઘેરાયેલા એક ટાપુમાં નાખ્યો હતો. રાજાએ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું.
 ઝ્યોઝીત્યાએ તેને ઘણો વારો પરંતુ અધીરાઈમાં તેનું કલ્પું નહિ માનીને
 સૌ-લુએ ધસારો કર્યો. પરિણામે, ચાલાક યામાંકાંએ માંડેલા છટકામાં એ
 ફસ્યો, અને કલણુમાં સૈન્ય ખૂંચી જતાં જાનમાલની સુખ્ત ખુતારી ખાઈને
 એ નાડો, પણ પકડાઈ ગયો.

રાજાની મૂર્ખતાથી ધૂધવાતો ઝ્યોઝીત્યા એકલો પાછો ફર્યો; એક

—વિશ્વાસઘાત રાતમાં ફપ માઈલની મજલ કાપીને એ પગાન

પહોંચ્યો. સૌ-લુને ચરણ પામેલો ધારીને રૈયતે

તેને વધાવી લીધો; પણ રાજાનિષ્ઠ પંચકસ્યાણી પુત્રે સૌ-લુના મરણની

ખાતરી ન થતાં મુધી તેની ગાદીનો કબજો લેવાની ના પાડી. તથાઈ સૈન્ય વિજયની મસ્તીમાં ધસારો કરતું પગાનના દાર મુધી આવી પહોંચ્યું. અંધારી રાતનો લાજ લઈને પોતાના માલિકને બચાવવા ઝાંઝીત્યાએ જીવ સાટેનું જોખમ ખેડ્યું. પણ એ મૂખે, અસ્થિવાસુ રાજાએ એને દગો દીધો. પરિણામે સૌ-લુનો શિરચ્છેદ થયો, અને અનન્ય રાજામક્ત ઝાંઝીત્યા ધમ કરવા જતાં ધાડનો ભોગ બની, મહાકાય ધરાવદીનો એક માઇત્તનો પટ તરીકે મધરાતે નાશી છૂલ્યો.

પગાનની રેયન સૌ-લુના મરણની ખાતરી થતાં રાજગદી ઝાંઝીત્યા માટે જાળવી રાખી. એ શરતીર ચોદાએ સૈન્ય જમાવ્યું, અને વિના વિલંબે પગાન તરફ કિસ્મતના કાપ જેવા ફૂચકદમ લંબાવી. તેના આક્રમણથી નવાઈ દગ કંપી ઉઠ્યું, અને ચામાંકાં જીવ લઈને નાઠો. નદી વાટે નાસતાં એનાજ એક સૈનિકના બાણે એની કારસ્તાની કારકીદીનો અંત આવ્યો.

પ્રજાના પ્રેમને વશ થઈને હેવટે ઝાંઝીત્યા સિંહામનારૂદ થયો

(૧૦૮૪-૧૧૧૨). આ પ્રમાણે પંચકલ્યાણીનો

ઝાંઝીત્યા
૧૦૮૪-૧૧૧૨

પુન રાજ્યાસને આવવાની અનોરાધાને બેચેન

બનાવનારી બવિધવાણી અતે સત્ય દરી. પેલી

પીગુની કુંવરી, જેના રનેહ ખાતર એણે બળ્લે વાર દેશવટો ભોગયો હતો તેનેજ, પ્રણયમાં પણ અવિચળ એવા એ આપ નજીરાએ હવે નિરાતે પટ્ટરાણી પદે સ્થાપી. એને પડખે હજી પણ ઉત્તર બર્માના બૌદ્ધમતના દ્રોણાચાપ સમો શીં અરદન અડીખમ ઉભો હતો, અરિમદનપુરના એ થીરવીર ચાસક પંચકલ્યાણી સુતે અનેક સત્કાર્યો કર્યા હતાં. એણે રચાવેલા શિલાલેખા અત્યારે પ્રાચીન બર્મા વિષે કીમતી માહિતી આપે છે. એણે અંતઃકરણ કામળ અને પ્રેમાળ હતું, એની શુદ્ધી તીવ્ર હતી. એની પ્રતિભા પ્રખર હતી. એની નિષ્ઠા અનન્ય હતી. અક્ષરસાહિત્યનો એ ઉપાસક હતો. જેવો મુદ્દકુશળ તેવોજ એ સંયમશીલ પણ હતો. અને તેને શીં અરદન જેવો ગુરુ તથા મંત્રી હતો.

ચૌંકીત્યાની પુત્રીનું લગ્ન સૌ-લુના લગ્ન પુત્ર સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. તેમને અઘૌંસિયુ નામે પુત્ર હતો. એ બાળકુંવર ઉપર રાજા એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તેણે એ ધાવણા બાળકનો રાજ્યાભિષેક કરીને નગરમાં દરેક પીડાઓ કે આજ્ઞા તમારો રાજા આ બાળક છે, અને હું તો માત્ર એનો કારભારી છું. પરંતુ એ બૂલી ગયો, કે અનોરાથાએ આપેલા દેશવટા દરમ્યાન એક મિષ્ટાન્નુમુક્તા સાથે એણે લગ્ન કર્યું હતું ! એ કન્યાને પણ પુત્ર અવતર્યો હતો. અને ગાદીનો સાચો હકદાર વારસ એ હતો. પાછળથી એ માદીકરે તેની સમક્ષ હાજર થયાં ત્યારે એ ઓકરાને એણે આરાધનની સુબામીરી આપી.

આ અરસામાં જંભુદ્વિપ (મરતખંડમાં) બૌદ્ધમત અસ્તપ્રાય અવ-
 આનંદસ્વરૂપની સ્થામાં હતો. ભારતીય મિષ્ટાન્નુઓ દેશ છોડીને
 આણુપ્રતિષ્ઠામાં પલાયન કરતા હતા. તેમાંના કેટલાક પગાન
 નરબલિ ! પહોંચ્યા. એ આંગતુકાની પ્રેરણાન. ફળસ્વરૂપ
 પગાનનો અદ્ભુત આનંદ પગોડા રચાયો હતો. એ મંદિરમાં ધૂંટણુનર
 બૂકેલી બે પ્રતિમાઓ છે; એક ચૌંકીત્યાની, અને બીજી શુરુવર શીં અર-
 હનની. આને પણ એ મૂર્તિયુગલ અખંડિત અવસ્થામાં છે. એ વિખ્યાત
 સ્વરૂપની પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા ઇ. સ. ૧૦૬૦માં અપૂર્વ દાહમાડથી થઈ હતી.

તે સમયે, મંગલમુહૂર્ત જોઈ ને, એ હમારત રચનાર શિષ્ટપીનો વધ કરીને નરબલિ આપવામાં આવ્યો, અને તે ઉપરાંત એ બૌદ્ધમંદિરના ખાયામાં એક બાળકને જીવતું છાટવામાં આવ્યું ! અસ્ત પામેલા કાપાલિક પંથના અવશેષરૂપે એવાં બચાનક કૃત્યો સત્પથમાંના મનાતા વિજયના એ સમયમાં પણ ચતાં હતાં ! વાસ્તવમાં, હિંદુ ધર્મ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ખર્માંના બૌદ્ધ પંથને વામમાર્ગીય મેક્ષા રિતરિવાજોએ આવરી લીધો છે.

લુદ્ધનયાના મનોહર મંદિરની પ્રથમ મરામત કરાવનાર આ પંચકલાણીનો અપૂત જ હતો. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના કદર દુરમન ચૌલવંસના

તત્કાલીન નૃપતિને એણે બૌદ્ધધર્મરત કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૧૦૬ માં એના એકચીએ ચીનના રાજ દરબારે ગયા હતા. ચ્યોંગીત્યા યુદ્ધ તેમજ શાંતિની કલામાં પણ કૌવિદ હતો.

પોતાની અદ્ભુતરંગી પરાક્રમપૂર્ણ હસ્તીનો અત સમીપ આવતો દેખીને રાજ્યએ ધર્મધ્યાનમાં ચિત્ત પરોવ્યું-
 ધર્મધીર સુ મહાનું પાટનગર પાસે આવેલા અઘ્રેડી પગોડામાં એક મહામથાણું ચોરસ સ્તંભ છે. તેના ચાર પાસાં ઉપર પાલી, તથાઈ, હ્યુ અને બર્મીઝ ભાષાઓમાં શિલાલેખ કાતરેલા છે. એ સ્તંભ અઘ્રાપિ અખંડ ઉભો છે, અને એનો લેખ તે સમય પરત્વે આધારભૂત માહિતી આપે છે. ચ્યોંગીત્યાના દોહિત્રનું નામ યાઝકુમાર (યક્ષકુમાર) હતું. એ લાયક પુત્રે પિતાની ખૂબ સેવા કરીને એ કીર્તિસ્તંભ પિતાની યશગાથા સદેવ ગાયા કરવા માટે રચ્યો હતો. એજ કુમાર અઘ્રોસિયુ, જેનો ઉપર આપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને જેને રાજપદે સ્થાપીને ચ્યોંગીત્યા વાનપ્રસ્થ થયો હતો.

અરિમદનપુરના સમયે આચાર્ય શીં અરહન અઘ્રોસિયુ (૧૧૧૨-૬૭) ના અમલ દરમ્યાન નિર્વાણ પામ્યા હતા (૧૧૧૫). એ પ્રતાપી આશ્વજીની તેજસ્વી આંખેએ ખેંચા જેવા ગામડાનું મહારાજ્યમાં થતું રૂપાન્તર નિરાળું હતું. એણે મેલા માર્ગનો લોપ કરીને દેશભરમાં સત્ત્વ માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો હતો. એના હાથ નીચે ચાર વિજેતા બૂપાલોએ યશના દમલા વાળ્યા હતા. લાખો સૂર્ય, મઠ ઇત્યાદિ નાનાવિધ ધર્મચિહ્નોથી ઉત્તર બર્માની જમિને એણે છાંયી દીધી હતી, અને એ અપરિમિત કાર્યબારની ધુરા ઉઠાવી લે એવા સજળ સ્કંધવાળા શિષ્યો તેયાર કરીને એણે કૃતકૃત્ય જીવનશૈલી સમેટી હતી.

અઘ્રોસિયુને ઘણાં વર્ષો સુધી જાંડ બળવા શમાવવાના લોહી નીતરતા કાર્યમાં મચ્યા રહેવું પડ્યું હતું. આરા-
 ધી અઘ્રોસિયુ કાનના પદબ્રહ્મ રાજને પાછો ગાદીએ બેસાડવા ૧૧૨-૬૭ એણે જળ તેમજ સ્થળ માર્ગે ખૂનખવાર વિમહો વેદ્યા હતા. અનેરાથા તથા ચ્યોંગીત્યાને પગલે એણે પણ મહામથિ

પ્રતિમા લૂંટી, ઉપાડી લાવીને તેના દૂકડા કર્યા હતા. આરાકાનના રાજાએ એના વચનને અનુસરીને એની ઇચ્છા મુજબ બુદ્ધગયાના મંદિરનો પુનઃ છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આજે પણ એ કાર્યને લગતો શિવાલેખ બુદ્ધગયામાં મોલુદ છે.

અર્ધસિંધુએ પણ પ્રચંડ ઇમારતો રચાવી હતી. એમાંની કેટલીક ઉત્તમ કક્ષાની લેખાય છે. એ સાહસિક રાજકર્તાએ બસીન બદરથી વહાણુમાં ચડી ને મલાયાની મુસાફરી કરી હતી, અને ત્યાંથી તે ઉપસાગર વીંધીને બંગાળા જઈ આવ્યો હતો. એણે બર્મા સગીતમાં નરી બાત પાડી હતી. નાન્માઓ (યુનાન પ્રાન્ત) ના ચીના સુખા પાસેથી બુદ્ધનો કહેવાતો દાંત મેળવવા એણે નિષ્ફળ આક્રમણ કર્યા હતા. બર્મામાં એણે ઇતિહાસના પ્રમાણિત ત્રણે લખાવવાનો પ્રયત્ન પ્રયાસ કર્યો હતો.

આ પ્રતાપી રાજાને નરાતુ નામે બલીષ્ટ પણ અતિ ક્રોધી અને લોભી પુત્ર હતો. બીજો પુત્ર નામે મીંશીંઓ હાલ બ્યાં માંડલે શહેર વસેલું છે એ પ્રદેશનો સુબો હતો. રાજા ૮૧ વર્ષની વયે વ્યાધિમસ્ત થતા નરાતુએ એને પધારીમાજ ગુગળાનીને મારી નાખ્યો, અને મોટા ભાઈ મીંશીંઓને ઊળકપટથી ઝેર દહને દાર કર્યો. આ કાર્યમાં એણે શીં અરહનની ગાદી સંભાળી રહેલા વયોવૃદ્ધ આચાર્ય ચેથાંયુનો તકંટી ઉપયોગ કર્યો. હોના પોતાને દેવાયેલા છાથી ખિન્ન થઈને ધર્મનિષ્ઠ ચેથાંયુએ દેશવગે લઈને મિંહલદ્વિપમાં વાસ કર્યો.

નરાતુ (૧૧૬૭-૭૦) સર્વત્ર ધિકાર પામતો હતો. એણે રાજ ઉડીને રાણીઓ, અમીર હિમસવો અને કુથીન ; મહાપાતકી નરાતુ, સ્ત્રીઓના સહાર માધ્યા. એને એક હિંદુ રાણી ૧૧૬૭-૭૦ હતી. એ સ્વાભાવિક રીતે શૈયાદિના વિષયમાં આસક્ત ધર્મને ઉચિત એવા સ્વચ્છતાના નિષ્પન્ન પાળતી હતી. પણ રાજા પોતે એ પ્રકારની સ્વચ્છતા પાળતો નહિ હોવાથી રાણીને એની મલિનતા ઉપર અણુગમો આવ્યો, અને એણે એને સમાગમ છોડ્યો. એના ઉત્તરમાં

નરાતુએ એની ગદન ઊડાવી દીધી. પછી એ સ્ત્રીહત્યાના પ્રાપ્તિત રૂપે એણે ઉપરાજાપરી સ્ત્રીપોના દગધા ખડકવા માંડ્યા. એ મંદિરે બાંધવાના કાર્યમાં પણ એણે અસંખ્ય કારીગરોની હત્યા કરાવી. એણે બધાવેલા ઘણાખરા પ્રચંડ પગોડાની રચના મનુષ્યોનાં રક્તમાંસથી થયેલી કઠી શકાય વાસ્તવમાં, અનોરાધાથી માંડીને પગાન વંશના બધા સ્ત્રીપો અને મંદિરે હત્યારી કતલો મોટેનાં પ્રાપ્તિતોનાં કાંકાનાં જ દુન છે. અતે પેલી હિંદુ રાણીના પિતાએ મોકલેલા આઠ મરણીયા વીરોએ બરદરબારમાં એ મહાપાતકી રાજાને ધેરીને એના દૂકડા કરી નાખ્યા હતા.

નરાતુ પછી એનો પુત્ર નરતેક (નરસિંહ) માલીએ આવ્યો
 નરતેક, ૧૧૭૦-૭૩ (૧૧૭૦-૭૩). એણે પોતાના બાઈ નરપતિ સિયુની પત્ની ઉપર કુદરિ કરી. નરપતિસિયુ બાહોશ અને બળવાન હતો. એણે પગાનને ઘેરો ઘાલ્યો. એના મારાઓએ કંપટ રાજાને સંક્રાસમાં દાખલ થતે માર ક્યો.

નરપતિસિયુ (૧૭૭૩-૧૨૨૦) ને હાથે પણ ઘણી ધાતકી કતલો
 નરપતિસિયુ થઈ. પરંતુ ઉત્તરાવસ્થામાં એને પશ્ચાત્તાપ થયો.
 ૧૧૭૩-૧૨૧૦ અને એણે તરન સિંહલદ્વિપથી વૃદ્ધ બિખ્ખુ ચેથાંચુને તેડાવ્યો, પણ એ વચ્છણું માથું ટૂંક સમયમાં નિર્વાણ પામ્યો. રાજાએ તેના પદ્મશિખ ઉત્તરશ્વ પાસે મોટી ધર્મયાત્રાઓ કરાવી. એની શ્રદ્ધાએ બૌદ્ધમતની જડને ઉત્તર બર્મામાં વિશેષ મુદ્દ કરી હતી.

નરપતિના સમયમાં બર્માના જળમાર્ગનો વ્યાપાર વિકાસ પામ્યો હતો. એમાં હિંદ, ચીન, ઇંગ્લેન્ડ અને માડાગાસ્કર સુધીના વહાણવટાનો સમાવેશ થતો હતો. આ વહાણવટામાં અરબ અને ચીના ખાસાસીઓનો હિસ્સો મોટો હતો. એ લોકોનો પગ પેસારો બર્મામાં એ સમયથી વધારે પ્રમાણમાં થયો હતો. એ સમયે બર્માનું સૌથી મોટું બંદર અસર તે આગનું બસીન હતું.

વેપારના સંબંધમાં નરપતિને સીયોન સાથે ઝગડો થતાં સીયોનનાં

વહાણોએ મોલમેટ્ટ (મોલમીન) પાસે સાલ્વીન નદીમાં આવેલા કાગદ્દિપ: (Crown Island) ને નામે અત્યારે ઝાળખાતા ટાપુની વસતિને લૂંટી, અને બસીન અને બીજી બંદરગાહોમાં ત્રાસ મુખ્યર્થે, એજ સિંહલી ખલાસીઓને હાથે નરપતિ માર્યો મયો હતો.

આ રાજાએ પણ ધર્મપુણ્યને નામે સ્ત્રીઓના ટીંબા ધણા ઉભા કર્યા હતા. એને હાથે કેટલીક ઉપયોગી નહેરો બંધાઈ હતી. શ્વેત્રો અને આલિસેના પ્રદેશમાં બંધાવેલી એની નહેરો હજી પણ વિદ્યમાન છે. પદ્ધતિ પુર:સરતુ ન્યાયસાસન સ્થાપવાના બર્મામાં પ્રથમ પ્રવત્ન કર્યાનો યશ એને ભાગે જાય છે. એકંદર નરપતિ દયાળુ, ન્યાયી અને સાંતિપ્રિય હતો.

નરપતિને પાંચ પુત્રો હતા. તેમાંનો સૌથી નાનો હી-લો-મી-સો

હી-લો-મી-સો

(" રાજજન જેના તરફ લક્ષ્ય હતું તે ").

૧૨૧૦-૩૪

ગાદીએ આવ્યો (૧૨૧૦-૩૪). નરપતિએ

આરંભેલી ન્યાયાધિશની એણે વિકાસ કર્યો,

અને ફરીયાદોનો નિકાલ કરવાની પદ્ધતિ સ્થાપી એની ન્યાયાધીશીનાં નિર્ણયોની સંબંધપૃથ્વી અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. પોતાના ચાર મોટા ભાઈઓનું એણે મંત્રીમંડળ નીમ્યું, અને એ મંત્રીમંડળ મારફતજ રાજવહિવટ ચલાવ્યો. આ પ્રમાણે મૃદકલેશ ટાળવા સાથે એણે પોતાના કુટુંબનો સહકાર પ્રાપ્ત કર્યો, અને આપણે કારભારના આદેશથી પોતે મુક્ત રહ્યો. એણે પગાન પારો ભુદ્ધમયા મંદિરની પ્રતિકૃતિ બંધાવી હતી.

એનો પુત્ર ક્યારવા (૧૨૩૪-૫૦) પણ ઘણો ધર્મપરાયણ હતો.

:યારવા ૧૨૩૪-૫૦

એણે પોતાનો જીવનકાળ સાધુ સતોના સત્સંગમાં

વીતાવ્યો. ઘણા ધર્મગ્રંથો એને કંઠસ્થ હતા.

એનો પુત્ર ઉઝાના (૧૨૫૦-૫૪) એટલે જાણે પિતાનો પ્રત્યાધાત્મ:

ઉઝાના ૧૨૫૦-૫૪

એ મોજલો, રંગીલો રાજા-ખાવું, પીવું, મદિરા,

માનિની અને મૃગયા, એજ એનું જીવન હતું.

અંતે હાથીનો શિકાર ખેલતાં એક ઉન્મત્ત રાની હાથીના પગ નીચે છંદાઈને એનો અંત આવ્યો હતો.

ઉઝાનાના પુત્ર ત નાનુએ પેતાના મંત્રીને દૂબઝ્યો હતો, એ મંત્રી
 તીખો હતો, તેથી એ અવિનયની શિક્ષા રૂપે
 નરસિંહપતિ ૧૨૫૬-૮૭ તંગાતુ ગાદીથી વચ્ચિત રહ્યો, અને ગળ ઉઝાનાની
 એક માનીતી વારાગતાનો પુત્ર નામે નગમિદપતિ
 તેની (૧૨૫૪-૮૭) ગાદીનો ધણી થયો આ છેકરો આગળ જતા વિવંશ્ય
 નીવડ્યો, બળવાન હોવાથી એણે માર્દવાન અને મચ્છગિરિના બળવા
 દાળી દીધા, અને લંપટ હોવાથી પોતાની એક રખાતને ગજી કરવા એણે
 પોતાની એક રાણીને જીવતી જાળી મૂકી ત્રણ ત્રણ હજાર રખાનોથી
 અંત પુરને ઉભરાવનાર આ ધમડી ગળ પગાન વંશની કમોપક્રમ થી
 અવનતિની પરિમીમા સમો હતો

નરસિંહપતિના શાસનકાળમાં દિવિજયા તાર્તારોનું ચીને ઉપર
 આગા જોડે રમત આસન માલતુ હતુ, એમનો મોર્ચો ચીનના
 અને એનું પરિચ્છામ યુનાન પ્રાંતમાં હતો (૧૨૫૩). તેમના નામચીન
 સાહ કુખ્યાખાને ૧૨૭૧મા પગાન પામે ખંડણી
 માગી નરસિંહપતિના પુરોગામી રાગએ એવી ખંડણી બરતા હતા, પરંતુ
 તે માત્ર નામનીજ હતી માત્ર તાર્તારો રૂપી બળાથી બચવા માટે એટલું
 આધિપત્યનું ચિહ્ન તેઓ સાચવી ગમતા. પરંતુ આ તુકમિજાણ રાજ-
 કર્તાએ કુખ્યાખાનના કારમા ફૂતોનું અપમાન કર્યું કુખ્યાખાને ફરીથી તે
 વર્ષ પછી ૧૨૭૩મા ઉવરાણી કરી, અને સાથે સાથે પગાનપતિને ચેતવણી
 આપી પણ એ મતિબજટ રાગએ કાસદોને કતલ કર્યાં. એટલેથી સતોષ ન
 માનતા એની સેનાએ ઇતિહાસમાં ફરી વાર યુનાનમાં સ્થાપિત થયેલો
 છુદ્દત ઉકાલી લાવના પ્રમાણુ કર્યું. તાર્તાર સમ્રાટે આ અપમાનોથી
 કંટાળીને ધીરજ ઘડી. કુખ્યાખાનના લોખંડી તુક-તાર્તારોની ટુકડીઓએ
 અર્માના મેન્યને મફાચક કરી નાખ્યું. તેમ છતાં ફરીથી પગાનની સેનાએ
 યુનાન ઉપર આક્રમણ કર્યું.

૪. સ ૧૨૮૩મા ચીના ફેન્ગે જર્મામાં એવો ગ્રામ વરતાવી દીધો,
 કે યુદ્ધના મોખરાથી વેગળો છેક પગાનમા ગેરેલો નરસિંહપતિ એના અવલ

ઉપરના નકશામાં ૭૦૦ વર્ષ પહેલાના ઇર્માના દક્ષિણ ભાગની આજના ઇર્મા સાથે સરખામણી દેખાય છે, અને રંગૂન, પીગુ ઇ. જેવાં એક વખતનાં દરીયા કાંઠાનાં શહેરો અત્યારે કેવી રીતે સમુદ્રથી વેગળા અંતર્ભાગમાં જઈ પડ્યા છે તે તેમાં સમજાય છે

માત્રથી થયરીને ઊભી પૂજીએ નારો. તેની સાથે પગાનનો આખો રાજ-
દરબાર નદીવાટે પોજારા ગણી ગયો. રાજા છેવટે રંગૂન નદીને સામે કાંઠે
આવેલા ઠલા પ્રદેશમાં પહોંચ્યો, અને ત્યાંથી એણે ધ્રાવદીમાં ઉતરીને
બસીનની વાટ લીધી. ચીનાઓએ તો સરહદથી આગળ વધવાની પણ પરવા
ન કરી. પણ રાજા નાસી જતાં રાજ્યના બધા પ્રાંતો જળવા કરીને
સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. નરસિંહપતિ નાહક નાકો હતો. પણ નાકો, એટલે એની
પૂંઠ પાછળ બધું સાતડે સાત થઈ ગયું. અંતે એ પણ ખૂનીની છરીનો
બોગ બન્યો. એ મુલો, એટલે તરત તાર્તારનાં ટોળાં ઉતરી આવ્યાં. એમણે
પગાન સર ક્યું. ત્યાંથી ઘસી આવેલાં એમનાં કટકદળ છેક પ્રોમ સુધી
પહોંચી ગયાં હતાં.

એ વંશનો અંત-શાન સત્તાની રચના પ્રકરણ પમું

અનિરુદ્ધનાં પરાક્રમે વડે સ્થપાયેલા પગાનવંશનો અંત આવી રીતે તુર્ક તથા તાતારોનાં જૂથોને હાથે આવ્યેલો એ વંશના શાસનનો અવસાનનીય ઘાતકી કુકર્મોનાં સીધાં પરિણામ રૂપ, સરવાળો. તાસ, એહી અને ખોપરીના પાયા ઉપર રચાયેલા એ પગોડા યુગના માઈસોના વિખ્તારમાં પથરાયેલા ઈંદમાદીના ટીંબા, આપણને એ અનંતકાળનાં અઢીમો વર્ગે રૂપી ચાંદરણાની યાદ હજીયે તાજ કરાવે છે.

એ વંશ રમરમીય છે, તે એ કતલો, એ ઈંદમાદીના ઢગલા, કે એ કુકર્મોની અતિશયતા માટે નહિ, પરંતુ ઉત્તર અલ્પદેશમાં, અને એકંદર આખા દેશમાં ઐશ્વર્ય સંપ્રદાયના સાર્વત્રિક પ્રચાર માટે; રાજશાસનનાં મૂળ તત્ત્વોના આરંભ માટે; અલ્પદેશના જળમાર્ગના વાણિજ્યના વિસ્તાર માટે; અનેક નહેરોની જળ સુચલ્પીઓ માટે,—સંક્ષેપમાં, ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર આજે “ જર્મા ” ને નામે ઓળખાતા સમસ્ત વિશાળ દેશને ભારતીય રક્ત અને અનુભૂતિની સહાયવડે એક જ નીચે એકત્રિત કરવા માટે. એ કારણોને લીધે ઇ. સ. ૧૦૪૪થી ૧૨૮૭નો સમય અલ્પદેશનો વાસ્તવિક પરિચય કરવા ઇચ્છનાર માટે અતિ મહત્વનો છે.

પગાનના રાજા અનિરુદ્ધના કુળનો ઉચ્છેદ થયો, અને અરિમર્દનપુરનું મર્દન આના અરિઓને હાથે થયું; પણ એની કીર્તિના અભિવ્યક્તિમાં ઓછવત્તે અંશે પણ ફરીથી આવવા સમર્થ થયેલો હતો. તેનું નરસિંહપતિએ એની પડતીની મિતિને એવો વેગ આપ્યો હતો, કે એક નખત તો એની પાવમાલી થવી અનિવાર્ય જ હતી.

પગાનની પડતી સર્વોત્તમુખી હતી. નરસિંહપતિનું ખૂન તેના પુત્રને હાથે થયું, તે પત્રી પગાનની સત્તાની

નદનવન સમા

પગાનનું બચાવક

પરિવર્તન

સીમા સંકોચાતી ગઈ, અને તેનું સંઘર્ષણ અંધદેશની ચીન તરફની સરહદ ઉપર આવેલી કુચરમાળોની શાન જાત માથે થવા લાગ્યું

પગોડા બાધવાની પેનજામા અદીસો વર્ષ સુધી પગાનના રાજાઓએ ઈંદચૂના મેળવવા માટે બોલવે બાળા બાળાને તેના રસકસની ખાક કરી, તથા તેની વનરાજિઓનો ઉચ્છેદ કર્યો પરિણામે એ રસસમૃદ્ધ ભૂમિનો વરસાદે ત્યાગ કર્યો. ધીમે ધીમે એ સકું રણ ફેલાતું ગયું અને માનવીઓના વસવાટ માટે એ પ્રદેશ નિરુપયોગી બનતો ગયો. બરતખડમા પણ એ ક્રમ અજણ્યો નથી, એમ ઇતિહાસવિદો કહે છે બર્મામા એ ક્રમ હજી પણ ચાલુ છે, અને આજે એક મમયની મહાન પ્રાણુવાન રાજસત્તાની એ કેન્દ્રભૂમિ વિસ્તૃત સ્મશાન જેવી બિહામણી લાગે છે. લોકો ધીમે ધીમે એ સ્થળનો ત્યાગ કરીને નહેરોના પ્રતાપે રસમસ થયેલા આઉફમેના પ્રદેશમા જઈને વસવા લાગ્યા એ પ્રદેશ આખા રાજ્યના અમોઘ સમે દોષ, તેનો જે સ્વામી હોય, તે આખા દેશને નમાવી શકે, કેમકે તે અંધદેશના હૃદય સમાન હતી, અને ત્યાથીજ અન્નપ્રવાહો બધે વહેતા એ " હૃદય " ઉપર પગાનના નખળા દિવસોમા શાન મત્તા આરૂં હતી

ધુનાનના ચીના મુખાએ શાહી પરવાના વડે નણ પરાક્રમી શાન

શાન ત્રિપુટી દેખા
દે છે.

કુળની દમરાતોની હયાતી માન્ય કરી હતી એ ત્રણ બાધઓ, તેમા ઔથી મોટો બાધ અર્થાબધા, તેથી નાનો મહાયાનો દકાર ચાચાર્યકયાન, અને સૌથી નાનો પીન્લેનો ચીહાયુ

ક્રાંતિભૂખની અતિશયતાએ પગાનની રાજસત્તાની આત્મહત્યા પગોડાની વિપુલતા વડે કરાવી, અને તેમા નિર્જળ મનના ગિર્માદ્ય રાજાઓએ અધૂરું હતું, તે પૂરું કર્યું પગાનનું રાજ્ય ૧૨૮૭ ના તાર્તાર

આક્રમણના ફટકા પછી પણ રંગડદ ૩ બમો વર્ષ ઉપર આક્રમ્ય હતું; પરંતુ તેની આજુ માત્ર નામની હતી. નરનિંહપતિનું ખૂન કરનાર તેનો દીકરો તિહાથુ હતો. એણે પોતાના બે ભાઈઓને પણ ધૃષ્ટાત્મક દગલખાજીથી મારી નાખ્યા હતા. એક બંડખોર ઉમરાવને નધાવવા જતાં એ પોતાનાજ બાણથી ધાયક થઈને આખરે મૂલો હતો. એના જીવના રહેવા પામેલા ભાઈ ચોરવાએ ચીનના સુલ્તાનની આજુ માની, અને ઉત્તર અક્ષરેશ ખાતેના ચીનના અનેક ખંડીયા રાજાઓમાંના એક તરીકે એ રહ્યો. ઉપધુંકા તથા શાન ભાઈ એ નરનિંહપતિના દરબારમાં તેના મુખા તરીકે રહેલા હતા. પણ પગાનની માર્વલૌભ મત્તા તૂટવા સાથે એમણે ગદન ઉઠાવી. એમની બેન પ્રોમના પેલા પિતૃદત્વારા તિહાથુને દીધેલી હતી. અને એના સાટામાં એમને રાજ તરફથી ચાઉક્રમેની મુખાગીરી મળી હતી. એટલું કહેવું અર્થ સચક થઈ પડશે, કે શાનસત્તાના આખા અધિરયુગ દરમ્યાન ભારતીય અમર રાજસાસનમાં અદૃશ્ય હતી.

પગાને આવી રીતે એક કન્યાના બદલામાં પોતાની સત્તાનું કેન્દ્ર ઊઠી દઈને પોતાને હાથે જ પોતાના વિનાશને પગાનની આત્મ- નોતર્યો હતો. એ ભાઈઓએ લાગ જોઈને ચોરવાને દગલખાજીથી મારી નાંખ્યો. ચોરવાના પુત્રે મુનાનને અપીલ કરી; ત્યાંથી કુમક આવી પણ ખરી, પરંતુ પેલા શાન બંધઓએ એમને લાંચ આપીને પાછા વાળ્યા. (૧૩૬૦)

દરમ્યાન પગાન મરુભૂમિનું રૂપ ઝડપથી ધારણ કરતું હતું. એની વસતિ ચાઉક્રમે તરફ વહેતી, અને પેલા શાન બાંધઓનાં કાંડાને બળ દેતી હતી. પહાડી, લકષ્યક, અને બળવાન શાન જાતનો સિતારો ચમકવા ઉપર હતો. એમનો ઉદય સમીપ હતો. શાનોના ત્રણ મુખીઓએ મીન્ગે નદીને કાંઠે આવા નગરી સ્થાપી; પણ ૧૩૧૨ માં એ રથજની નજીકમાં આવેલા પિન્યામાં નાનો શાન ભાઈ રાજગાદી લાઇ ગયો. એના બે મોટા ભાઈઓમાંનો

એક લગ્નમાં મરી પરવારો હતો, અને બીજાનો એણે વિધથી નિકાલ કરી દીધો હતો. આ પ્રમાણે શાન સત્તાનું મંડાણ ખંડર અને ઝેરના પાયા ઉપર રચાયું હતું. એ 'પરાક્રમી' શાન બાંધતું નામ પણ પેલા પિતાધાતક રાગની જેમ તિહાયું હતું. પગાનના રાજાઓએ આ શાન સત્તાના સુખા તરીકે ૧૩૬૬ ની માલ સુધી ગાદીનો બોગવટો કર્યો, અને એ વંશનો છેલ્લો નામનો રાજા ઉગ્રના એ વરમમાં મરણ પામ્યો.

નરસિંહપતિની કુંવરી મી સેલુ પોતાના બાઈ-ચોસ્વાતી, અને તે પછી એની ગાદી પડાવી લેનાર શાન તિહાયુની પછી પટરાણી બની હતી બ્રહ્મદેશના રાજવંશીનું વંશપરંપરા પત્નીપદે ઉતરવું, એ મામાન્ય લક્ષણ હતું શાન તિહાયુના વંશની મતા ૧૩૬૪ સુધી ચાલી હતી. શાન કુટુંબોએ સગાઈ, ટાઉન્વીજ, ટાંગુ, ન્યાઉફસે વગેરે સ્થળોએ મોટાં જમાવ્યા હતા એ જાતની સત્તા છેક યુનાનથી લઈને પશ્ચિમે બંગાળના ઉપમાગર સુધી અને દક્ષિણમાં ટેનાસરીમ-ટેવોય સુધી ફેલાઈ હતી. પરંતુ એ મતા એકજગ ન હતી. એ શાન રજવાડા એક બીજા સાથે મતત વિમુદ્ધમાં મચ્યા રહેતા હતા. લગભગ ૨૦૦ વર્ષ સુધી શાન અમમ ચાલ્યો; એ સમયમાં ભારતીય તત્ત્વ રાજશામનમાં દેખાતું ન હોતું. એ અરસાને બ્રહ્મદેશના અધિર યુગની હિ માંધ લાગુ પડે છે. મોંના શાન સંસ્થાને, નિન્યાના રજવાડાએ, અને સગાઈના મરદારે ખૂનખવાર આત્મ-ધાતક લગ્નઓની ઝડી ચાલુ રાખી હતી. એના ગાસથી લોકો ટાંગૂમાં જઈને વમવા લાગ્યા. અને ૧૩૬૪ મા પિન્યાનો નાશ મોંના શાનોએ કર્યા પછી એ શહેરની આબાદી ખૂન વધવા લાગી, ઘાતોથી નાસી છુટેલા બહોળી કુળના મોકોનું ટાંગૂમાં એ રીતે મથક જામ્યું.

એ ખદગદતા શાન હોરોમાંના એકે ૧૩૬૪ મા ફરીથી આવા નગર વમામ્યુ, અને એ શહેર, ચલતી પડતીની ધટમાળ ઝડપથી ચાલવા છતાં, લગભગ ૧૬મી સદી સુધી બ્રહ્મદેશનું પાટનગર રહ્યું, આ કારણે

આવાનું મદત્ત્વ ચીના તથા યુરોપના આગતુંકોએ પૌર્વાત્મ સમૃદ્ધિના નમૂના તરીકે અતિશય ગામું હતું; કેમકે એ સદેશની આબાદીના સમયમાર્ગ એ પરદેશીઓના પગપેસારા નેપિવા જેવા પ્રમાણમાં થયા હતા.

વિકાસ પામતા અક્ષી મચક ટાંગૂએ પોતાના પગ પ્રસારવા માંખા-
 ૧૩૬૦માં એણે આઉટ્રેસે પણ મર ક્યું.
 અક્ષી, શાન, અને આવનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર શાન રાજા ધરે.
 તલાઈ સમૂહોની ધાતકી, અને બૌદ્ધેતર હતો. એના પછી કાવતરાં,
 અથડામણ. ખૂન, બંડ બળવા. તથા ખટપટની ત્રમજટ જામી
 હતી. આવના એક રાજાએ પીગુના તલાઈ રાજા સાથે ૧૩૮૫માં લગાઈ
 માંડી. ત્યારથી તે ૩૦ વર્ષ સુધી ઉત્તર અક્ષદેશના રાજાઓ ને દક્ષિણ
 અક્ષદેશના તલાઈ રાજાકર્તાઓ વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો હતો. દર વર્ષે શાન
 ધાડા ઉતરી આવતાં અને યોમાસામાં વેશાઈ જતાં. તલાઈઓનો શાને
 સામેનો આગલો મોર્ચો ઓમમાં હતો. બન્ને પક્ષો દગલબાજી, છળકપટ અને
 ધાતકીપણની બાજીમાં બધી શક્તિઓ ખરચીને નિર્માસ્ય બની ગયા હતા.
 દેશમાં દરેક મંદારે વિકાસ બંધ હતો. એ અધેરમાં પીગુના રાજા રાજક
 રિતવું નામ પંકામેલું છે.

અનેક સુબેદારો, શાન “સોબ્વા” (હકીર હરબાર), તલાઈ
 માંડલિકોની જૂલ- રાજાઓ, આરાકાનની માદી, અને તુમ્હ છનાં
 બૃહામણી. અવિરત વિનાશકારી વિમ્હોથી અદ્ભુતતા આ
 વર્ષોના બનાવોની ગૂંચ એવી અટપટી છે, કે તે
 ઉકેલવા એમતાં ઇતિહાસવેષક જાતે તેમા અટવાઈ પડવાની દહેશત રહે
 છે ! વળી અક્ષદેશના ઇતિહાસની અને ખાસ કરીને બારતીય સંસ્કૃતિના
 બર્મા સાથેના સંપર્કની માત્ર મળંગ ઉપરખાથી પરિચિત થવા દમ્ભનાર
 માટે એ માહિતી આવશ્યક પણ નથી. ફક્ત એટલું કહેવું બસ ઘરે, કે એ
 અધેરયુગમાં અક્ષદેશમાં નિર્માસ્યતા, નીચતા, તથા અધમ મનોરૂતિની
 પરાકાષ્ટા થઈ હતી. દરેક જુલો એ ધૂણાપાત્ર ચાલ્યાજીઓનું નરકાગાર

બની રહ્યો હતો. તથાઈ રાજા રાજાદરિત તેમાં સૌથી મોટો વિજેતા. તેણે ટોચ—આવાનાં રાજ્યોને ઉપરાજાપરી પરસ્ત કર્યાં હતાં, તેનો વિખ્યાત સેનાપતિ બ્યા—ઝા નામે બળવાન સરદાર હતો તેના મોટામાં મોટા વિમ્મદો ટોચના બહો રાજા મીંદકાઉં સાથે થયા હતા.

આ અનંત લગાઈઓએ ખેતીપ્રધાન બ્રહ્મદેશમાં ખેતીનો નાશ કર્યો, અને તથાઈ રેવનને ચકનો નાખી. તેમના અમંખ્ય બહો દુશ્મન ગામઓના અચાનક હાપાએ તેમને તારાજ કર્યાં. તેઓ પીચુનું ગામ છોડીને ઉત્તર બર્મા તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. ૧૪૧૨માં ટોચનો બ્રહ્મ રાજા પરાક્રમી હતો. તેણે તથાઈ સત્તાને જર્જરિત કરી નાખી અને છેક પીચુને દરવાજો ખડાવ નાખ્યો છેવટે રાજાદરિત પાસે ફક્ત પીચુ અને માર્દામાન રહી ગયાં. પરંતુ રાજાદરિતના એક ઝગાવાત જેવા મરણીયા હુમલામાં એ બ્રહ્મ રાજા પકડાઈને મરણ પામ્યો. વળી પાછું ત્રાજવાનું પાસું ખીછ તરફ નમ્યું, અને બ્રહ્મ ધાડાએ દક્ષિણનો પ્રદેશ છોડ્યો, ત્યારે ત્યાં જરા પોરો પડ્યો.

શીન બોન્ની નામની રાણીએ પોતાનાજ દોકરાનું અર્ધાંગનાપક સ્વીકાર્યું હતું, અને એ પુત્ર-પતિના બાળપુત્રનું એણે ઝેરથી ખૂન કર્યું હતું એ પછી એણે પોતાના એક લપટ પ્રેમીને ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ બળવો જાગતા તેને નાસવું પડ્યું હતું (૧૪૨૬-૨૭) આવાની ગાદી તેને નસાડનાર સરદાર મોન્નીયાણના પંજમા એ વરસે આવી. એણે પણ શાન બોન્નીને બોવારીને એને પોતાની રાણી બનાવી. આ રાજા તેજસ્વી હતો, પણ તેની આખી જીંદગી (૧૪૨૭-૪૦) બળવા સમાવવામાં વીતી હતી.

એના અમલ દરમ્યાન નીમેલો ડી કાન્ડી નામે ઑસ્ટ્રીયાનો રહેવાસી અહિંદેશમાં આવ્યો હતો. એ જમિ પર પગ ધરનાર રાજા સમયનું સાહિત્ય એ પહેલેજા મુરેષપિયન હતો. આ અરમામાં બીનાઓની વ્યાપારી દષ્ટિ બ્રહ્મદેશ તરફ વળી, અને ઈરાવદી મારફત તેમને

વેપાર ખાસ વધ્યો હતો. મોન્યાંયાકાના વંશજોની પરંપરા આ ખળખળાટના વાતાવરણમાં ચાલી જતી હતી. એ અરસામાં અહીં બાપાના સાહિત્યે પ્રથમ દેખા દીધી હતી.

ત્યાં સુધી બૌદ્ધ ધર્મની સાથે આવેલી પાક્ષી ભાષામાં જ બધું લખાણ થતું હતું. આ અવ્યવસ્થા, અરાજકતા અને અધેરના સમયમાં દરેક ક્ષેત્રમાં અધઃપતન થયું હતું. નીતિ, ન્યાય, સંપ, દયા, ધન, ધાન્ય, ખેતી હુન્નરક્રોધે બધું પરવારી બેઠું હતું. રાજા તેની પ્રજા, એવું પૌર્વાત્ય દેશોના સંબંધમાં અનાદિ કાળથી બનતું આવ્યું છે. તે સૂત્રાનુસાર અક્ષરેશના આ અરસાના નિર્માત્ર, ટંટાખોર, કપટી, પશુથી પણ અધમ વિવેકહીનતાથી ભરેલા, બયાનક રીતે ધાતક છતાં બળીયા સામે તિરસ્કારપાત્ર કાતરપણું દર્શાવતા, દરેક પ્રકારના સ્વમાનથી, માનવતાથી તથા સામાન્ય શુદ્ધિથી રહિત એવા રાજાઓની પરંપરાએ આખી પ્રજાને પણ અધઃપતનની ગર્તમાં હસેલી દીધી હતી. ક્રુ, શાન, અને અન્ય જાતોના મિશ્રણથી પેદા થયેલી, પગાન તથા ટોંગુમાં જન્મનાં મધકો હતાં એવી, અહીં જાતનું માનસ પમાનતા પતન પછી પાંચ સદીઓ સુધી આ પ્રકારની વૃત્તિઓ વડે ધસતું હતું. પરંતુ આ કાળા વાદળમાં રૂપેરી વિજળી ક્વચિત્ અશુક્તી હતી; એમાંનો એક ઝળકારો, તે અહીં લોકબાપાના ગમે તેવા તૂટ્યા કૂટ્યા પણ તલપટ્ટી સાહિત્યનો આરંભ.

બમાંમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રારંભ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં અનોરાયાના સમયથી કહેવાય. અને નવા ધર્મના નવા જોડાની ઉત્તર અક્ષરેશમાં બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપના દાળ. સમયથી કહેવાય. અને નવા ધર્મના નવા જોડાની ઉત્તર અક્ષરેશમાં બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપના દાળ. સમર્પિત દેખારતો બાંધવાની વૃત્તિની અતિશય-તાનું મૂલં રૂપ લીધું હતું. કાપાલિક “અરિ”ઓને દાખીને ખાલણસુત રીત અસાધનના અજ્ઞેય મંકદ્વની સદાયવડે એજે પહેલી વાર એ ધર્મને રાજ્યધર્મનું પદ આપ્યું હતું. અશોકના સમયમાં રીયોન માર્ગે થઈને બૌદ્ધમત જાવા, સુમાત્રા, બાક્ષી, રયામ, કેમ્બોડીયા

અને ચીન મુઘી વિસ્તર્યો હતો, પરંતુ અજદેશના અંતર્ભાગમાં તેની અસર તે સમયે બહુ નહોતી થઈ. ન્યારે હિન્દમાંથી એ પંથનો ઉચ્છેદ થયો, ત્યારે ચોતરફ નાસભાગ કરતા અમલો અને બિખખુઓ ઉપયુક્ત દેશો ઉપરાંત અજદેશમાં પણ આશ્રય શોધતા હતા. આજે હિન્દેતર દેશોમાં એ પંથનું વર્ચસ્વ જોવામાં આવે છે, તે એ આશ્વોના કોપથી નાસેલા બિખખુઓની અયાગ ખંત, આસ્થા, તથા અવિરત પરિશ્રમનું જ પરિણામ છે. અજદેશમાં પણ એ પંથનું સુદૃઢ મંડાણ એ પરિવારોને હાથે ધરું હતું. દક્ષિણ અજદેશના તલાઈ લોકો બૌદ્ધ જ હતા, જો કે એનું આશ્વ ધર્મ તથા રીત-રિવાજો માથે મિથ્ય હતાં.

ઉત્તરમાં પગાને બૌદ્ધ મતનો પ્રચાર માંડ્યો, પરંતુ ઘણાખરા શાન રાગઓ પહોડોમાંથી પ્રાણીપૂજા તથા વામમાર્ગના અક્ષીઓની હડપથી વધતી સંખ્યાનાં કારણે. સીંહા રંગ લઈને આવ્યા હતા; તેઓ બૌદ્ધ નહોતા. અક્ષી બૌદ્ધ પ્રજાના ખમીરમાં એ શાનોની ફરતા, કુસંપ, ઝંન, અને કલહ પ્રિયતાની સાથે પગાનની શિષ્ટતા તથા કલા પ્રિયતાને યોગ સધાયો હતો, જે આજે પણ અક્ષી જનતાના માનસમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ પ્રજાનો સત્તા વિસ્તાર થતો ગયો, તલાઈ લોકોની સંખ્યામાં બહારનો ઉમેરો થઈ શકે એમ નહોતું. ન્યારે અક્ષીઓમાં યુનાન, શાનના અસીમ વિસ્તાર તથા આસામને રસ્તે વહા આપતા આજા છતાં અખંડધાર ભારતીય પ્રવાહોને પ્રતાપે સતત વૃદ્ધિ થતી હતી. આ મંખ્યાજો તલાઈની બળવાન સત્તાને સદીઓના સતત હુમલાવડે ચાળણી જેવી જળિરિત કરી નાખી હતી. આ એ અંધાર-યુગનું, અક્ષીજાતની દૃષ્ટિએ, બીજું શુભ પરિણામ

આ પ્રકરણમાં આપણે સુવર્ણનગરીને સુંદર નામે દુનીયામરના દેશોમાં ઓળખાતા આવા શહેરની ઉત્પત્તિ અને સ્થ જોઈ ગયા. એની સંપત્તિ અઢી સદીઓ સુધી ટકી હતી. એ શાન ઠકરાત હતી, અને બીજી તેની ઠકરાતોની જોયે અત્યારે તેનું નામનિશાન પણ જોધવું મુશ્કેલ પડત. પરંતુ તેમા પગાનની મર્યાદાએ શાન જંગલીપણાને હળવું કરી દીધું હતું, અને દર્ષક આદિત્ય પણ ત્યાં પ્રકટી રાક્યું હતું; વળી બૌદ્ધ બિખ્ખુઓએ એની સમ્પત્તાના દીપકને ઝાખો છતાં જ્વલંત રાખ્યો હતો. તેનો ઉદ્દેશો માખ્યા ૧૫૫૫ માં મરણ પામ્યો હતો.

આવાના સમકાલીન પીગુની રાજસત્તા પ્રકરણ ૬૬

આવાની સાથેસાથ દક્ષિણમાં પીગુ સહેરનો સિતારો પણ ઝળકતો

હતો ૧૨૮૭ ૯૦ દરમ્યાન પગાનના રાજ

માટંગાનમાં રથાગી ચ્યોરવાની તથા શાનભાઈએને હાથે જેવડી થતી
શાનવડ વચ્ચેનો ૧૨૮૭ ૯૦ હતી, તે સમયે મેં લખીન પામે દરિયા કિનારા નજીક

એક શાન જેવાડીને હાથે મહાન અર્થ તેમજ

અનર્થસૂચક બાણ રમાઈ રહી હતી, મોનમીનને પડખે આવેલી એક સાચામી
ગુમાગીરીમાં સાહસિ અને મહાયતુર પરતુ દુષ્ટ સ્ખાવનો શાન નામે
વરુ લશ્કરી નોકર હતો, એણે ખટપટથી સૈન્યમાં ઉચી પદવી પ્રાપ્ત કરી;
વિશ્વ સઘાતના અધમ પરંતુ સરળ માર્ગે એ પોતાની ચડતી સાધી રહેલો હતો.
એક દિવસ તાગ જોષને સુમાની દીકરીને ઉપાડીને એ માટંગાન નાસી ગયો,
અને ત્યાંના સુમાને એ છોકરીના રૂપથી આજી, ભોગરી, તેણે ખૂન કરી
ત્યાંનો રાજકર્તા થઈ પડ્યો પગાનના પિતૃદત્તારા તિહાતુને ઠાર કરનાર
પેલા પીગુના સુમા માથે મળીને સામસામી દીકરીઓની આપ ને કરીને
૪ મ ૧૨૮૭ સુધીમાં એ યુગને છેક પ્રોમ અને ટાંગૂ સુધીની પગાનની સત્તા
છીનવી લીધી પરંતુ તે પછી એ બે ડાકુ અદર અદર લડી પડ્યા, મોટા
ડાકુ શાને પોતાના જમાઈ મિત્રની કતલ કરી, અને પોતે દક્ષિણ અક્ષરેશનો
એકાતરિત સ્વામી બની બેસે. (એની રાજધાની લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી
માટંગાનમાં હી હતી, પણ ૧૩૬૬ માં રાજધાની બદલાઈને તેણે રથાન
પીગુએ લીધું હતું)

આ વરેરુએ ઉત્તર શાનના ઘણા આક્રમણો પાળ વાળ્યા, અક્ષરેશનો

મનુસ્મૃતિનું રૂપાન્તર પ્રથમ સ્મૃતિમય એણે લખાવ્યો ઈ. સ. ૧
આરબ પહેલાથી આજણોએ ત્યાં મનુસ્મૃતિ
પ્રવર્તવાની હતી, એ મથના આચાર્ય એ

“ધરમાયાન” લખાયું હતું. આજે પણ સ્વર્ણી લખન, છુટા છેડા તેમજ અન્ય સામાજિક અવધારનો પાયો એ પુસ્તકમાં છે.

વરેરનું ખૂન એના સંતાનોને હાથે થવા પછી ત્યાં પણ ઉત્તર પ્રદેશની જ્યેડગોનો પ્રથમ વરતી રહી હતી. આજના રેડગોં પગોડાની સ્થાપના હિંદુ વસાહતીઓને હાથે થઈ હતી, પરંતુ

એનો પ્રથમ શ્વેતજાર કરી એની ઉંચાઈ ૬૬ ફીટ જેટલે લઈ જનાર પ્રથમ રાજકર્તા આ વરેરનો વંશજ બિન્દા-ઉ (૧૩૫૩-૮૫) હતો. એ રાજગાદી માટબાનથી દ્વાવી પીગુ લઈ ગયો હતો. એનો પરાક્રમી પુત્ર તે રાજાદરિત, જેણે ઉત્તરની શાનભિજિત સત્તાઓ સામે ૪૦ વર્ષ સુધી ટકાર ગ્રીહી હતી.

એ રાજાદરિત પોતાનીજ બહેનને લઈને ડગોં (આજના રંગૂન) ગામે નાસી ગયો. એ એન એની વિલક્ષણ પતિપરાયણ મહારાજા રાજાદરિત, પત્ની બની. વળી પોતાના પિતા મહારાજા બિન્દા-ઉની ખફગી સામે એને મુસલમાન લડવૈયાઓની એક દુકડીની પણ સખળ ઓથ હતી. બહારના દુશ્મનો અને ઘરની ફગલબાજી સામે લડતાં લડતાં પણ રાજાદરિતે મહત્તાતી ઝાંખી કરાવી હતી; એની ફેટલીકે ફટીકેત આપણે આવા ઉપર દષ્ટિ ફેરવતે જોઈ ગયા છીએ. ૧૯૩૦ના બૂક પે બૂમિશાથી કરી દીધેલો અને પ્રથમ હિંદીઓને હાથે સ્થપાયેલો પ્રચંડ શ્વેતોડો પગોડા (પીગુ) એણે બાંધ્યો હતો. આ ધૂમકેતુ જેવા રાજાએ પોતાની નિમકદલાલ બગિની-પત્નીનો પરિચય કર્યો; એ આઘાત અસહ્ય થઈ પડવાથી, આ બાઈએ આત્મહત્યા કરી. એનાથી થયેલા પોતાના પુત્રનું ખૂન કરવા પણ રાજાદરિતે મારા મોકલ્યા; એ પુત્ર સદાયરણી હતો. પોતાનું નિષ્કારણ ખૂન થતું દેખીને એણે મરણોન્મુખ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે બીજો જન્મે હું તારા જન્મનો સંહારક થઈશ. આ બનાવો (૧૩૯૦) બન્યા.

પછીથી રાજાદરિતની પડતીનો અસ્તાવ મંડાયો. પીગુની ઉત્તરે આવેલા પીગુ ચોમા પહાડોમાં હાથીનો શિકાર કરતાં એ રાજા મરણ પામ્યો હતો. એના શબને પીગુ નજીક આવેલા આજના રેલ્વે સ્ટેશન ક્યાબ આગળ એની રાણીઓએ દાટ્યું હતું.

એનો પુત્ર ગાદીએ આવતાં એના પોતાના બાઈઓએ પીગુની રાજગાદી પચાવી પાડવા માટે આવવાનાં ઘણી ધાકાને નોતર્યાં.

અધિકારમાં તેજનો
અધિકાર.

એ કટકદળે પીગુને લૂંટ્યું, અને એવો કહેર વર્તાવી મૂક્યો, કે રાજકુંવરીને નજરાણા રૂપે અપીને એ કાળને પાછો વાળવાની રાજકુંવરીને ફરજ પડી. ૧૪૨૭-૪૬ સુધીનો સમય કુંવરીઓની ફેંકાફેંક, ઝગડા, દગા કટકા, અને રાજાઓની સહકુટુંબ સામુદાયિક કતલોનો હતો. છેવટે એક રાજા એવો પાક્યો, કે જેની હયાતીની નોંધ લેવાની આપણને જરૂર પડે છે. એનું નામ બિન્ધ્યાવાર (૧૪૪૬-૫૦)

એ રાજા ન્યાયશાસનનું કડક પાલન કરાવતો હતો. ચોરી માટે એ ધાતકી સજા ફરમાવતો. ઉંદરને મારીને ખાઈ જવાના ગુના માટે એણે એક બિલાહીના કટકા કરાવ્યા, અને લોકોને ધડા લેવા માટે, એ કટકા શહેરની મધ્યમાં ચોક વચ્ચે મૂકાવ્યા હતા. ઈન્સાફના કામમાં પણ એ શાન-તલાઈ-ઘણી મિશ્રિત જાત સામાન્ય પગલું જારી રાકતી નહોતી. આ રાજાને ગુપ્તચર્યાનો બહુ શોખ હતો. વીર વિક્રમ તથા અન્ય ભારતીય સમ્રાટોની કથાઓની એના ઉપર એ અસર હતી એની ગુપ્તચર્યાના ધણુ પ્રસંગો દંતકથાઓમાં વર્ણવાય છે. એની બચકર શિક્ષાપ્રણાલિએ બધી જાનના ગુનાઓ નાજુદ કર્યા હતા, અને પ્રજાજનો ગાંતિથી નિર્ભયપણે આનંદોત્સવમાં કાળ નિર્ગમન કરી શકતા હતા દરેક ફરિયાદનો જનતા સુધી એ જાતે ઈન્સાફ કરતો. એની એવી ફેંકાટતી કે ગુનાઓર એના નામોન્યારે કંપના હતા.

એના પુત્રે શ્વેડગોની ઉચ્ચાઈ વધારીને ૩૦૨ ફીટ નેટલી કરી. પણ પોતાની સવામળીને ખાતર એણે રાજકુટુંબમાં જમાવી દીધી. એની તો કલેઝામ ચલાવી, કે એના મરણ (૧૪૫૩) પછી રાજાદરિતનો એક પણ વંશજ હયાત રહેવા પામ્યો ન હતો. પરિણામે ગાદી અતિ રાજદગિતની બેન શીન્સ-બુને હાથગર્ષ (૧૪૫૩-૭૨). જમાની એ પહેલી મહામતાપી મહાગણી હતી. જો કે જમાનો આખો એક હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ રાણીઓની ખટપટો, કુવંરીઓની શટલકોક જેવી ફેકાફેક, અને અંત:પુરના દોરીસંચારની તવાગિખ રૂપજ છે, છતાં રાજકર્તા તરફ મહારાણીપદે બિરાગનાર શીન્સ-બુ પહેલીજ સ્ત્રી હતી. એના દીર્ઘકાલીન શાસન દરમ્યાન રાજ્યમાં મુશ્કેલ શાંતિ હતી. ખાત વર્ષ રાજ કરીને એણે પોતાના જમાઈને ગાદી સોંપી, અને પોતે રાજમાતા તરીકે કાર્યભાર વહેતી ગઈ એ જમાઈ ધમ્માઝેડી મચ્ચારિગપવાન હતો. આ રાણીએ પોતાના જીવનનો ઉત્તરકાળ ડગો (૨૨મી)ના લાકડકોટમાં પીતાગ્યો હતો. શ્વેડગોને આજના રૂપમાં એણે અતિ પ્રેમથી વિસ્તાર્યો, શણગાર્યો, અને એને ફરતા વિશાળ એક પણ ભક્તિભાવથી બંધાવ્યા. એ સ્તૂપનું મહાત્મ્ય શીન્સ-બુએ અનેક વર્ષોની શક્તિચરાયણતાથી વધાર્યું, અને ૭૮ વર્ષની વયે એ ત્રિષ પગેલાના સાન્નિધ્યમાં, એના ઝળકતા કાતિકંઠજાને મોતથી ઢળતા નયનોના હેઠલા કિરણોથી નવરાવીને એણે દેહ છોડ્યો.

ધમ્માઝેડી (૧૪૭૨-૯૨) એ શ્વેડગોની સોનેરી શાખા પટરાણી

પુણ્ય અરિત
ધમ્માઝેડી

સહિત પોતાના વળનથી ચારમણ વળન નેટલું
સોણું કાતરકામ માટે અપૂર્ણ કરીને વધારી હતી.
ત્યાનો મોટો ઘંટ એણે મૂકાવ્યો હતો એ ઘંટ

ઉપરના લેખમાં તેની સ્થાપનાની હકીકત કાતરેલી છે વળી એણે પાટનગર પીગુને વિસ્તાર્યું, અને ત્યાં અનેક પાટી ધમારતો ઉભી કરી. સુનાન સાથે એણે મૈત્રી બાધી એણે જુદગયાના તીર્થ તરફ

યાનાળુઓની એક મડળી મોકલી હતી પીયુ પાસેની નદીને એણે ખોદાવીને વધારે વિશાળ બનાવી હતી ધર્મભાવના પોતાના રાજ્યમા સુદૃઢ થાય, તે માટે એણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા હતા, અને અનેક લોભ આપ્યા હતા ફરીથી એકવાર એણે બૌદ્ધધર્મના અસલ સ્વરૂપની દિક્ષા લેવા લક્ષ તરફ દૂતો મોકલ્યા હતા એ દૂતો દીક્ષિત થઇને પાઠ વળતા, એમની પાસે, દૂર દૂરથી દીક્ષા લેવા આવતા ભાવિકોની બીડ જામેની રહેતી હતી ધર્મમાઝેડી ન્યાયશીલ-પરાયણ રાજા હતો, અને એણે ધણા શિવાયેખો, તામ્રયેખો, ઇ ઉપરાત ન્યાયશાસનના ગ્રંથો પણ લખાવ્યા હતા

એનો વશજ બિનારન ગાદીએ આવ્યો (૧૪૯૨-૧૫૨૬) એણે પણ શિરસતા પ્રમાણે રાજકુળની નિરન્દરેષ હત્યા કરાવી અને પત્ની બાકીના વર્ષો ધર્મપ્રચારમા કાઢ્યા । આ વર્તન જર્મના ઇતિહાસમા આદ્યન્ત લાક્ષણિક છે વરેરુ વશનો છેલ્લો ગળ ઉત્તરના ટાંગૂના તેજસ્વી બ્રહ્મી રામના વિજયમરત ધાડની ઝીક ઝીલી રાકયો નહિ અને પી છોડીને નાસી ગયો (૧૫૩૯)

આ રાજવશ એક દર શાંતિપ્રય રચનાત્મક ધર્મભાવી તથા બ્રહ્મી સંસ્કૃતિના ઘડતરમા સારો ફાળો આપવાની વૃત્તિ-
યુદ્ધ આયેનો વાળો હતો ઉત્તરના બ્રહ્મી ઉત્પતિયાઓ એક
વેપાર તથા અસર્ગ બીજાની સત્તાનાશી વાળવામા એવા મશગુલ હતા,
 કે દક્ષિણ દેશને એ સમયમા ફરીલામ થવાનો અનકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો
 પીયુતુ બદર વિદેશમા પ્રખ્યાતી પામેતુ હતુ ૧૪૭૦ મા નિર્તિકિન નામે
 રશિયન અને ૧૪૮૬ તથા ૧૫૦૫ મા હિયરોનિમો ડી સાન્ટો સ્ટેફાનો તથા
 યુકોવિકો ડી વારથેમા નામના ઇટાલીયન વેપારીઓ જર્મ ખેડી ગયા હતા
 એમણે લખેના અહેવાલ તાત્કાલીન વસ્તુ રિચનિને પગેલી દૃષ્ટિએ સરસ રીતે
 રજુ કરે છે દરમ્યાન કેપ ઓફ ગુડ હોપનો સમુદ્રમાર્ગ ચાલુ થયો અને
 યુરોપિયનોની અનગ્નવરતુ પ્રમાણુ વધી ગયુ તેમા પોર્ટુગીઝ લોકોએ
 કરારનામા, પરવના, ઇ પ્રાપ્ત કરીને જર્મ માથે બીજા કરતા વધારે

વ્યવસ્થિત રીતે વેપારી સંબંધ કેળવ્યા હતા, અને જર્માનો એમનો સંબંધ અન્ય યુરોપીય કરતાં વધારે સતત હતો. આ બધો વેપાર છેક દક્ષિણના ટેનાસરીમથી લઈને મેલબીન અને પીગુ સુધી મર્યાદિત હતો, કેમકે એથી ઉપર તો ખસ જવું દોઝખ થતું હતું.

ટેનાસરીમનાં જંગલોનું લાકડું, હાથીદાંત, હાખ, શીંગડાં, કસક, સીસું, પીગના મારીના ઘડા, ઉત્તરજર્માનાં કીમતી માણેક પોખરાજ ઇ. માલ લેવા પરદેશી જહાજની હારદોર લાગી રહેતી હતી. છેક અરબ-સ્તાનથી જહાજો આવતા; અરબોનો પગપેસારો અહીંયાં અજબ રેગથી થયો હતો. મોટી મુઢલીસ વસતિએ ત્યાં રથપાઈ હતી, અને દેશના આંતરવિગ્રહોમાં અરબ લડવૈયાઓ જેવો તેવો બાગ નહોતા બજવતા. આ વેપારે દક્ષિણ દેશને સમૃદ્ધ બનાવ્યો હતો, અને પરદેશોમાં અહીંયાંની જે જાહોજલાલીની અપરિમિત પ્રશંસા થતી હતી, તે એ માતાંબાન અને ટેનાસરીમની આબાદીના ગમતકારથી મુગ્ધ થયેલા વેપારીઓ અને મુસાફરોનાં વળુંનોનું પરિણામ હતું.

મદ્રાસ બંગાળા ઉપરાંત ગૂજરાતથી ખંભાત બંદરનો વેપાર પણ અહીંયાં સાથે આશ્ચર્યકર પ્રમાણમાં ફૂટ્યો હતો. એથી પીગુ યુગની ઉગળી કારકીર્દી હતી.

આરાકાન, બર્માનો જીલ્લો બન્યો તે પહેલાં. પ્રકરણ ૭મું

આવા અને પીગુની ચર્ચા કરતે આપણે અનેક વાર આરાકાનનો આજો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. વખતોવખત બ્રહ્મદેશના મેન્યોના હુમલા તેના ઉપર થયા હતા. ઘણા બ્રહ્મી રાજાઓએ તેના ઉપર શાસન કર્યું હતું. પરંતુ વચમાં ઉત્તર-દક્ષિણ લાંબી પડેલી પર્વતમાળા અને બર્માથી સાવ નોખો પાડી દે છે. એ કારણથી તે વધતી ઓછા પ્રમાણમાં હમેશા અલગ રહેવા પામેલો છે. એ પ્રદેશ પાધડી પનેબંગાળના ઉપમાગરને તટે લખાયેલો હોઈ ત્યાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય ધણો વહેવો પહોંચ્યો હતો. મહામણિની નિષ્પાત પ્રતિમા ત્રોહાઉં સમીપ રથાપિત છે, એ મૂર્તિ સમગ્ર બર્મામાં પ્રાચીનતમ હોવાનું સામાન્ય રીતે મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે એ પ્રતિમાની રચના છેક ઇ. સ. ૧૪૬ માં કરવામાં આવી હતી. ઉત્તર બર્માના વિધર્મા રાજાઓને હાથે વારંવાર એ બધી પ્રતિમા ખંડિત થઈ હતી. વળી આરાકાનમાં બ્રાહ્મણ ધર્મની જડ પણ સુદૃઢ હતી. ત્યાંના જૂના શિકકાઓમાં શિવની મૂર્તિ તથા નાગરી લીપીનાં લખાણોની મુદ્રા જોવામાં આવે છે.

આરાકાનના સમુદ્રતટે આરબ વહાણોની અવરજવર રહેતી હતી, અને ઇસ્લામની છાળ પણ ત્યાં અથડાઈ હતી. આરાકાન અને ઇસ્લામ બર્માની “ બર્મા-મુસ્લિમ ” કોમ તરફથી તો એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે ઇસ્લામે બર્મામાં પ્રથમ પદસંચાર આરાકાન તટે કર્યો, અને ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૧૫૦૦ ના સમય દરમિયાન તેનું પ્રભરણ વિસ્તૃત રૂપમાં થયું હતું એ વાત અત્યંત છે કે ઘણા લાંબા સમયથી એ આખા કિનારા ઉપર મુસ્લીમ વસાહતો અને મસ્જિદો ઠેઠે જામી મઠ હતી, પરંતુ એ સ્થિતિનો આરંભ ઇ. સ. ૧૨૦૦ પછી થયો હતો એ નિમંશય છે. ગમે તેમ પરંતુ આરાકાન મુખ્યત્વે સર્વદા હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્માવલંબીજ રહ્યા હતા, અને હજી છે.

પૂર્વ તરફથી નિરંતર આક્રમણો, પગાનના રાજ-
વશની સતત સતામણી, તથા તે પગીની સાવંબૌમ બર્મીઝ મતાની તેમજ
દરીયા ગિનારેથી પરદેશીઓની વાર વાર આવતી ચઢાઈઓએ આરાકાનને છેક
અસનના વારાથી સુખે ઠરીકામ થવા દીધો નથી. પગાનનો સિતારો ચમકતો
હતો, તે સમયથી જ આગકાનના રાજકર્તા પગાનના માડલિક બનીને રહેતા
હતા, પરંતુ વારંવાર પહાડોની દુર્ગમ હારમાળાની ઓથે તેઓ ધણે અરી
સ્વતંત્રતા જેરી જ સ્થિતિ ભોગવતા હતા. આરાકાનના એક રાજા નામે
મી હરિએ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કયું હતું. પગાનના પતન પછી,
અર્થાત્ ૯ સ ૧૨૮૦ પછીથી આગકાન રીતસર સ્વતંત્ર બન્યો. અને
તેવી સ્થિતિમાં છેક ૯ સ ૧૭૮૫ સુધી ટકી રહ્યો એ વર્ષમાં ગળગ દીના
હકદારોમાં ટોચે યતા પ્રજાએ તે સમયના આવાના શૂંપતિ ને વિનંતિ કરી
કે તમે આવીને અમને એક રાજા નીમી આપો. આ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વના
લાભા મમય દરમ્યાન પશુરાન, બર્મીઝ અને તમાઈ સમૂહોના આક્રમણોની
બરમાર તેના ઉપર ઓછાવતા પ્રમાણમાં ચાલુ જ હતી.

આરાકાનનો એક રાજા નગમેખના (૧૪૦૪-૩૪) બ્રહ્મીઓના
માગથી ત્રાસીને બગાળા નામે હતો. ત્યાંથી મુસલમાનોનું એક લશ્કર
લઇને તેની મદદથી એણે ગાદી પાછી મેળવી અને પોતાની રાજધાની
મોહાલિમાં સ્થાપી એ ઇનાકામાં મુસલમાનોની સત્તા બહુ પ્રમળ
હતી તે ધારે તેને તારે કે મારે એવી પરિસ્થિતિ હતી બર્મા
હિપકત્વના એ પશ્ચિમ કીનારા ઉપર છેક અરબસ્તાનથી મુસલમાન સફરી-
ઓની અવગળગર રહેતી અને ત્યાંની ગસાળ ભૂમિ અને સમૃદ્ધ દેશે
મુસલમાનોના જૂથનાં જૂથને ત્યાજ 'અડે અડે હારિમ' કરીને વસી પડવા
લગ્યાન્યા હતા. હિંદના મનમાર કામ ઉપર વસી પડેલા અરબો આજે
'મોપના' ઉપે તા વ્યાપક બની રહેતા અને અનેક સદીઓ થયા ત્યાં
તેમની હાક વામ્પાકગતી હતી એને મળતો કમ અહિ પશુ બનતો હતો વગી
હિંદમાં મુસલમાન મત્તા વિસ્તાર પામી તે સમયે આરાકાન હિંદને મામે જ

કિનારે હોવાથી વેપાર, લૂટફાટ કે મિશ્નવાત્રાના કારણે ત્યાંથી મુસલમાનની ભરતી સતત ચલાવ કરી હતી વિશેષતઃ મોગનનશમા નિર્બંજતા આવી, આતર્કલહ જાગ્યા અને પરસ્પરના વિમહાનતા દાવાનજ સળગ્યા, ત્યારે હિંદથી નાસી છૂટેના મુસલમાન સૈનિકાની કેવીયે સેનાઓ આ પ્રદેશ તરફ પાણીના અનેક રેનાની જેમ વહી આવતી હતી

અહરઅહર લગ્ના કરવામા શરૂ હિંદુઓ પોતાનાજ સબ વીનો

મીયા—મહાદેવનો

અજબ જોગ !

નાશ કરવા માટે એવા ભાકુતી સિપાઇઓનાં ધાડાના ઉપરોગ કરવામા ક્યારે પાછા પડ્યા છે ? નરમેખ લાએ “આવ બલા પકડ ગના” નો સોદો કરો ત્યારથી ત્યાનો લગભગ પ્રત્યેક ગાદીપતિ પોતાના અસન નામ ઉપરાત એક ઇસ્લામી અભિધાન પણ ધારણ કરતો હતો તેમના શિષ્કા ઉપર અરબી લિપિમા કુરાનશરીફના કલમા મુદ્રાકિત ચતા નરમેખનાના ભાઇતુ નામ અનીખાન પણ હતુ તેના પછી ગાદીનશીન થયેના બ-સા-કયુ ઉર્ફે કનમાશાહે ચિટાગોમ ઉપર ચક્રાવ કરી તેને સર કર્યુ હતુ (૧૪૫ - ૮૨) ત્યારથી લઈને છેક ૧૬૬૬ સુધી ચિટાગોમ (ચિત્રગ્રામ) આરાકાનને તોમે રહ્યુ હતુ, અને આરાકાન ઇનાકો પોને બગાળાનો ખડીઓ હતો સમદ્ર માર્ગે આરાકાનના તટ ઉપર ચાચીઆના ધાડા ધણી વાર ઉતરી પડતા હતા તેમા પોર્ટુગીઝ ચાચીઆ ખાસ નામચીન હતા

આગમની અને ચર્ચેયા લોકો નૌકાબ્યવહારમા કુશળ હતા, એ જાતના ચાચીયા છેક હુગલી સુધી ફરી વળતા, એ ચાચીમા પોર્ટુગીઝ છુટારા સાથે મળી ગયા હતા, તેમણે બગાળી ઉપસાગર ઉપર આગકાનની ધાક ઈ સ ૧૫૦૦ થી માડીને એક સો વર્ષ સુધી અખ ઝિત રાખી હતી. પરંતુ નોતરેનો મેમાન પેધો પડ્યો ! પોર્ટુગીઝ તુગમની મદદ લેતા એ દોસ્તોનુ જોર એનુ બહુ વધી પડ્યુ કે એમને ખમેડના માટે ૧૬૦૮ મા આરાકાનના મજબને કચ-વવદને નોતરવા પાયા હતા ! આ પ્રમાણે જૂતને કાપવા માટે પતીત લાવવાનો શિસ્તો ચાનુ રહ્યો હતો

“ બમીઝ ” સત્તાનું પ્રાકટ્ય-ટોંગુ પ્રકરણ ૮ મું

પગાનના પતનનો ત્રીજો ફાળ, તે ટોંગુનો રાજ્યવંશ આવા અને ધીગુને સમકાલીન અને સમાન્તર તેનું અઢીસો વર્ષનું કાચું પાકું અસ્તિત્વ પથરાયેલું દેખાય છે. ૧૨૮૭માં તાનાંશિએ પગાનને છેલ્લો ફટકો માર્યો તેના એકજ દશકા અગાઉ ટોંગુનો લક્કડકોટ, કચેનીના કુંગરો ઉપરથી મેદાનના સમૃદ્ધ જનપદોમાં શુભામ પકડવા ઉતરી આવનાં ધાડનિા અવરોધ કરવા માટે બંધાયો હતો. ટોંગુના ગઢ ઉપર ૨૮ રાજાઓની દ્વારમાળાએ રાજ્ય ક્યું હતું. તેમાંના ૧૫નાં મોત ખૂનીના ખંજરથી થતાં હતાં. ધીમે ધીમે સંખ્યામાં વૃદ્ધિ પામતી બમીઝ જાતનું ટોંગુ મુખ્ય કેન્દ્ર હતું; પણ ટોંગુનોયે ઇતિહાસ ચડતી-પડતીનાં ખાખડાંમાં ખદમદના આવવાના વર્ણન સાથે ગૂંથાઈ જાય છે. એ લગાઇ જમણની પરંપરા ઉપરાંત ટોંગુ વંશની ખાસ કારકીર્દી કરી નહોતી. એ વંશમાં અનિ ઝડની, ખૂની, દવસી અને કાનકી રાજકર્તા પાક્યા હતા.

હાલનું ટોંગુ વસાવનારો રાજા મીંક્યીન્યો (૧૪૮૬-૧૫૩૧)

કેતુમતિની
સ્થાપના

હતો. મીંક્યીન્યો પણ શિરસ્તા પ્રમાણે ખૂનપર-

પરાનાં પગથીયાં ચઢીને ગાદી આરૂઢ થયો હતો.

વર્તમાન ટોંગુ નગરી તેણે ૧૫૧૦માં વસાવી

હતી તેનું નામ કેતુમતિ પણ હતું. મીંક્યીન્યો લૂંટફાટનો બહુ શોખીન

હતો. એનાં ઘેર આક્રમણોએ દૂર દૂર સુધી દેશને રંજાડ્યો હતો. આવનાની

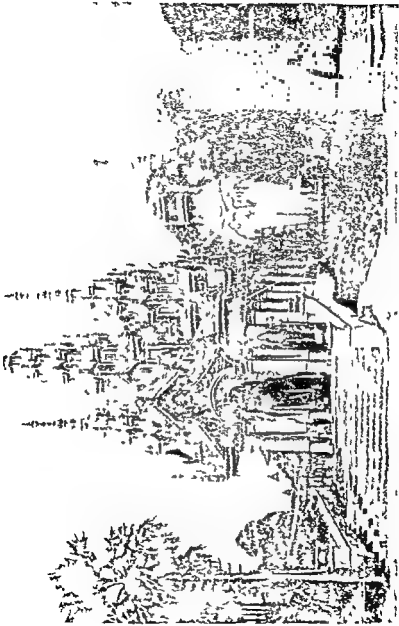
સુંદર નહેરો એણે તોડાવી ગાંખી, કૃવા પૂરાવી નાખ્યા, અને એ પ્રદેશની

વસતિને નસાડી મૂકી. શાન કુંગરોના રાની પણ જેવા લાવાનક લૂંટારાના

બુદ્ધિમયી ત્રાસેલા અનેક નાના મોટા સંસ્થાનિકો એનું શરણ શોધના

આવ્યા હતા. મીંક્યીન્યોનો શાસનકાળ સખ્ત અને બેરહેમ ચર્ચાપ્યો હતો.

શ્રવેશ્વરજીન પગાડાની તળેટીનું પૂર્વાભિમુખ પ્રવેશદ્વાર

લગભગ અઢીસો વર્ષ સુધી આવા તથા અન્ય પહાડી શાન સંહારનો શિરસ્તો સંસ્થાનોનાં બયાનક શૂખ્યાં-વર જેવાં જંગલી ટોળાંએ બર્મામાં કહેર વર્તાવ્યો હતો. ન્યાય ખાતર એટલું તોંધવું જોઈએ કે આવાના શાનો પગાનની સંસ્કૃતિનો વારસો પામેલા હોવાથી તેમના જાતબાઈઓના અન્ય સમૂહો કરતાં પ્રમાણમાં કંઈક વધારે માણસાઈમાં દતા, પરંતુ તે શિવાયના બીજા કુંગરીયા શાનોને નહોતો ધર્મ કે નહોતી સ્વયંતા. કેટલાક શાન કોકોરો તો ધાતકીપણાની હદ વટાવી જતા હતા. જીવતી ભુંડણોને ચીરાવીને તેમના ઉદરમાંથી કુમળાં બચ્ચાંના ગર્ભો કઢાવીને તેની ઉજાણી કરવામાં આનંદ લેનારા જીવો પણ તેમનામાં પડ્યા હતા. જરા પણ વહેમ આવતાં સ્ત્રી, પુત્ર, બેન, માતા કે પિતાને કંઈ કલેજે જીવતાં ચીરાવી નાખતાં એમનું રવાંકું પણ ફરકતું નહોતું. એકંદરે, બર્માના અનેક રાજાઓ માટે એવો સામાન્ય શિરસ્તો થઈ પડ્યો હતો કે ગાદીએ આવતાની સાથેજ રાજકુટુંબને ઝબ્બે કરી નાખવું. પોતાની ગાદીને નિષ્કંટક કરવાની આ વિદવલતામાં દરેક રાજા એ રીતે ફાંફાં મારતો, અને તે છતાં તેમનામાંના ધણાખરાને નમીએ નીરાંતે મરવાનું નહોતું રહેતું; બધેકે વિષ કે ખૂનીની કટારના ભોગ યજીને, તેમને ક્યાં જેવું પામવું પડતું.

આ શિરસ્તો સર્વસામાન્ય અને રોજનો થઈ પડ્યો હતો, પરંતુ તેમાં શાન રાજાઓની નિપુણતા નિરવધી હતી. સંહારક વૃત્તિ, પરપીડન અને નિર્દયતાને કેળવીને એમણે કલાની કક્ષાએ પહોંચાડી હતી. એમના ઝંપૂલી આક્રમણો અને રાક્ષસી વર્તણૂકને લીધે આમગ્નનમુખાગ એનું નામ સાંભળીને બહી મરતો હતો. એ કાળા કોપથી નાસીને અન્યત્ર વસી ગયેલી કોમોમાં એક તીબેટથી ઉતરી આવેલું ક્યુ કુળ હતું. એમનો સમૂહ નાસી આવેલો ટોચ તરફ એકત્ર થયો હતો, અને એ સમુદાયના સંગઠનમાંથી, ઉપર કહેવાઈ ચૂક્યું છે તેમ, જેને આજે “ જર્મીઝ ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે જાનનો ઉદ્ભવ થયો હતો. ટોચમાં તેમનો જન્મ થયો, અને ત્યાંજ એમના ઉદયનાં બીજા વવાયાં.

શાન હટારાનો ત્રાસ આલ્યો તેટલો સમય આવા, પીગુ અને ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ટોચુના બે શતાબ્દીઓના સમકાલીન જીવનપ્રવાહોને આપણે સંક્ષેપમાં તપાસી ગયા. કાળે કરીને એ ત્રિપુટીમાંથી આવા અને પીગુ હુન યદિ ગયાં; પરંતુ એમનાં એસરતાં પાણીમાં પટ્ટેલી વાર રીતસર જોને બર્માઈઝ કહેવાય છે તે રાજસુતા અસ્તિત્વમાં આવી હતી.

એ બર્માઈઝ જાતના મિશ્રણમાં ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ ભારતના
 હિંદુની સભ્યતા, વિવેક વિનય, ભાષા, ધર્મ, સંગીત,
 હંધી તથા આત્મીય સંપત્તિઓનું જૃત્ય અને અન્ય સુસંસ્કારોના પટ ઉપર શાન
 મિશ્રણ જાતની રાક્ષસી પ્રકૃતિનો પાસ એવો સખત બેસી
 ગયો હતો કે આજે પણ આપણે બ્રહ્મી લોકોને
 જોઈને વિરમિત થઈએ છીએ. પોતાના ઉપરી તેમજ બરાબરીયા સાથે
 અતિશયતાને સ્પર્શતો વિવેક, સંગીત તેમજ કલા માટેનું સદૃઢ દૈશલ્ય,
 ધર્મની દૃષ્ટિએ નારીદેહને અધમ કોટીનો ઠરાવેલો હોવા છતાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે
 સમાનતા તેમજ સન્માનની અમામાન્ય કક્ષા, અતિધિસત્કારની ઉચ્ચ
 ભાવના, ધર્માસ્થા અને સાંતુષ્ટતા પ્રત્યે હૃદયહારનાં શ્રદ્ધાસન્માન-આ સૌમ્ય
 તત્ત્વો સાથે જડન, પોતાથી ઉતરતી કક્ષાના વર્ગો તરફ જંગમી જેવો અવિનય,
 અવિચારીપણું, જવાબામુખીના ભ્રષ્ટક જેવો ઉમ્મ ક્રોધ, પ્રમાણિકતા તથા
 સત્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા, ચિત્તની અંચળતા, તેમજ અહિંસાને પરમ ધર્મ
 માનનારા સાત્વિક બૌદ્ધ મતના ઉપસક કરતાં સર્વબક્ષી તેમજ અતિકાંક્ષી
 વિવેકહીન શાન અગર ચીનાને વધારે ઉચિત એવી આહારવિહારની અધમ
 જીતિઓ-આતુ અગળ મિશ્રણ જન્મતમાં અન્યત્ર શોધ્યું જડે તેમ નથી.

આપણે અત્યાર પહેલાં જોઈ ગયા કે ઉત્તર ભારતથી ઉચ્ચ
 સભ્યતાના ધૂરાધારી આર્યોએ, તથા તેલંગ દેશના વિદ્વાન કર્મકાણ્ડી ધર્મનિષ્ઠ
 દક્ષિણ ભારતીયોએ બર્માઈઝ સંસ્કૃતિનો પાયો નાખ્યો હતો, અને તેના ઉપર
 આવા-પીગુ-ટોચુના શાન કારીગરોએ બિહામણી ઇમારત ઉભી કરી હતી.

અનેક માનવ મમ્મલોના સંસર્ગથી આ રીતે બ્રહ્મી મમુનાયનું મિશ્રણ
 બર્માઈઝ રાજસત્તાનું પ્રાકટ્ય
 ગોળાનું રહ્યું. કાળે કરીને શાન પ્રાપ્ત્યનો
 અસ્ત થયો, અને તે માથે રીતમર તદ્દમ્મિજન્ય
 કહી શકાય તેવી બર્માઈઝ રાજસત્તાનો પ્રારંભ
 બર્મામાં થયો એમ કહી શકાય. એનું કેન્દ્ર, તે શાન યુગનું “ ટોંગુ ” કુગર
 ઉપર વસેલું ટાંચુ નહિ, પરંતુ ૧૫૩૦ માં મીંક્યાનોએ વસાવેલી કેતુમત્તિ
 નગરી, જેને આજે આપણે ટાંચુને નામે ઓળખીએ છીએ એ ગમ્મએ
 ખટપટના વિષયી કોહી ગયેલા મત્તાહીન આવાને ઉજ્જડ કર્યું, અને એ
 પ્રદેશને એવો વેગન કરી મૂક્યો, કે ભવિષ્યમાં કોઈપણ મળે સરહદના
 પહાડોમાં વ્યવસ્થા શાન વડેઓને ત્યાં ઉતરી આવવાની લાક્ષણ્ય રહેવા પામેજ
 નહિ. અને વાસ્તવમાં શાન લૂટારૂઓના આક્રમણો અટક્યા પણ તે સમય-
 થીજ. અને એક સમયે મંસારમાં સુવર્ણપુરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા
 આવાના આ મૃત દેહની ઓથે એ રાજ્યના અનુગામી પુત્રે બર્માઈઝ રાજ-
 સત્તાનો નિષ્કટક વિસ્તાર સાધ્યો. આઉસે રૂપી અક્ષમ કારમાં બ્રહ્મીઓ
 ખૂબ ક્રૂરતા કાઢ્યા હતા, અને તેથી જ તેઓ દક્ષિણની તલાઈ અને ઉત્તરની
 શાન સત્તાઓને હજમ કરવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

એ બ્રહ્મી રાજવંશનો સંસ્થાપક ટાબી સ્વે-ડી (સ્વે = સુવર્ણ,
 ડી=જન) હતો (૧૫૩૧-૫૦). ઉત્તર બર્માની
 “આઆહીમહામાં
 એક ડાળ મીઠી.” સત્તામણીથી મુક્ત થઈને તેણે પોતાના આધન
 સંપન્ન અને બળશાન બાહુ વેપારવણ્યથી આબાહ
 અનેલા દક્ષિણ પ્રદેશ તરફ પ્રસાર્યા. ૧૬૩૫માં એ ગમ્મએ જળ માર્ગે
 પીગુને ઘેરો ઘાલ્યો. (તે સમયે દરીયાની ખાડી લગભગ પીગુ સુધી
 પયરાયેલી હતી અને પાછળથી પીગુ નદીએ ઘસડી આણેલા કાચકથી
 પૂરાતી પૂરાતી કમે કરીને અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી, તે જીના સ્મરણમાં રાખવી
 જરૂરી છે.) બર્માની પ્રકૃતિ રૂપ થઈ પડેલી દગાખોરી તથા જળકપટથી
 એણે પીગુના રાજકર્તાને ખરાત કરીને નમાડ્યો (૧૫૭૯) પીગુના વરેરુ

વંશના છેલ્લા બાગેડુ રામના આ પલાયન પરાક્રમની નોંધ આપણે લઈ ચૂક્યા છીએ, તેનું અહિં સંધાન થાય છે. સ્વેડીએ તે પછી પ્રોમનગર તરફ નગર દોડાવી. આ પ્રયાણનો એક પ્રસંગ ઇતિહાસકાર દ્વારા સાદેજ પોતાના મંથમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:

“ એ આક્રમણ દરમ્યાન આપણને તેના મદાનુભાવ સાથી બાપીન્ના-
ઉત્તિ પ્રથમ પરિચય થાય છે. વેંતીયાં માનવીઓથી ખદખદતી ત્રણ સદીઓ પછી નવા પ્રાણસંચારની લહરી શો એ વીર પુરુષ દીપે છે. એક નદી પાર કરતાં બાપીન્નાઉત્તિના અમથરોએ પોતાની સામે વિશાળ તલાઈ સૈન્યની હાવણી પથરાયેલી દીડી. આ દેખાવ સાવ અણુધાર્યો હતો. બીજો સેનાપતિ હોત, તો ત્યાંથી આંખ મીચીને પાછો જ વળત. પરંતુ અધમ દાદિના વાતાવરણમાં ઉછરેલો પણ દરેક લોકનાયક સમજી શકે છે તે વસ્તુ બાપીન્નાઉત્તિ પણ જાણતો હતો. તે એ, કે રણસંઘામમાં મદત્વ સૈન્યની સંખ્યાનું નહિ પરંતુ સૈન્યના જુરસાનું દ્વાય છે. એણે વિના વિધિએ તરાપા બંધાવ્યા, એ પોતાનાં માણસોને નદીને સામે તીર ઉતાર્યાં. મુઢનો આરંભ થતા પહેલાં એને રાજ તરફથી પેગામ મળ્યો, કે દુરમન સામા થાય, તો લડાઈ શરૂ નહિ કરતાં આખી ફાજ ઉતરી આવવાની રાહ જોવી. બાપીન્નાઉત્તિએ ઉતર પાઠવ્યો, કે હું તો શત્રુનો મુકાબલો કરીને તેને હરાવી પણ ચૂક્યો છું. એના એક અનુચરે એને કહ્યું કે આ તો તમે લડ્યા પહેલાં જ વિજય મળ્યાની વાત કરો છો. પણ સામે સંખ્યામળ આપણી સામે ખડું છે, અને ઘણે ભાગે આપણે માર જ ખાવાના છીએ; તેમ થતાં રાજ ટેવી શિક્ષા કરશે. એનો તમે વિચાર કર્યો છે ખરો ? બાપીન્નાઉત્તિએ જવાબ દીધો : “માર ખાધએ તો ને ? માર ખાધશું તો મરી શીટીશું; અને મુઠા પછી મડદને કાણ શિક્ષા કરનાર છે ? ” નદી પાર ઉતરીને એ સેનાપતિએ તરાપાનો નાસ કરાવ્યો. એના અધિકારીઓએ એને વાર્યો અને કહ્યું : “ દુરમનો આપણાથી દસગણા છે. તમે તરાપા તોડી

નાખશો, તો આપણે જીવતા બચવા નહિ પામીએ.” બાપી-નાઉએ તરત ઉતર વાળ્યો : “ખરી વાત છે, દોસ્તો ! તેથી હવે સમજી જાઓ, કે હવે જીવતા શિવાય બીજા કોઈ માર્ગ આપણી આગળ નથી રહ્યો.”

લોડ નેક્સનનું ધ્યાન દારૂ તરીસંગ્રામ પ્રમંથે સામા આવતા શત્રુતરીઓના કટકણ તરફ ખેંચવામાં આવતાં એણે દૂરબીન પોતાની અંધ આંખે લગાડીને કહ્યું હતું કે “મને તો કંઈ દેખાતું નથી,” એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કિસ્સાનું આ પ્રસંગ સ્મરણ નથી કરાવતો ?

પ્રોમ ઉપર કરેલું આક્રમણ અફળ ગયું, પરંતુ આવા સરળ, સહાય અને કૃતનિશ્ચય વીરગીતોનાં દૃષ્ટાંતો આખા માર્ટિનિયન ઇન્ફેન્સી બર્મીઝ ઇતિહાસમાં એટલાં જૂનાં મળે છે, કે અધિકારમાં ટમકતા દીપકની જેમ એ તરત આંખે ચઢી આવે છે. પ્રોમ પરત્વેની નિષ્ફળતાના બદલારૂપે, તક્ષાઈ જાતનું રહ્યુંસહ્યું તેજ પીગુના લાગેલું રાજના અવસાનથી હથોઈ ગયું, ને ત્યાં -ટાપી-સ્વે-ઠીની સત્તા નિષ્કંટક બની. એ સમયે બંગાળી ઉપસાગર તથા હીંદી મહાસાગરમાં પોટુંગીઝ ખલાસીઓ આંગ્રીયાનો ધંધો કરતા મોટી સંખ્યામાં ધૂમતા હતા, એવા લડવૈયાની એક મોટી ટુકડી એણે દારૂગોળાના સરંજામ સહિત રાખી લીધી હતી. આવા બાહુતી સીપાઇઓની ફોજ રાખવાની પ્રથા તે જમાનામાં માત્ર પૌર્ણત્ય નહિ પરંતુ પાશ્ચાત્ય દુનિયામાં પણ પ્રચલિત હતી, એ ઇતિહાસની બારાખડી ઘૂંટનારથી પણ અભણપણ ન હોય. સ્વે-ઠીએ ૧૫૪૧માં માર્ટિનિયન બંદર ઉપર ચડાઈ કરી, ત્યારે તેની સામે પણ પોટુંગીઝ ખલાસીઓની આરમારોની કતાર લડવા ઉભી હતી. સાત મહિનાના ઘેરા અને અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓની બાજુ પછી માર્ટિનિયન પાસું ને તેની અઢકળ સંપત્તિ ત્રણ દિવસ સુધી લૂંટાઈ. યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયા એ ત્રણ ખંડોથી ખેંચાઈ આવેલી સંપત્તિના એના પાતાળપૂરા ખાજના પણ ખલાસ થયા. હજારો અમીર ઉમરાવો તથા બીજા નગરજનોને

ગળે પથરા બાંધીને બમીઝ સુનિકાએ નદીમાં હડસેલી દીધા. રાહેરની માલ-મિલકત બાત થઈ, અને બંગીઝખાન તથા નાદીરશાહના સપાટાની સરસાઈ કરે એવાં સર્વભક્ષી સંહારનાંકવ ત્યાં નિરંકુશ ખેલાયાં. મોઝમીન તથા તેની દક્ષિણે આવેલા મુસમૂધ પ્રદેશને છેક સાયામની સુરદદ મુઝી આ બયાનક કટકાએ બ્રહ્મી ધુસરી નીચે કાયમને માટે બાંધી દીધો, અને માર્ગખાનના મથકુર બંદરની અવનતિ થતાં તે કાળે કરીને આજની કંગાલ દશાને પામ્યું છે. એકવાર મજેલી નિષ્ફળતાનો જાણે બદલો લીધો હોય તેમ. એ-હીએ ૧૫૪૨માં પ્રામને ધરાશાયી ગનાવી દીધું હતું.

એ અરસામાં જેમ આખા એશીયાખંડમાં બનતું હતું તેમ બર્મામાં.

પરદેશી બાહુલી
બામદા ટોળીઓ
પણ રાજમરજવાડાની પારસ્પરિક લડાઈઓ અને તેમના નિરંતર વિઘ્નોમાં યુરોપીયનોની રખડું ટોળકીઓને સારે તકકો પડતો હતો. એ ટોળીઓ સુખ્યવસ્થિત અને સંગઠિત હતી; પારવગરના કાઠકોરા રૂપી ધંદીનાં પડ. ગળે બેરવીને રણમેદાને પાવાની પૌર્વાત્મ સૈન્યોની આદતના ગેરલાભ એ સાદસિક બામદા સારી રીતે સમજતા હતા અને તે કારણથી, એમની ટોળીઓ હંગમકા વગરની તથા ધણાજ હલકા દરજ્જાના માણસોની બનેલી હોવા છતાં યુધ્ધકળામાં વધારે કાર્યકુશળ નીવડતી હતી. અને તેથીજ, હલકટ અદેખા રામદેય તથા નજવાં અગત કારણોસર પ્રભને નિરંતર વિઘ્નોની પરંપરામાં રમેદોળ્યા કરતા “ કમન્નેર ઔર ગુસ્સા બહુત ” વાળા રાજાઓને નીચોવવામાં એવી ટોળીઓને હીક કાવટ આવતી હતી. યુરોપખંડમાં તે વખતે પોર્ટુગીઝ જનત કનીઈ કોટીની લેખાતી હતી. પરંતુ હીંદી મહાસાગરમાં તેમના પંજ સૌથી પહેલા ફેલાયા હતા. એ લોકો એકંદર મુશ્કીસ છતાં નૌકાકળામાં પ્રવીણ અને પૂરા સાદસિક તથા કેટલેક અંશે ટેકીલા પણ હોવાથી એમની નાની નાની ટુકડીઓને પણ મોટાં તળપદી ધાડાને નસાડવામાં બહુ મુશ્કેલીનો અનુભવ નહોતો થતો.

એ પોટુગીઝ ભામટાઓમાં શાસન કે વ્યવસ્થાની કળા કે તેના દારૂગોળાનો પ્રથમ પરિચય પ્રત્યે અભિરચિ પણ નહોતી. તે કારણથી આખા એશીયા ખંડમાં તેમનાં શસ્ત્રોનો ભાડુતી ઉપયોગ થતો હોવા છતાંય તેઓ ક્યાંય પણ કાયમી સ્થાન જમાવી શક્યા નહિ, જ્યારે તેવીજ અગ્રેજ રખડુ ટોળીઓએ સામ્રાજ્ય જમાવી દીધું. યુરોપીયન યુરોપીયનમાં ફેર, તે આનું નામ ! અસ્તુ. બર્મામાં બર્મા અને તક્ષાઈ, આરાકાની, અને અમુક અંશે શાન, એ બધા વિમ્મહાસકત જનસમૂહો આ શીરંગીઓની યુદ્ધનૌકાઓ, જેવી હતી તેવી તોપો, અને જમગરી જેવી બંદૂકોનો ભાડુતી ઉપયોગ કરતા હતા. બધે દારૂગોળા બર્મામાં પ્રથમ ટાળી-સ્વે-ઠીના ફિરંગીઓને હાથે દાખલ થઈ હતી. માર્ટાબાનને તોડવામાં તેમજ તેના રક્ષણકાર્યમાં પણ શીરંગીઓએ મોટો ફાળો આપ્યો હતો. અને ત્યારથી એમનાં ભાડુતી છતાં રણકુશળ કાંડા-બાવડાના બાવ રાજલોભની બજારમાં તેજ પર ચડ્યા હતા.

યુધ્ધોની ઝડી-નવાં મિથ્યણ

મકરણ ૯ મું

અર્માંજ રાજસત્તાનો આદિ પુરુષ ટાળી શ્વે-ઠી અત્યંત લગાઇખેર હતો. રાજ ને રાજ એ અતિ ખર્ચાળ સમામો વધી જતની નાસબાગ બેસતો. એની રાજ્યસીમા જેમ વિસ્તરતી ગઈ, સૈન્ય માટે માણસો મેળવવાનું એનું ક્ષેત્ર જેમ વધતું ગયું, તેમ તેની પુરુષ-પિપાસા તીવ્રતર થતી ગઈ, અને એનાં પ્રધવકારી આક્રમણો વધારે ને વધારે વિશાળ રૂપ ધારણ કરતા રહ્યાં. એ યુદ્ધયાત્રાઓ તેના વિરોધીઓ કરતા એના પોતાના માણસો માટે વધારે પ્રમાણમાં પાપમાલકારી હતી. પરંતુ આટલાટલા જગ બેસ્યા છતાં એ જરાપણ સ્થાયી કે સ્થાન ભોગવી શક્યો નહોતો. એના પગ હિતર તરફ વળે, કે તરત દક્ષિણમાં બંડ જગમું જ સમજવું; અને એના કટકદળ પૂર્વ તરફ કદમ લખાવે, એટલે પશ્ચિમના માડલિકા તથા મુઝાઓ માથું ઉઠાવ્યા વિના રહેજે નહિ. એને મેકનું એક સ્થળ અનેકવાર જીતવું પડતું હતું. અને તેમ છતાં અતે એના રામ તો એના એજ રહેતા.

૧૫૪૬-૪૭ માં એ આરાકાન ઉપર ચઢાઈ લાઇ ગયો, અને મસ મોની ધાધવ ધમાલ, પાર વિનાના માનવસંહાર તથા લખલૂટ દ્રવ્યની ાળીને અતે, આરાકાન જેની એથે પડેયો છે તે પર્વતહારને એક છેડે હજારોના કયાગીન ઘાટ વાટે તેમજ સમુદ્ર કિનારે કાફલાવડે સે-ડેવે જીતીને તે આરાકાનના પાટનગર ઓહાઈ સુધી પહોંચી તો ગયો, પરંતુ સરવાળે કશુંય ઉઠાવ્યા વિના એને ધોરેલા મુળા જેવા કારા ધાકાર પાળ કરવું પડ્યું હતું. એક બે કુંવરીઓની લેવડદેવડના સોદા ઉપરાંત તે કશું જ સાધી શક્યો નહોતો. એ બાદ આરાકાનના મિથ્યા નરમેધમાં મગ્ન હતા, ત્યાં સાધામે તક સાધીને ટેવોય ઉપર ઝપટ મારી. પરંતુ એલ આરાકાન, ને

વિજેતા દોડ્યા સાથામ તરફ. ક્યાં આરાકાન, ને ક્યાં બર્માનું અંતિમ દક્ષિણ
ખિંદુ ટેવોય !

આરાકાનની યાત્રામાં પણ તેનું ગાહું ડાયોગો સ્વાગેઝ ડી મેત્રો
નામના બાહોરા પોર્ટુગીઝ નાયકની કવાયતી ટોળી
સુદ્ધ છાવણીના દાઢ
ઠંઠેરા. વગર આશ્ચર્ય ન હોત. સાથામ સામે પણ એણે
ડાયોગોની કુમક લીધી હતી. ત્યાં માર્તાબાનથી
સાધ્વીનને મામે કાંઠે આવેલા મોક્ષમીન સુધી હોડીઓનો વિરાળ પુલ રચી
તેના ઉપર થઈને હથેળ અને હાથીઓ સહિત આખું સૈન્ય સામે કાંઠે
એણે પાર ઉતાર્યું હતું. બર્માઈ રાજાઓ રણસંગ્રામની ગંભીર કુચકદ્દમોમાં
પણ હાકડેરાના કેવા તિરસ્કારપાત્ર રમાલા રાખતા, એનો ખ્યાલ આપવા
એક નાનકડું અવતરણ સાથામની ચલાખના ઇતિહાસકાર હાવેંએ કરેલા
વર્ણનમાંથી લઈએ :—

“ બાદશાહ મલામતના હાથીને તરાપા ઉપર લઈને સામે દાંઠિ
ઉતારવામાં આવ્યો, પરંતુ બીજા હાથીઓને પાણી બ્યાં છીછરાં
હતાં, ત્યાં ઉપર બેઠેલો મોકલવામાં આવ્યા. એ હાથીઓમાંના ઘણાની
પીઠ ઉપર માંચડા બાંધીને તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. એ તોપખાતું
રાજાની મમીપજ રાખવામાં આવતું હતું. મહારાજાની ઇડી સવારી
બારે હથેળાથી ચાલતી હતી એને ઘેરીને આગળ વધતા યુનંદા
માતંગો, જાતજાતના દમામદાર શણગારથી સુસજ્જ થયેલા ઉમરાવો,
તથા મોને મરેલી જામગરીઓ લઈને ચાલતા ચારમે પોર્ટુગીઝ
રહકાની તુકડી તોપખાના સહિત ગોડવાગેલી રહેતી. રાજા ને રાજ
રાનકદાર રંગોથી રંગેલા તથા મોને રમેલા લાકડાના મહેલને ઉભો
કરવા દરેક મજલને છેડે દુગ્ધરો દારીગરો આગળથી દોરી પહોંચતા,
અને દરેક પડાવે ‘પે’ ના નાયરંગના જલમા ઉડતા હતા. ”

અને ખૂબી તો એ હતી, કે આટલાટપું કરવા છતાં એ આકમણમાં
અપુધ્યાનું સુદ્ધ. સાથામની રાજધાની અધુધ્ય ન લેવાઈ. તે નગર
લેવાઈ. એ નગરના બચાવમાં પણ પોર્ટુગીઝ

અયોગે પરીરાની અખડચ જ દુકડી મોખરે હતી. અનેક દુમલા અને અપરિમિત ખુવારી પછી વિજેતા પાછા વળ્યા. પરંતુ દૈવયોગે સાધામનો રાજપુત્ર, ભાવાત અને જમાઈ પકડાઈ ગયા હતા, એટલે સાધમના રાજ્યે ન છટકે તેમને રાજ્ય કરીને તેમની માથે દોરતી બાંધી. બેટ મોગાદોની આપ લે થઈ. એ પરસ્પરના નગરાણામાં વાનીઓ તરીકે અનેક કુંવરીઓ હતી એ કહેવાની બાએજ જરૂર હોય, કારણ કે એ તો ચિરરતોજ હતો.

આ રાજ્ય વિશાળ દષ્ટિવાળો હતો. એ જાને જમીંજ હોવા છતાં એણે તક્ષાઈ લોકોને માત્ર જાતબેદને જ કારણે ખામ મતાવ્યા નહોતા, બધે એણે પોતે તક્ષાઈ પહેરવેશ ધારણ કરીને પોતાની તક્ષાઈ રાણીઓને પણ તેમનો રાજનો પોપાક પહેરવા દીધો હતો. વળી જમીંજ રિવાજ પ્રમાણે માથે એટલો ન રાખતા, તે તન્કાક્ષીન તક્ષાઈઓની જેમ વાળ ટૂંકા કપાવતો. તક્ષાઈ અમીરો તથા માંડલિકોને પદ્મજનન કરતાં તેમની પામે માત્ર પોતાનું વર્ચસ્વ કણુલાવીને એમને પોતાનાં સ્થાનકોનો યથેચ્છ ભોગવટો એ કરવા દેતો. એણે શ્વેડગોં, આપકગો, તથા ખીન્ત પ્રખ્યાત સ્તૂપોને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચીને વધારે દેદિપ્યમાન બનાવ્યા હતા. પીગુથી ટાંગુ તથા પ્રોમ મુધી વાહનોની અવરજવર થઈ શકે એવી મોટી સડકો એણે બધાવી હતી. આ રાજ્યે પ્રથમ ઉત્તર જર્માના, તે પછી દક્ષિણ જર્માના અને ત્રીજી વાર ઉભય પ્રદેશોના સંયુક્ત મત્રાટ તરીકે, એમ ત્રણવાર પોતાના રાજ્યાભિષેક કરાવ્યા હતા.

સાધામના માહસથી પાછો ફર્યા પછી એક ફિરંગીએ એને દારૂની

બાયજાઉની
ત્રિશંકુ દશા

લત લગાડી. રાજકાજ પોતાના ફૂશન મંત્રી
મેનાપતિ બાચીન્નાઢેના હાથમાં છોડીને એ
માનિની તથા મહિરામાં ચકચૂર તથા વિવેકશૂન્ય

બની ગયો. સતત પરિશ્રમના પ્રત્યાઘાત રૂપે કે વિનાશ કારે જગડતી બુદ્ધિના
ન્યાયે એની આંતર દશા થઈ હતી, ત્યાં વરેરુ વંશમાંથી ઉતરી આવેલા એક
પણુંમંકર મિષ્ટાન્નુએ બગવાં છોડીને રિમમ-ટોની પદવી ધારણ કરીને

ડો (૨ ગૂલ) અને ડવામા મોરચા માઝા મેનાપતિ માચીન્નાઉં' ન્યાઉ ન્યા તથા બમીનની ખાડીઓ ખૂદતો તેની પાછળ પડ્યો. પરંતુ ખાંડ તરફ રાજના તલાઈ સાથીઓએ રાજને છળકપટથી વનમા લઈ જઈને કાપી નાખ્યો, અને બાચીન્નાઉંની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને પોતાના મુખી રિમમ-સોઠે ને પીગુની ગાદીએ બેસાડી દીધો.

બાચીન્નાઉંની દશા ધોખીના કુતરા જેની ચર્ષ પડી. ઉગતા નૂતને

પીગુની ચરચમરફી પૂજનારા તેના બધા માગરીતોએ પૂઠ દરની દીધી. દંડ મનોબળ, હિંમત તથા ખતથી એ લડવાએ

બંધખોર માડબિકો સાથે બાચ બીડી. અતિ પરિશ્રમ વડે જમાવેની આખી વિશાળ સંતનત બડ બળવાથી બળભળી ઉડી હતી બમીંઝ જતના તખ્ત મમા ટાંચુ સુધી એ મહા મહેનતે પહોંચ્યો ત્યાંથી કુમક મેળનીને એ ક્યાવાડી (જયવતી) ગયો ત્યાં એને ઘણા રાત મળી ગયા પીગુના નવા સ્વામી રમીમ-સોરેના ત્રાસથી નારેલા ઘણા તનાઇ ઓ પશુ માથે નેડાયા. આતર કલહમા સોઠે માર્યો ગયો હતો અને તેની જમાએ રમીમ-રો ગાદીએ ચઢી બેઠો હતો. ત્યાં બાચીન્નાઉંની યશસ્વી સવારી આની પીગુ પાસે ધોર સંત્રામ મન્યો. અતે પીગુ પડ્યુ ખીજયેલા વિજેતાએ વિક્કરેલા રાની પશુની જેમ એ ગરવા શહેરને પીખી નાખ્યુ. સી. પુકય, બાળકો તેમજ પગુઓની પશુ એણે સરેઆમ કતલ કરી નાખી. આ ખૂનરેણ અને લૂંટફાટનો ક્રમ ચાલતો હતો, તે દરમિયાન એક નજીવા કલહમા એનો બહાદુર શીરંગી સાથી સ્વારેઝ ડીમેલો માર્યો ગયો હતો રમીમ-ઠોએ ઘણા વર્ષો સુધી અપાર મકટો વેઠીને લડ્યે રાખ્યુ, પણ છેવટે એ પડાઇને કાં થયો હતો.

હવે સત્રામની ત્રમઝ બોલાવવાનો વારો બાચીન્નાઉંનો આવ્યો.

વિજેતાની લોખંડી પોતાના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યની ગણી ગણાય નહિ એવડી વસતિમાંથી એકે સપાટે લાખલાખ માણસોની ભરતી કરીને ઉમરાવેલા દગિયા જેવાં એના કટકટળ યોગરદમ જળપ્રલયની જેમ મેલાવા લાગ્યા પોતાના માણસો

પામે વફાદારી પળાવવામાં એ ઘાતપી હતો. જગપણુ નિર્જળતા કે પાછી પાનીની શંકા પડતાં, એ નિકટતમ અને ત્રિયતમ સાથીને પણ સ્પર્દરતે રહેંસી નાખતાં સંક્રાંચાતો નહિ. એણે શાન સંસ્થાનો સર કર્યાં. આ ધૂનમાં એણે દુરમનના દુમવા કરતાં તેની પોતાની જ કડક શિસ્તપરરતીમાં પોતાના મૈનિકોને વધારે અધ્યામાં ઠાર દર્શાવતા. ૧૫૫૫ માં એણે આવા નગર મર કર્યું, જેમો જલ્લો તારાજ કર્યો, અને ૧૫૫૬ સુધીમાં તથા અદ્વાધઓ કરીને મોદની, મોટાકે, માણેકની ખાણોનું કેન્દ્ર મોમેષક, મોગપાઈ, સગા, લોકમોન, વાહંગે, સીપો, કલે, મણિપુર તથા છેક યુનાનની હદની અદર આવેલા ટેપીંગ તથા શ્વેલી નદી ઉપરનાં ગામો અને સામામની હદમાં આવેલા કેટલાક પ્રદેશો—એમ આખા યાનિ વિસ્તારને પરાસ્ત કરીને કાયમને માટે એણે બર્મીઝ રાજઅમલ નીચે મૂકી દીધાં હતા. ચીનના સેની અને કેન્દુંગ પ્રાન્તોએ એને ખંડણી ભરી હતી.

આ લડવૈયાના અમલમાં ઉત્તરમાં આસામ, પૂર્વમાં ચીન તથા બર્મીઝ ઉપર પ્રથમ માયામ, પશ્ચિમમાં (આસામની માંકડી પટ્ટી બાદ કરતાં) બંગાળી ઉપમાગર તથા દક્ષિણમાં બર્મીઝ અધિપત્ય હિંદી મહાસાગરમાં લંબાણેલા ટેનામરિમની બુરિગના છેડા સુધીનો સમગ્ર બર્મીઝ અક્ષીઓના એકાન્તરિત છત્ર નીચે આવી ગયો હતો.

આ મમય પહેલાં બર્મીઝ જાનનો કસો પસરતી ઇતિહાસ નહોતો. જાનની શાન ખાન્દાનના લોહીનું પ્રમાણ તેમની નસોમાં શાન શાસન દરમ્યાન વધારે પુગાયું; એ હન્ગેક્ષનની હિતજના પછી એ જાત છેક સોળમી સદીમાં જોરમાં આવી. તે પહેલાં અક્ષરદેશ કોઈ પણ દિસાએ તેમનો કદી શકાય એમ નહોતું. અર્થાત્ બર્મીઝ ઉપરનો બર્મીઝ દહેવાતી જાતનો દક દાવો ફક્ત મોગમી મદીથીજ દગ્તીમાં આવ્યો ગણાય. તે પહેલાં અર્ધ તેલુગુ તલાઈ, અર્ધ ચીના શાન અને કેટલેક અંગ્રી ઉત્તર ભારતીય, એવી અન્ય કોમોથી એ જમિ વચાણેલી અને જવાણેલી હતી એકંદરે ભારતીયોનો અને

ખામ કરીને બ્રાહ્મણોનો વસવાટ એ દેશમાં તેમનારે પહેલા, ૪ મ. ના આરંભનીયે અગાઉ સારી રીતે થયેલો હતો, એ તો આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ. જેમ બર્મામાં હમેશા બનતું આવ્યું હતું. તેમ બાબીનાહિંની પૂંઠ પાછળ સદેવ બળવાખોરીના દવ લાગેલા રહેતા. નવા મુલકો જીતવાની અને જૂનાને વશવર્તી રાખવાની હડિયાપાટુમાં એને દિનરાત ચેન નહોતું. માંડનિકાને નમાવતો, તેમની બેન દીકરીઓથી પોતાનું અંત પુર બરતો, એ નિરંતર ગખડતોજ હતો.

બેન દીકરીઓની આ સોદાગરી દુનિયામાં બધે રાજદમતનો સર્વમાન્ય

બેન દીકરીઓની વિષય ચર્ચ પડી હતી, એ ખરું, પરંતુ બર્મામાં તો
નિરંતર બજાર એને કશી માઝ જ નહોતી નાના કે મોટા, પ્રત્યેક
ઝગડામાં કુંવરીઓ આપની અને લેરી, એ ત્યા
તપખીરની ચપટીની આપ લે જેવી મામુવી વાત લેખાતી. એ રાણીઓ
રાજાઓને વશપર પરા ઉતરતી, મોટ સોગાદો તરીકે વહેંચાઈ જતી, બાઈ
બેનોના લગ્ન થતા, અને એની રીતે બનેલી પગરાણીઓ વિજેતાઓની
પરંપરામાં એક શયનગૃહથી બીજે શયનગૃહ હડસેલાતી રહેતી એ મધ્ય
ક્રમ બીજી મામાન્ય મિત્રોના રાહેજ આવતો. અને તેમ છતાં બર્મા સ્ત્રી
સમાનતા અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની ભૂમિ ગણાય છે. ખરી વાત તો એ છે, કે
બર્માઈ બૌદ્ધોમાં સ્ત્રીઓનો છેડો ફાડવાનો અમુક હદ સુધી હક છે; તેમને
પરદો નથી, ધ ધો રોજમાર કરવાની એમને છુટ છે, વારસાના હક એમને
પુરુષોના જેવાજ છે ઈ. ઈ., એ બધું ખરું, પરંતુ બર્મામાં પ્રવર્તતા બૌદ્ધ
શાસન અનુસાર સ્ત્રી જન્મ અધમ છે, સ્ત્રી દેહને મોક્ષ નથી, વળી એમનામાં
સ્ત્રી જાતિ સોદાગરીની વસ્તુ હતી, અને કેટલેક અંશે હજી છે, જોકે સિટીશ
રાજઅમલની અડધી સદી દરમિયાન એ પ્રકારનો વેપાર ઉત્તરોત્તર ઓછો
થતો ગયો છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, બર્માઈ જાતમાં મિત્રણનો ક્રમ આવું જ હતો,

વસ્તી વધારવાની
તરકીબો—પરાણે
વશ વિસ્તાર

તેમાં છેની પૂરણી મોટા પાયા ઉપર શાન
લોહીની ચર્ચ હતી તેનાથી એ સમૂહનું લડાયક
ખમ્બીર વધ્યું. બર્માની વસતી ઘણીજ આછી
હતી, તેને વધારે ગાઢ બનાવવા માટે ઘણા ખરા

પામે વફાદારી પગાવવામાં એ ઘાતમી હતો જગપણુ નિર્બળતા કે પછી પાનીની શકા પડતા, એ નિકટતમ અને પ્રિયતમ સાર્થીને પણ સ્વહસ્તે ગદેસી નાખતા મકાયાતો નહિ એણે શાન સસ્થાનો સર કર્યા આ ધૂનમાં એણે દુરમનના ધૂમના કરતા તેની પોતાની જ કડક શિસ્તપગરતીમાં પોતાના મૈનિયોને વધારે મખ્યામાં ઠાર કર્યા હતા ૧૫૫૫ માં એણે આવા નગર સગ કર્યું, એમો જુલો તારાજ કર્યો અને ૧૫૫૬ સુધીમાં ત્રણ વગ્રાધરો કરીને મોલની, મોગડે, માણેકની ખાણોનું કેન્દ્ર મોમૈદા, મોગપાઈ, સમા, લોકસોન ચાઉગે, સીપો, કને મણિપુર તથા છેક યુનાનની હદની અદર આવેલા ટેપીંગ તથા સ્વેરી નદી ઉપરના ગામો અને સાયામની હદમાં આવેલા કેટલા પ્રદેશો—એમ આખા શનિ વિસ્તારને પરાસ્ત કરીને કાયમને માટે એણે બમીઝ રાજઅમન નીચે મૂખ દીધા હતા ચીનના સેન્ની અને મન્દુગ પ્રાન્તોએ એને ખડણી બરી હતી.

આ લડવૈયાના અમલમાં ઉત્તરમાં આસામ, પૂર્વમાં ચીન તથા બમીઝ ઉપર અથમ માયામ પશ્ચિમમાં (આરાકાનની સાકડી પગી બાદ કરતા) બંગાળી ઉપમાગર તથા દક્ષિણમાં બમીઝ અધિપત્ય હીદી મહાસાગરમાં લબાચેના ટેનામરિમની બૃશિરના છેડા સુધીનો સમગ્ર બમીઝ અહમીઓના એમન્ટગિત છત્ર નીચે આવી ગયો હતો.

આ મમય પહેલા બમીઝ જાતનો કશો યશસ્વી ઇતિહાસ નહોતો. ઝનુની શાન ખાન્દાનના લોહીનું પ્રમાણુ તેમની નમોમાં શાન શાસન દરમ્યાન વધારે પુરાયુ, એ મન્દુગનની ઉત્તમના પછી એ જાત છેક સોળમી સદીમાં જોરમાં આવી તે પહેલા અહરેશ કોઈ પણ દિસાએ તેમને કદી શકાય એમ નહોતું અર્થાત બમીઝ ઉપરનો બમીઝ કહેવાતી જાતનો હક દાવો દખ્ત મોગમી સદીથીજ હગ્તીમાં આવ્યો ગણાય તે પહેલા અર્ધ તેલુગુ તલાઈ, અર્ધ ચીના શાન અને કેલેક અમે ઉત્તર ભારતીય એવી અન્ય કોમોથી એ બમીઝ વસાયેલી અને છનાયેલી હતી એમ હરે ભારતીયોનો અને

ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોનો વસવાટ એ દેશમાં તેમનાયે પહેલાં, ઇ. સ. ના આરંભનીયે અગાઉ સારી રીતે થયેલો હતો, એ તો આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ. જેમ બર્મામાં હંમેશાં બનતું આવ્યું હતું, તેમ બાથીન્નાડિંની પૂંક પાછળ સદેવ બળવાખોરીના દવ લાગેલા રહેતા. નવા મુલકો જીતવાની અને જૂનાને વશવર્તી રાખવાની હડિયાપાટુમાં એને દિનરાત એન નહોતું. માંડલિકાને નમાવતો, તેમની એન દીકરીઓથી પોતાનું અંતઃપુર ભરતો, એ નિરંતર રખડતો જ હતો.

એન દીકરીઓની આ સોદાગરી દુનિયામાં બધે રાજરમતનો સર્વમાન્ય

એન દીકરીઓનો
નિરંતર ખતાર

વિષય યર્ષ પડી હતી, એ ખરું, પરંતુ બર્મામાં તો
એને કશી માઝા જ નહોતી. નાના કે મોટા, પ્રત્યેક
ઝગડામાં કુંવરીઓ આપવી અને લેવી, એ ત્યાં

તપખીરની ચપટીની આપ લે જેવી મામુલી વાત લેખાતી. એ રાણીઓ રાજ્યોને વંશપરંપરા ઉતરતી, બેટ સોગાદો તરીકે વહેંચાઈ જતી, ભાઈ-બેનોનાં લગ્ન થતાં, અને એવી રીતે બનેલી પટરાણીઓ વિજેતાઓની પરંપરામાં એક શયનગૃહથી બીજે શયનગૃહ હડસેલાતી રહેતી. એ બધો ક્રમ બીજી સામાન્ય મિલકતોના રાહે જ ચાલતો. અને તેમ છતાં બર્મા સ્ત્રી સમાનતા અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની ભૂમિ ગણાય છે ! ખરી વાત તો એ છે, કે બર્માઈ બૌદ્ધોમાં સ્ત્રીઓનો છેડો ફાડવાનો અમુક કદ સુધી હક છે; તેમને પરદો નથી; ધંધો રાજગાર કરવાની એમને છુટ છે; વારસાના હક એમને પુરુષોના જેવા જ છે ઇ. ઇ., એ બધું ખરું, પરંતુ બર્મામાં પ્રવર્તતા બૌદ્ધ શાસન અનુસાર સ્ત્રી જન્મ અધમ છે; સ્ત્રી દેહને મોક્ષ નથી; વળી એમનામાં સ્ત્રી જાતિ સોદાગરીની વસ્તુ હતી, અને કેટલેક અંશે હજી છે, જોકે બ્રિટીશ રાજઅમલની અડધી સદી દરમિયાન એ પ્રકારનો વેપાર ઉત્તરોત્તર ઓછો થતો ગયો છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, બર્મા ઝ જાતમાં મિથણનો ક્રમ ચાલુ જ હતો,

વસ્તી વધારવાની
તરકીબો—પરાણે
વંશ વિસ્તાર

તેમાં છેલ્લી પૂરવણી મોટા પાયા ઉપર શાન
લોહીની યર્ષ હતી. તેનાથી એ સમજાવતું લગાયક
ખમીર વધ્યું. બર્માની વસતી ઘણી જ આછી
હતી; તેને વધારે માદ બનાવવા માટે ઘણા ખરા

વિજેતાઓ શાન સંરચના, આરાકાન. નીન. સાયામ, ટેનાસગીમ, વગેરે જે જે સ્થળે જતા ત્યાંથી હજારો કુટુંબોને બર્માના મધ્ય પ્રદેશ તરફ હાથમેલતા હતા. આવી ટેવ બાથી-નાહિમાં વિગેષ પ્રમાણમાં હતી. એની વ્યવસ્થાક પ્રવૃત્તિએ બર્માઈ જાતમાં ઉપર્યુક્ત બધા જનમૂળોની મોટા જથ્થામાં પૂરવણી કરી હતી અનેક સ્થળેથી એ પરદેશીઓનાં જૂથનાં જૂથ બર્મામાં વસાવવા માટે મોકલ્યાજ કરતો. એના મમયમાં બર્માઈ સમૂહના ધર્મતરે એક મજલ આગળ પ્રગતિ કરી હતી, એમ કહી શકાય. ૧૫૬૩-૬૪ની સાયામની બયાનક ચક્રાર્થમાં એણે અયુધ્યા સર કરીને ત્યાંના અગણિત પુરજનોને પોતાના દેશની આબાદી વધારવા માટે ટોળાબધ મોકલ્યા હતા.

આ ચળવળને લીધે એના સમયમાં શાનથી પહેલી વાર બર્માની જગવિખ્યાત થયેલી લાખ કામની કારીગરી આવી બર્માની કલાઓ કયાંથી આવી ? હતી. બર્મામાં આજે નૃત્ય અને સંગીતમાં જે સાયામની પ્રગાઠ છયા જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે બાથી-નાહિએ નૃત્ય સંગીતના એ પ્રકારનો પુરવઠો આપાત કર્યો હતો, અને તેથીજ બર્માઈ નૃત્ય, સંગીત અને વાદ્ય ભારતીય અસરથી આદરી બધી હદ સુધી મુક્ત થઈને સાયામની હજને અનુસરે છે

સાયામ જીતીને પાછા ફર્યા પછી (૧૫૬૩-૬૪) એ રમેંગમાઈ અને સાયામનું શ્રીશ્ચ લાઓના શાન મરદારોની ગુસ્તાખીને માંડ ઉતાગી આક્રમણ રહ્યો, ત્યાંતો પાછો સાયામ ઉભો થયો. અને પુનઃ એને એ દેશ જીતવા જવું પડ્યું (૧૫૬૮-૬૯).

આ વખતે તો એની અગણિત સેના પણ થાકી ગઈ. અસંખ્ય મહાના દગલા ખેડાયા, અને માણસોમાં ત્રાસ ત્રાસ વરતી ગયો. બીરુતાને નહિ માંખનાર સેનાપતિએ પોતાને પ્રાણુથીયે અધિક પ્રિય એવા શરૂ સાથીઓને બેરહેમ કાપી નાખ્યા. પાછો પત્ર ધર્યાના અપરાધ બર એ રોજ પોતાના હસ્તાવધિ નિનિકાનો વધ કરાવતો. દસ મહિનાના દારુણ ઘેરા પછી છગકપટનો બેગ જનીને અયુધ્યા પડ્યું, પરંતુ તેજ સમયે સમગ્ર સાયામ ઉપર પાણીના

અપૂર્વભૂત પૂર ફરી વળ્યાં. આ તેનું સાચામ ઉપરનું ત્રીજું આક્રમણ હતું. આ વિગ્રહો દેશને બારે પડી જતા હતા. પરંતુ તેને થાક નહોતો. છેક ૧૫૮૧માં એણે આરાધાન ઉપર ચઢાઈ માંડી, પણ એજ વર્ષમાં એનું મરણ થયું.

આ રાજકર્તા ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમની જીવંત મૂર્તિ હતો. એણે પગબરની પણ વિશ્રાન્તિ ભોગવી નહોતી, તેમ ઇચ્છી પણ નહોતી. વિજયયાત્રાઓ ઉપરાન્ત લલિત કલાઓનો પણ એ આશક હતો. બર્મીઝ કાળ્યે એના સમયમાં પ્રથમ વાર લખાયાં હતાં એણે ધમ્મપદ તથા બીજાં બોદ્ધશાસ્ત્રોની અનેક નકલો કરાવીને બિખ્ખુઓમાં તેનો પ્રચાર કર્યો હતો. પીગુ બંદર આગળ પરદેશી સફરી વહાણોની કતારો લાગી રહેતી. બર્માનો તરી વેપાર વણજ ખૂબ જ ફાટ્યો ફૂટ્યો હતો. હિંદ યર્ષને આવતા યુરોપિયનોએ નેએસની ભૂશિર એના સમયમાંજ પહેલી વાર દેખી હતી. એમની કૃતેમારોએ નદી વાટે બસીન જઈને, ત્યાંથી ચકાવો ખાઈ, મ્યાઉંમ્યાની ખાડીઓ પાર કરી પીગુ જતી મોમેઈક તથા બીજા શાન પહાડોનાં રત્નો, ચોખા, અને અન્ય વસ્તુઓની નીકાસ છુટકી થતી હતી.

યુરોપિયન વેપારીઓ પીગુની સુવ્યવસ્થિત શૈલિથી મુગ્ધ થયા થતા. સિરિયમ, કલા, માર્તાબાન, અને એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવું પીગુ, એ તે સમયના બર્માનાં મુખ્ય બંદરો હતા એ રથજોએ પરદેશીઓનાં ઇંટબંધ ગોદામ પહેલીવાર તે સમયમાં બધાયાં હતાં. બર્મામાં અસલના વારાથી લાકડાના ઉંચા ચાંબલા ઉપર લાકડાનાંજ મકાનો બાંધવાનો ચાલ હતો, અને હજી છે બર્મીઝ રાજઅમલ દરમ્યાન રાજરજવાડા કે બાયાત વર્ગ શિવાય કોઈને ઇંટ સુનાનું પાકું મકાન બાંધવાનો હક નહોતો, તેમાં વેપાર અંગે થયેલી આ છૂટછાટ નોંધવા યોગ્ય છે.

પીગુની સમૃદ્ધિ, એની ગહેજલાલી, એની રાનક, એનો વિસ્તાર એનાં મહાલયો.-સમસ્ત યુરોપ એનાથી આશ્ચર્યમુગ્ધ થતો. તે મુમગે

યુરોપખંડ ગ્રીસ, ગ્રેસ, કંઝાલ, અને અત્યંત દરિદ્રી હતો, કારણ તેને તે સમયે હિન્દુ, ચીન, ઇ. જેવાં કૃષ્ણજ્ઞો લાખ્યાં નહોતાં. આજે બાજુ પડ્યા છે. પૂર્વની સમૃદ્ધિ પરદેશી વહાણોમાં પશ્ચિમ તરફ વહી ગઈ છે, અને આજે કંગાસ, દીનહીન, ચિંથરેલાલ, અચાનકસ્ત અને પતિત પૌર્વાત્ય દેશો, આક્રમણ નંદનવનશા ઝગતા પશ્ચિમની અદ્ભુત સમૃદ્ધિ તથા સભ્યતાની ઝમકને લાચાર આંખે નિહાળે છે; પરંતુ ચક્રનેમિક્રમે માનવસમૂહોની દશા ઉપર તો થતી ધૂમ્ધાજ કરે છે !

બુર્ખાની બૌદ્ધિક સ્થિતિ એવી છે કે તે સહેજે બહાગની દુનિયાથી અલગ પડી જાય છે; એની દક્ષિણ તથા પશ્ચિમે દૂધમ ઢૂંક મનેદશા સમુદ્ર છે, ઉત્તર તરફ રાની જાતોથી વસેલા તથા હિંસક પશુઓથી ખદબદતા ગીચ જંગલોથી છવાયેલા દુર્ગમ પહાડોની કતાર ઉપર કનાર ખડકાયેલી છે, પૂર્વ તરફ, છેક ઉપરથી લઈને ટેનાસરીમ સુધી પથરાયેલા પહાડોની અસંખ્ય કરાડો તેને ચીનથી સાવ નોખો પાડી દે છે કુદરતની દીવાલોથી ઘેરાયેલો અક્ષદેશ ચીન અને સાયામનો આછો પરિચય રાખેલો હતો, અને બંગાળાની હયાતીનો તેમને મજબૂત બહેમ હતો; એટલું બાદ કરતા બાકીનો સમગ્ર સસાર તેને મન નહિવત્ હતો એ દિવાનોની અંદર જે જનસમૂહની દુહાઈ ચાલતી, તેને સમગ્ર પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય હથેલીમાં આવી ગયેલું લાગતું. તેમાં પણ જે સેનાનીએ ચીન અગર સાયામને થોડી ધણી પણ હાર ખવડાવી હોય, એના મનમાં એવો ધમ્ક તરત ધર કરી બેસતો, કે આ જગતમાં મારો મુકાબલો હરે એવું કોઈ માનવી પેદા થયું નથી, કેમકે આખી પૃથ્વી તો બસ મારા પગ તળે રગદાળાઈ ચૂકી છે. આવી ભ્રમણાનો હાસ થવાનો પ્રસંગ પણ એ "એરટાઈટ" દેશમાં ક્યાંથી ઉપસ્થિત થાય? તે કારણે દુનિયામાં કંઈક શક્તિઓ પડેલી છે-વસુધરા બહુરત્ના છે, એ સત્યથી તેઓ મોટે ભાગે અજાન રહેતા જ્યારે અણુધારી બળસંપત્તિવાળી કોઈ પરદેશી તાકાત સાથે અયકાવાનો પ્રસંગ આવી પડતો, ત્યારે આ ભ્રમણાની આદતને પરિણામે, તેને પહોંચી વળવા માટે બ્રહ્મીઓનું માનસ, શક્તિસચ્ચ કે સગવડ પૂગતા પ્રમાણમાં તૈયાર નહોતા નીવડતા, અને એમનો ભ્રમ ભાગે અને તેઓ પ્રસંગને અનુકૂળ થતા પામે ત્યાર સુધીમાં તો તેમનો ખીચાડો નીકળી જતો. વળી વિશ્વવિજયીપણાના એ દૂધમંડકીયા અભિમાનને લીધેજ બુર્ખા રાજ

તથા ઉમરાવ વર્ગ પરદેશી સત્તાઓની અવહેલના કર્યા કરતા હતા. આ સંકુચિત મનોદશા એક ધર્મ, એક જાત, અને એકજ દેશાભિમાનવાળી એ વીર્યવાન પ્રજાને તેની હાલની સ્થિતિએ લાવવામાં મુખ્ય નિમિત્ત રૂપ બની છે, એવું ઇતિહાસનો ક્રમ જોનારને લાગ્યા વિના રહેવું નથી.

બાપીન્નાઈની વિજયયાત્રાએએ વિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી; પણ તે પોતાના જ દેશને ભોગે. વળી શાસનકાળનો અલગ વ અને સત્તાની અંશજાતા એ સામ્રાજ્ય ઢંગધડા વિનાવું હતું. પોતાના આધિપત્ય નીચે આજોલા બધા પ્રદેશોનો સમાવાય સાધીને તે બધાને એક, સર્વમાન્ય તથા મળજ શાસનના સૂત્રમાં ગૂંથી લે, એવી વ્યવસ્થા કરવાની આવડત તેનામાં નહોતી. આજ હકીકત બીજા પ્રતાપી લડવૈયા રાજકર્તાઓને પણ લાગુ પડતી હતી. અને તેથી વારંવાર અપરિમિત બલિદાનો આપીને જમાવેલાં સામ્રાજ્યો દશ વર્ષમાં વેર વિખેર થઈ જતાં.

બાપીન્નાઈના પુત્ર નાન્ડાબાપી (૧૫૮૧-૯૯) ને વારસામાં વિશાળ સામ્રાજ્ય મળ્યું; પણ એ વારસો એને ભારે પડી ગયો. સ્થળે સ્થળે ફરી નીકળના વિશયને લોકો ત્રાસ પામીને શેઠ આઠ જાય તેવી રીતે સમાવવામાં એણે કશ્વના કશ્વું ન કરે એવા ભીપણ અત્યાચાર કરવામાં બાકી ન રાખ્યું. એનાં વર્ણનો આપણને અત્યારે કપોરી ઉપજાવે છે, પરંતુ ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ કે એ જમાનો જ એ પ્રકારની વૃત્તિઓનો હતો. એ કાળે થયેલાં હાથોની ચોગ્યાચોગ્યાતાનું માપ આજના વાતાવરણની પારાશીથીએ કાઢવા બેસીએ, તો એ વાજળી ન ગણાય. કારણ આજનું ધીરણુ તે સમય કરતાં સાવ જૂદું છે. અને તેમ પણ શા માટે ? વીસમી સદીમાં અને તેજે મુધારાના શિખરે ચઢેલા લેખાતા યુરોપખંડમાં લડાયેલી લડાઈઓ તથા તેને અંગે થતી સેતાનીયતને આંટિ એવું, જંગલી ગજાના એશિયાના ખાસ પઠાત લેખાતા પુરાણા સમયની તવારીખમાં પણ શું મળે તેમ છે ?

નીચે ટોકેનું આતરણ બર્મામાં આગથી ચારમો વર્ષ પહેલાં આવતા
 શિરસ્તાનો કેક બાસ કરાવશે, પરંતુ તેથી એમ
 નથી સમજવાનું કે એવી ઘટનાઓ એ ગમયમાં
 અપવાદ રૂપ કે વિશિષ્ટ હતી, યૂરોપ પણ એવા
 હત્યાકાવડોથી મુક્ત નહોતો. દશ પછી નથી, તેની એ ખડના ક્રતિદામને
 જાણનારા મર્ફ કોહને ખબર છે. પરંતુ બર્માઈ કારીગરોની એ વિધવની
 કાર્પદ્યના તથા નિપુણતા તો કોઈ અનોખી જ કદાની હતી.

ગેરપેરો બામી નામના રેનીમથી અલેવા એક રેષાગીએ ૧૫૮૩ની
 સાલમાં નજરે જોયેલી એક ઘટનાનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાંથી આ ટાંચણ
 લીધેનું છે. એનો નિયમ એવો છે, કે નાકાયાથી ના યુવરાજની પત્ની આવના
 સુમાની પુત્રી હતી અને એ સુગો પોતે યુવરાજનો કાકો અર્થાત
 નાકાયાથીનો ભાઈ હતો. યુવરાજને પોતાની પત્ની સાથે કોઈ રમત રમતા
 ઝગડો થયો, અને ડોકરીના કષાળમાંથી જંગ લોહી નીકળ્યું એ લોહીન ગો
 રમાલ ડોકરીએ પોતાના માપને મોકલ્યો. વાત્મયના અતિરેકમાં પિતાએ
 તન રાજ સામે બડ જગાવ્યું નાકાયાથીને એરો વહેમ ગયો કે એ
 બળનામાં પોતાના દરમારના બીજા પછુ કેટલાક અમીરોનો હાથ હતો. એ
 વહેમના પરિણામનું વર્ણન એ વેનીસીયન વેપારીની કનમે લખાયેલું
 આ ગયું.

“રાજાએ હુકમ કરમાવ્યો, કે બીજે દિવસે સવારે મોટો શો માયડો
 બધાવવો, અને બધા શકમદ અમીરોને એ
 ૪૦૦૦ માનવીઓનો માયડો ઉપર ચડાવવા, અને પત્રી માયડાને
 નરમેધ આગ લગાડીને બધાને ડવતા બાળી
 મૂક્યા...એણે આજ્ઞા કરી, કે એ અમીરોના કુટુંબોને મગર્ના સ્ત્રીઓ
 તથા ધાવણા બાળકો સહિત એ માયડા ઉપર ચડાવવા પત્રી
 રાજાએ સુવર્ણની શાહીથી લખેલો આજ્ઞાપત્ર પાક્યો, માયડાને આગ
 મૂકાવી, અને બધાને બાળી મૂક્યા. તે એવી રીતે, કે રુદન, ચીસ,

હુસકાં અને કંઈપાંતના કકળાટ સિવાય બીજું કશું કાને પડતું નહોતું. કારણ આવી રીતે અગ્નિદાહ પામેલાં નાનાં મોટાં મળીને ચાર હજાર માનવી હતાં. એ સંહારને પાર ઉતારવા માટે રાજાએ રક્ષકો મૂક્યા હતા. અને નવા તેમજ પુરાણા નગરનાં બધાં પુરવાસીઓને તેમાં સદાય આપવાની ફરજ પાડી હતી. હું પણ એ રથને ગયો હતો. બહુ દયા અને દુઃખથી મેં જોયું કે નિર્દોષ સિંહુઓનો પણ આ રીતે ભોગ દેવાયો હતો. "

બર્માઈ રાજાએ પરાપૂર્વથી ચાકી આવેલા સિરસ્તા મુજબ આ પ્રકારે કરીને ન્યાય તોળી દીધો, અને પછી જાણેલા તલાઈ' આવાના સુખાને દરાવીને એના ગામને તારાજ લોકની હીજરત કર્યું. આ પરાક્રમ ચાલતું હતું તે દરમ્યાન એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેનું આખું રાજ્ય બંડબળવાથી અજબબળી ઉઠ્યું હતું. તેના છેડાથી બીજા યુવરાજના જીવમને આડે આંક નહોતો. ખાસ કરીને તલાઈ' સમાજ ઉપર એણે એવો કારમો સીતમ ચલાવ્યો, કે એ લોકોએ સીયામ તરફ મમૂદ પ્રયાણ કર્યું. તે સમયથી તે છેક ૧૮૨૪ ની સાલ સુધી એમની હીજરત ચાલુ રહી હતી, કારણ બર્માઈ શાસકોએ એમના ઉપર અપરિમિત જીલમની ધારા અખંડ રીતે ચાલુ રાખી હતી. પોતાના શાસનને ટકાવી રાખવા માટે નાંદાખાથીને વિગ્રહોની દારમાળામાંથી પોરે પડતો નહોતો. એને લીધે દેશ પણ ખવારખસ્ત થઈ ગયો હતો, ખેતી અગર ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ અશક્ય બની હતી. અને લશ્કરોનાં ધાડાં સર્વત્ર રંગડ તથા લૂંટફાટ કર્યા જ કરતાં હતાં. પરિણામે એ ફળદ્રુપ જમીમાં પણ ૧૫૯૬ માં બચકર દુર્ભિક્ષે દેખા દીધી. બર્માના મોટા વિસ્તાર વેરાન રણવગડા બની ગયા. અધૂરામાં પૂરું કરવું હોય તેમ તે સમયે સાધામની ગાદી ઉપર સમર્થ જૂપતિ પ્રાન્નરેટ હો. નાંદાખાથીની બેરહાજરીનો લાજ લઈને એ પીગુના પ્રદેશને લૂંટીને હજારો ફદી ખકડી ગયો. તેની સામે નાંદાખાથીએ પાંચ પાંચ ચલાઈઓ કરી, પરંતુ અધુર્યાને તે ન કામ ચક્રો.

તે ન જ લઈ શક્યો ઉલગે પ્રાન્નરેતને હાથે એનો યુવરાજ કાર થયો
(૧૫૬૩) તે પછી સાયામ સેનાએ બર્માઈ લશ્કરની યથેચ્છ કતલ ચલાવી.
એ વેરની વસુલાતના કાર્યમાં એ લોકો શા માટે પાછુ વળીને જાય ?

બસ, ત્યારથી બાજી પલટાઈ, ને પીગુના આક્રમણ સાયામ ઉપર
બાજી પલટાઈ, થવાને બદલે સાયામના ખભા પીગુને ધક્કા
શ્યામ પીગુને મ હારે મારવા નાગ્યા ૧૫૬૫માં પીગુ વેરાયુ, પીગુના જ
એક રાજકુમારે રાજ્યનો બચાવ કરવાને બદલે
પોતે થઈને ટાંગૂ નગર છૂટવાની તક લીધી અને ટાંગૂના ખંડીયાએ પાછુ
પીગુનું કામળ કાઢનાના કામમાં આરાકાનની મદદ માગી ઇ સ. ૧૫૬૬માં
તેમણે પીગુને ઘેરા લાદ્યો. રાજ એમને શરૂણે ગયો આ લાગ સાધીને
તરતજ અધુધ્યાપતિ સવારી લઈ આવ્યો આરાકાનીઓ પીગુને આગથી
નારાજ કરી જ ચૂક્યા હતા, તેથી પ્રા નરેટે ઉત્તરમાં તેથી આગળ વધીને
ધણો પ્રદેશ વેરાન કર્યો. આરાકાનીઓ પણ પીગુના હજારો કુટુંબો તથા
રાજવર્ગને પોતાને દેશ ઉપાડી ગયા જેને જેમ કાચુ તેમ તેણે પીગુ લૂટ્યુ,
એની ઝળહળતી સમૃદ્ધિ આખના પલકારામાં વહી ગઈ રાજ પોતે ટાંગૂના
પોતાના જ એક સમયના ખંડીયા કાકારના જલ્લાહની તરવારથી કાર થયો
(૧૬૦૦). અકઝમાળ પીગુના બાકી રહી ગયા માત્ર મુઠ્ઠી ખાક રૂપી
અવશેષ તે સમયના પાદરીઓ-અને પાદરીઓ ત્યારથી બર્મામાં ઘૂસ્યા
હતા :- લખે છે કે પીગુવાસીઓની દુર્દશા એટલી હદ સુધી અધોગત
હતી કે તેઓ એક બીજાને ફાડી ખાતા હતા, “ અને એવા જાહેર
કત્વખાના રાખતા કે જ્યાં માળાપો પોતાના સંતાનોને ન છોડે, અને
સંતાનો માળાપને કાપી ખાય .....” એ કતલ અને ખૂનામરફીનું વણું ન
આગળ આવતા એટલું ઘૃણાજનક બને છે કે વાચ્યું ન જાય.

સારા સસારની ઈર્ષાનું કેન્દ્ર વિરાળ વિસ્તારવાળા મગગર પીગુનું
એ કેવું પતન !

વેગવાન થઈ હતી. વળી પીચુ નદીમાં ઘસડાઈ આવતા વિપુલ કાંપથી પીચુની ખાડી ધીમે ધીમે પૂરાઈ ગઈ હતી, અને તેથી એ વિખ્યાત સ્થળ સમુદ્રતટનું બંદર મટી જઈ દેશના અંતર્ભાગમાં એક સામાન્ય નદીને કંઠિ વસેલું ગામ બની ગયું હતું. એ કારણે દક્ષિણ બર્માના એ પ્રદેશનું એક સમયે જગતની આંખોને આંજી નાખતું મહત્વ હુમ થઈ ગયું હતું. પ્રમાદ અને એવાં ખીન્ન કારણોને લીધે બર્માની રાજસત્તા વળી પાછી દોડળી થઈ ગઈ હતી. જ્યાં ત્યાં પાણીઘર સુમેદારો પોતપોતાની સત્તાનાં કુંડાળાં રચીને જમી પડતા હતા. દાખલા તરીકે માંડમે જીલ્લામાં આવેલા મડાયા કસ્યા નજીક એકો ગામ પાસે “એ” કુળના શાનોએ મડિસો મોરચો એટલે બધો વધી ગયો હતો કે એ કબીલાએ, છેક સ્ત્રેઓ મુધીનો પ્રદેશ વેરાન કરવામાં સફળતા મેળવી હતી.

ચાલુએ દક્ષિણ અક્ષરદેશ છોડીને પોતાના શાન પૂર્વજોના રાહે

ધર્મ, કલાકૌશલ તથા સમાજ રચનાનો વિકાસ

આહિસેની નહેરોથી પોપાયલા પ્રદેશ તરફ નજર દોડાવી, ને ત્યાં એણે ૧૬૪૮માં રાજ્યની મહેસુલ વસુલાતની પદ્ધતિનો ઇતિહાસ લખાવ્યો, અને રીતસરની પદ્ધતિ સ્થાપી હતી. સાધામ સાથેના

વિગ્રહોએ દક્ષિણ પ્રદેશને કદખી ન શકાય તેટલી હદે વેરાન કર્યો હતો, અને એ તરફ રાખવી પડતી એકાગ્રતાને લીધે બર્માઈ રાજાઓ આરાકાનને વીસરી ગયા હતા. આરાકાનમાં દાખલ થવાના પ્રવેશ માર્ગો બૂલાઈ ગયા હતા, તે ચાલુએ પાછા શોધી કઢાવ્યા. હાંડિંબીલાના સયાદો (ધર્મગ્રંથ) એ તેના સમયમાં વિદ્વતા તથા ધર્મપરાયણતા માટે ખૂબ યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. અને સંખ્યાબધ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. ચાલુના પંડિત મંત્રી કાઈસાસે રાજા પાસેથી “મનુ”ની હિપાધી મેળવીને “મનુસરસ્વેમીન” યાને “મહારાજા ધર્મમયત” નામની સંહિતા લખી હતી. બર્માઈ ભાષામાં લખાયેલું એ પહેલું જ ધારાપુસ્તક છે. એનો પાયો તલાઈ કુળની હિંદુ રચિત ઉપર એવો છે. એનું ધડતર પણ હિંદુ જ છે. પરંતુ તેમાં અમુક નવાં તત્વ

૭૦૦ વર્ષ પહેલાંનું ધર્મીય સામ્રાજ્ય

દાખલ કરવામાં આવેલાં છે. વારસાઈ હકના સંબંધમાં તેમાં લખેલા નિયમોમાં એ તત્વ દેખાઈ આવે છે. હિંદુ સ્મૃતિમાં સ્ત્રીને કયા હક નથી, જ્યારે તેની જ આવૃત્તિ સમી આ ધ્રુવી સ્મૃતિમાં સ્ત્રીઓને મળેલી, ભોગવટ અને વારસાને લગતા હક પુરુષની બરાબરીના છે.

યા હુંએ દેશને ઠરીકામ કર્યો ખરો, પણ એનો પુત્ર પીંડાસે
 ચીનના વિશ્વવંશો (૧૬૪૮-૬૧) દમ કરનો હતો. એના સમયમાં
 ધક્કો-બમ્બાની ફાદા ચીનમાં મોટી ઉચ્ચપાયસે થઈ હતી. મોંગ
 કુળની ત્યાં પડતી થઈ હતી. એ કુળનાં
 માનવીઓનાં જૂથનાં જૂથ ધસી આવ્યાં, અને એમણે છેક ચાહિસે સુધી
 બર્માના પ્રદેશને આવરી લીધો. દક્ષિણમાં માર્ટાબાનમાં તે અરસામાં
 હુલ્લક થયું, અને ૬૦૦૦ તત્કાલીઓનો સમૂહ બર્મા ત્યજીને સાયમ જઈ
 વસ્યો, પીંડાસે ન થાય જૂડો તે સાયમ ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો, તે
 ત્યાં એવો માર ખાધો, કે એની આખી સેના સાયમમાં જ સમાઈ ગઈ.
 બર્માના બે ફળદ્રુપ પ્રદેશો, ચાહિસે અને ડેલ્ટા, બંને તેના હાથમાંથી છટક્યા,
 તે રૈયત બૂંધે મરવા લાગી, ચીનના વણનોત્પાં મેમાનો ચોગદામ ખૂનરેણ
 ચલાવતા હતા, રાજા પીંડાસેના મંત્રીઓ તેના બાંધ ક્યે પાસે મદદ માગવા
 ગયા, અને ક્યેએ તરત જ રાજાને એની રાણી, પુત્ર તથા પૌત્રસહિત
 ચીંદવીન નદીને બોળે સુવાડી દીધો. આ કામ એણે દરજારીઓના દયાણુને
 વચ્ચે થાંને કર્યું ખરું, પરંતુ એને તેનો ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. એણે
 રાજદરબારનો વૈભવ વધાર્યો, પરંતુ એક તરફથી દક્ષિણમાં સાયમનદ
 આક્રમણ છેક પીચ સુધી કહેર વર્તાવીને હજારો માનવીઓને શુભામ તરીકે
 ટોળેબંધ ઉપાડી જતાં હતાં, અને બીજી તરફ હિંદમાં ચીનાતું દંતર
 આવ્યું હતું. આ પ્રમાણે બર્માના રાજ- સત્તા સુડી વચ્ચેનું સોપારી બની
 રહી હતી.

ધીમે ધીમે ચીનમાં મંચુ કુળની સત્તા પાકે પાયે ઠરીકામ થઈ. મોંગ
 કુળનો એણે પૂર્ણપણે ઉછેદ કર્યો. સાંધી નાસી આવીને બર્માને રાંભડી

ગેદનાં મી ગવ શીઓના ટોગા પણ પગબૂધિમા અરતાય ગખડી રવડીને
કટાગી ગયા હતા ૧૬૬૨મા તેા મયુવશી બાદશાહનો યુનાનનો મુમેદાર
બર્મા ઉપર ચઢાઇ ગીને છેડ માડને જીતવાના આક્રમીને ગમ મુધી
છાવણીનો પડાવ લઇ ગયો હતો

૧૬૭૨મા ક્યે મરણુ પામ્યો એનો પુત્ર નગર ગળ્યાગેહપુ પછી
મીજેન્ વો' મરણુ પામ્યો એના અવસાનના
ગાનમહેનમા સમાચારની જાહેરને જાણ થાય તે પહેલા તેના
ગતના રેલા અત પુરના કચુગીઓએ એની મેન નાથે તાગડો
ગીને નીનર ચાડીન (૧૬૭૮-૮૮) નામના બાપાતને માદીએ ચઢાવી દીધો
અને તે માથે બર્માના શિગરતા અનુસાર ગજમહેલમા મ્તન ચાવી એ
ખૂનરથથી દીવાનખાનામા લોહાના રેના ચાલ્યા, અને પાપકે ચઢીને
નામવાનો પ્રયત્ન કરનારા ગજકુટુબના નખીરાઓની વાશોથી જી ઉપર
જવાના માર્ગે અગા ગયા રાજકુટુબ અગર તેની સાથે મેજ નાખનારા
મનાના માનવીઓની ગર્દનો ઉરાડવાની હત્યાનીના એવી બયાનક ચર્ચ પડી
હતી કે લાખા સમય મુધી લોકોના મળજી એને યાદ કરીને યડના હતા
પગુ અવાગનવાગ વિમ્મહો બડ બળવા, રાજકુટુબીઓના ખૂન લ્યાદિ
સામાન્ય મામની (૧) ઘટનાઓ બાદ કરતા, મીનરે ચોડીનના રાસનકાગ
દરમ્યાન પ્રમાણમા મુનેદશાતિ ગ્હી હતી

દરમ્યાન દેશની રાજધાની પીગુથી ખસીને ઉત્તરમા દૂર આવેલા

તલાઇ બજારે અને આવા જવાથી દક્ષિણ પ્રદેશમા વસતી તલાઈ
તેનો કરુણ અભાવ જનતાને જીનમયાથી જરા વિસામો મળ્યો, અને
ચોડાં વરમોમા એમની આબાદી પુન સારા
પ્રમાણમા વધી ગઇ બર્માજ શાસકોના અસહ કરવેરાના બોગથી
ઉશ્કેગાઇને વગી પાછુ એમણે માથુ ઉઠાડુ પીગુનો બર્માજ મુમે ૧૬૪૦
મા રવન ત્ર ચર્ચ મેદો બધા બળવાન દરીદ્રાને એણે કાપી નાખ્યા, તે
એશમા આગે મીગીયમ ઉર ચર્ચ કરી પરતુ એનાં જ માણસોએ

એનું ખૂન કર્યું. એટલામાં એના માલિક આવાપતિનો સેનાપતિ આવી પહોંચ્યો, અને એણે મરનારનાં સ્વગ્નનોની હન્યા કરી. આવાએ મોકલેલા એ નવા સુખાની ચોખ્ખું ખૂનરેણીથી જીવ ઉપર આવીને તલાઈ લોકો વિક્રાં. ઉપર જેનો નિર્દેશ આપણે કરી ગયા એ એનાના “એ” શાન-કુળની મદદથી એમણે પીગુની ગાદીએ સ્થીમ ઠો. શુદ્ધકિતી નામના એક તલાઈ મંડલપતિને એસાડી દીધો. અનેક દોકર દરતોએ એનું આ-આધિપત્ય સ્વીકારીને એને કન્યાઓ આપી. એ પરાક્રમી પુરુષ હતો; જોતજોતામાં એની તાકાત વધી પડી. કમે કરીને પ્રામ અને ટાંગૂ એના કાશુમાં આવી પડ્યાં. ૧૭૪૨ માં છેક ખુદ આવાનગરીના કાંગરા સુધી એના પારવટીયા ધૂમી વળ્યા હતા.

ઉપર આપણે મીરીયમમાં નેધેનીયલ દિગિન્સને મેળવેલા થાણાનો

ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે. તલાઈઓએ (૧૭૪૩) સીરીયમ

સીરીયમનું પ્રથમ
તલાઈ - સ્પિટીશ
સંધર્ષણ

સર કરતે ત્યાંનું સ્પિટીશ કારખાનું જમીનદોરત

કર્યું, તેથી કંપની સરકારે લખાયા ઉઠાવીને

પોતાની કાદી નેએસમાં નાખી હતી. આ અરસામાં

ખાંદી બ્રજાર (બંગાળા) માથી હાકી કાઢવામાં આવેલી એરટેન્ડ કંપનીની

એક મંડળી તલાઈ અને બર્મીઝ રાજ્યોને લડાવી મારીને પોતાનું કામ

હાવી લેવા ત્યાં આવી હતી, તેની પીગુના કિનારા આગળ કલ થઈ

હતી (૧૭૪૪).

પીગુનો તલાઈ નરેશ સ્થીમ ઠો. શુદ્ધકિતિ શાંત પ્રવૃત્તિનો અને

દમાળુ સ્વભાવનો હતો. એક વખત હાથોના ચિકારના ગોખમાં જાન

બુઝીને એ રાજધાનીથી એટલો લાગો સમય ગેરલાગત રહ્યો, કે પીગુમાં

નવો રાજ ગાદીએ એમી ગયો અને મૃગયા રમતા એ બાઈરખડી પડ્યા !

એ ધરાહાર થઈ પડેલા પીગુપતિનું નામ ગિન્યાડલા (૧૭૪૭-૫૭) હતું.

એના મમયમાં અગાકેની જેમ વળી પાછી બહી-તલાઈ વિમલ પરપરાએ

દેશને ધ્રુવિવિહીન, ઉન્નત અને બૂખે મરતો કરી મૂક્યો હતો. તલાઈ દશે

એકવાર ફરીથી ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન કરીને છેક આવાની બાગોળ સુધી બર્મીઝ વસતિને રંગઢી અને અતે ૧૭૫૨માં આવ્યાને પણ નિરંકુશપણે બાબુ, લૂંટયું, અને કેટલાય દસકાઓના વેરની પેટ ભરીને તૃપ્તિ કરી. એમને હાથે આવ્યાનો ત્રુટક ત્રુટક પણ ચાલ્યો આવતો રાજવંશ પાંચ સદીઓની અડતી પછી પછી સાચો આજ્ઞાઈ ગયો હતો.

પરંતુ બર્મીઝ લોકોની થતી હાર પાછળનાં કારણો તપાસવા જેવાં છે. તેમાં નળગાઇ સૈન્યની નહિ પરંતુ તેમના સંહારના મૂલ્યરૂપે સરદારોની હતી. એમની નસોમાં તો એવું સે લોહી વેમથી ધબકતું હતું કે જેના ઝડૂન વડે એમણે એક વખત શાન, તલાઈ, ચીના અને છેક સાયમીઓને પણ પરાસ્ત કરીને આસામથી ટેવોય તથા આરાકાનથી મુનાન સુધી એકછત્ર સત્તા સ્થાપી હતી. પરંતુ અત્યેક રાજ ગાદીએ આવતાં તેમજ એક અગર બીજું બહાનું હાથ લાગતાં તેમના માર્ગમાં કંટકરૂપ લાગે તેવા પાણીદાર પુરુષોની ઉપરા છાપરી કતલો થવા જ કરતી હતી. એ, તથા નિરંતર ચાલતા નિરંતર વિમરોમાં સહસ્રાવધિ વીર સેનાનાયકો અને યુવા સૈનિકોનો સંહાર થતો હતો. આ ઉચ્છેદથી બર્મીઝ જનસમાજ થોડો સમય હતવીર્ષ બનીને નાસીપાસ થયો હતો. અને તેવેજ સમયે તલાઈ-બ્રહ્મી વિમરો ઉઘડી ધારણ કરતાં દેશ એવો સફાવટ થઈ ગયો, કે કાઇ નવી સત્તાની સ્થાપના માટે ત્યાં અનુકૂળ ભૂમિકા બની રહી હતી. બ્રહ્મીઓની હાર, તલાઈ વિજય અને આવાની આખરી અવદશા પાછળ આ તરવો કામ કરી રહેલાં હતાં.

જિન્યાશ્વાના સમયમાં, ઉપર કહ્યું તેમ, તલાઈ ઝપટ છેક પાટનગર આવા સુધી પહોંચતી હતી, તે છતાં વીર પુરુષનું પ્રકટ્ય ટાંગૂતા બર્મીઝ વંશના એ છેલ્લા રાજકર્તાની ઉંઘ હોતી નહોતી. પક્ષટાતા સમયને એનો પાટવી કુંવર પરખી શક્યો નહિ. તે સમયમાં એવો રિવાજ હતો, કે રાજ પોતાના શાસન નીચેનાં ગામોએ

અમુક વિધિપુર સર જળ મોકલતા, અને તેનો આદર કરનારા ગામે રાજાની આજ્ઞા કબુલ ગમે છે, એવી સજા મનાતી મિન્નાડવાના પાટીએ પશુ એવું જળ ફેરવ્યું પરંતુ આજે સ્વેચ્છાને નામે ઓળખાતા તે સમયના મોસો-મોઝો ગામે તેના દૂતનો વધ કર્યો મદાન ઘટનાઓના આરભ ધણી વાર કેવા કુદ્ર હોય છે તેનું દર્ષાત આ બનાવમાંથી મળી આવે છે એજ મોસો-મોઝો ગામના પટેલીયાને ઘેર ૧૭૧૪ની સાલમાં અઢી ક્યા નામે પુત્રનો જન્મ થયે। હતો આ ગામડીયો છોકરો છેક બાળપણથી દક્ષિણથી તલાઈ અને ઉત્તરથી મણિપુરીઓને હાથે સળગતા દાવાનળો જોતો અને મનમાં બળતો ઉધર્યો હતો અને એ બાળકે આગળ જતા બર્માની તવારિખની આખી સૂરત બદલી નાખી હતી. આ સમયના બર્માની સ્થિતિ કેવી હતી ? ધીમે ધીમે પીગુ બદરની

૧૮મી સદીના
બર્માનું સ્વરૂપ

ખાડી સાવ પૂર્ણ ગઈ હતી દરીયા કાઠા ઉપર મજબુત સત્તા કાયમ રાખવાની આવશ્યકતાને નહિ સમજતા ઉત્તર બર્માના રાજકર્તાઓએ આગળ વધીને સીરીયમ બદરને ખીસવવાને બદલે સમુદ્ર તરફ પડતો જ મુક્યો, એ મુખ્યતાનો લાભ પરદેશીઓ લઈ ગયા એ વસ્તુ સ્થિતિ સાથે બર્માની એકછત્ર રાજસત્તાનો નાશ સકળાયેલો છે એ તત્વાગના સમયથી બર્માનું રાજ્ય ઉત્તર બર્માના અતર્ભાગમાં મધ્યાઈ ગયું, તે એજ ભૂમિમાં કે જ્યાં ક્યુ અને સાનના મિશ્રણ રૂપે એ જાતનો પ્રથમ ઉદભવ થયે। હતો !

પરંતુ આપણે વેગમાં તણાઈને જરા વધારે પડતા આગળ નીકળી ગયા, હજી સત્તરમી સદીના અંત અને અઢાગમીના આરભની કેન્દ્રીક મહત્વની વાતો કહેવી ગઈ ગઈ છે

શાન-તલાઈ દીપકનો છેલ્લો ચમકારો મકરણ ૧૧મું

સતરમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીના અરસામાં મરગુઈ છઠ્ઠો
 સાચામના દાયમાં હતો. ગોલકોન્ડા રાજ્યની
 સુદેપીય સત્તાઓનો કુત્તેમારીઓની ત્યાં વેપાર અથે મોટી સંખ્યામાં
 એશીયામાં ગળચાલ અવરજવર થતી હતી. એના ધીકતા વાણિજ્યે
 વલંદ લોકોની લોભવૃત્તિને ઉશ્કેરી. વળી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની અદેખાઈ
 તથા દરીફાઈમાં ઉતરતા અને રખડી ખાતા કેટલાક અંગ્રેજોએ કંપનીના
 વાણિજ્યમાં વિઘ્નો નાખ્યા કરવા વલંદ ટોળાઓ ઉભી કરી હતી. પરંતુ
 ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની ગોલકોન્ડાની રાજસત્તાની ઓથ અને તેના આશ્રય
 નીચે વેપાર ખેડતી હતી. ૧૬૮૭ની સાલમાં એ દરીફા અંગ્રજોમાંના કેટલાકે
 મરગુઈના દ્વિપ સમૂહને દાથ કરવા ધાર્યો, અને એમણે એના ઉપર
 તોપંદાઝી ચલાવી. અંગ્રેજોને આ પ્રમાણે હુમલો કરતા જોઈને મરગુઈ
 ગામના લોકોએ પોતાની વચમાં વસતા સારેકે અંગ્રેજોને કાપી નાખ્યા.
 આ સમયે પૂર્વ-એશીયામાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ સત્તાઓ વચ્ચે ગળચાલ
 ચાલતો હતો. પાછળથી અંગ્રેજ સરકારે હિન્દના રાજ્યો સાથે જે રમત
 માટીને એ બંધાડી તથા વાંદરાના ખેલ બજાવ્યા હતા, તેજ રમત સાચાખતો
 રાજકર્તા એ સમયે ચલાવતો હતો; એ વલંદ, ફિરંગી (અંગ્રેજ),
 ફ્રેન્ચ અને પોર્ટુગીઝ ગોરી જતોને અંદર અંદર ખૂબ લાગવતો.

અંગ્રેજોના મરગુઈ ઉપરના હુમલાએ માયામને એમનાથી વિરુધ્ધ
 પરાણે મીતની કરી નાખ્યું, અને સાચામે ફ્રેન્ચ કંપનીને ત્યાં
 કોઈ બાંધવાની પરવાનગી આપી (૧૬૮૮).
 પરંતુ થોડા સમય પછી પૌર્વાત્ય દેશમાં

ચાલતી હુઆતુંસીમા ક્રાન્સ પાછું પડ્યું, અને ફિરંગીનું પ્રાખર્ય વધતું ચાલ્યું, વસંદા પણ તે સમયે જોરમાં હતા. એમનો મુખ્ય પેશો આંચીયાગીરીનો હતો. છેવટે, આગળ આપણે નોંધી ગયા છીએ તે પ્રમાણે ફ્રાંસ મેઇન્ટ જ્યોર્જના ફિરંગી-અંગ્રેજ વહિવટદારે આવાના ગાદીપતિને વિનમ્ર ગીતે એક વિનનિ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. બર્મિઝ રાજસત્તાએ પણ અંગ્રેજોને ખેતાને કિનારે વેપારે ચલાવવા ધણોયે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અંગ્રેજોને કડવો અનુભવ થઈ ગયો હતો. નિરંતર તથા ભયંકર પરિવર્તનોથી મદ્દેવ વ્યગ્ર રહેતા એ દેશનો વિશ્વાસ કરતા એ અનુભવે એમને બૂલાવી દીધા હતા. તે સમયે એવો ક્રમ ચાલતો હતો કે કોઈ પણ યુગોપીયન જહાજ કોઈ પણ કારણસર બર્મિઝ કિનારે આવી લાગતું, તો તરતજ તેને લૂટી વેવાતું અને તેના ખલાસીઓને પગે ગુલામીની બેડી પડતી. આની ગીતે અંગ્રેજોનું પણ એક વહાણ ફ્રાંસ પડ્યું હતું. ગવર્નર હિગિન્સને આ સંબંધમાં આવા નરેશને અરજી કરી હતી. બર્મિઝ એવી શરતે એ વહાણ પાછું સુખેત કરવા મંજૂર થયું, કે અંગ્રેજો ત્યાં વેપારની કોઈ નાખે. બર્મિઝ સાથે અંગ્રેજોને આ પ્રમાણે પરાણે પ્રીત કરવી પડી હતી. સીરીયમમાં થાણું મુકવાની એમને ફરજ પડી. પરંતુ એ જખર-દરતીનો સોદો થયા પછી બર્મિઝ અંગ્રેજોને હાથે લાગ્યું; જોતજોતામાં એની માથા ફેલાઈ ગઈ. એ પણ ઇતિહાસની એક વિરમચકારક ઘટના છે.

સને ૧૬૮૭માં અંગ્રેજોને બર્મિઝમાંથી ધમારાટી લાકડું, ચોખા અંગ્રેજોની કોઈ તથા મીઠાવણી નિકાસ કરવાની પરવાનગી અને કારખાનાની મળી હતી. ૧૭૦૭ની સાલમાં અંગ્રેજોએ ત્યાં જમાવટ કારખાનું નાખ્યું, અને ત્યાં યૂરોપ તથા એશીયામાં ઉત્પન્ન થતી કેટલીક ખાસ વસ્તુઓ આયાત કરીને બર્મિઝી યૂરોપ તરફ હાથીદાત, લાખ, પીપર, એલચી, મીઠું, ડવાંડી, કપાસ, રેશમ, કીમતી ગળો, ચાદી, ત્રાણુ, લોખંડ, કલઈ તથા ઘાસતેલ નિકાસ કરવાનો ધંધો એમણે મોટા પાયા ઉપર જમાવ્યો.

સામાન્ય રીતે, બાદે વગ્નુત-બધી રીતે, છેક આપણા સમયની

મણિપુરે માંડેલી
બકરકુદીઃબ્રાહ્મણોની
ઉશ્કેરણી.

નજીકના તાગ જૂતકાળ સુધી સર્વત્ર રાજ્યનો

ઇતિહાસ એટલે રાજાઓનો-અને તે પણ તેમની

અંગત વેરઝેર અગર લોભભેદની લડાઇઓ,

ખટપટો, કલહઝગડા, કતલો તથા બહુબદ્ધ તો

એમણે બાધેલી ઇમારતોનો-ઇતિહાસ હતો; જર્માના સંબંધમાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. મીનરેચ્ચેડીન પછીના બે ગજાઓના અમલનો ગાળો આશીમેક વર્ષનો હતો; પગ્નુ ઉત્પાત મર્યાવધાનાં રાજલક્ષણ એમનામાં નોંધવાવાયક પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી તેમની કારકીર્દીનો અભ્ય જર્માના ઇતિહાસમાં નજીવું ધ્યાન મેકે છે. ઉલ્ટે મહાધર્માગ્રાધિપતિ-મહાધર્મ-જ્યાધિપતિ-(૧૭૩૩-૫૨) ના રાજઅમલમાં ૧૭૧૧ પાછું તવારિખમાં કબ્જે એનન આવ્યું જણાય છે. એ સમયે બરતખંડમાંથી બૌદ્ધમત દેશવટો પામી ચૂક્યો હતો. છેક મણિપુરમાં પણ બ્રાહ્મણમતનો વિગમ થયો આ ધાર્મિક વિગમના મદથી મગ્ન થએલા બ્રાહ્મણોએ નવા મુંડાયેલા મણિપુરી એવાઓને સમજાવ્યું કે જયપુર-સગર્-આગળની ઇગવદીમાં આન કરવાનું મોટું પુણ્ય છે. મણિપુરીઓનો રાજ તે સમયે ગરીબનવાજ નામે હતો-એમણે નવા ચહલ કરેલા મતના જનનમાં ૧૭૨૪, ૧૭૩૫, ૧૭૩૭-૩૮ ૧૭૪૦માં એમ ઉપગાછાપરી આક્રમણો કરીને જર્માના છેક સગર્ સુધીના પ્રદેશને આગ અને સમગરથી તારાજ કર્યો હતો. ૧૭૪૬ની સાલમાં ગરીબનવાજે છેલ્લી ચલાક કરી, પગ્નુ આ વખતે આવા પામે પોતાના માર્ગ આડે ધાર્યા કરતાં ધણું વધારે માટું સૈન્ય પડેલું દેખાતે એણે આગળ વધવાનો વિચાર માડી વાળ્યો, અને મામે પોતાની બાર વર્ષની બાળક કન્યાને આવાના અંત. પૂરમાં હોમાને વીલે મહોંએ એ પાટો વાળ્યો. પણ મણિપુરીઓની મસ્તી જર્માન લોકોના મનમાં ખટકણ કરતી હતી.

નિર્વીર્ય રાજાઓની પરંપરા, બીરુ રાજાઓને હાથે અમીર

આવતા હાવાનજા
ની ચીનગારી એતે છે.

ઉમરાવોનાં ખાન્દાનોના વારંવાર થયા કરતા

નિરવશેષ સંહાર, શરવીર ખમીરવાળા સેના-

નાયકોના થયા કરતો લોપ, વ્યવસ્થિત તથા કડક

શાસનપદ્ધતિના અભાવને લીધે નિરંકુશ બનેલા સુબેદારોના જુલમથી

જનજંરિત થઈ ગયેલા અને બંડખોર બનેલા રાજ્યખંડો; વારાંગના અને

વારુણિવંશ રાજવંશ, ધાતકી સભાઓના પરિણામે સૈનિકગણમાં પ્રકટેલી

ઘૃણાજન્ય નિર્બળતા- એ ખર્ખોનાં તે સમયનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં. એ સર્વ

ઉપર તે સમયે મોસોભોમ્યો ગામમાં ઉછરતા યુવાન અલૌક્યાને તિરસ્કાર

હતો. રાજપદ કેવી વસ્તુ હોવી ઘટે, એ વિશે એના ચિત્તમાં ગડમથલો

આસ્થાજ કરતી, રાજદરબારના ધાટધૂટની હકીકત એને કાને આવતી, અને

તેના પ્રત્યે એને અણુગમો થતો. અલૌક્યામાં ઠાંસી ઠાંસીને મનેાબળ ભરેલું

હતું. કોઈનો પણ અંતરાય સહી શકે નહિ એવો એનો સ્વતંત્ર ખવાસ હતો.

તેમણે તિરસ્કરણીય તલાઈ અગર સડી ગયેલા આવાના નિર્માલ્ય માલિકની

મોહતાજી એનો મગફર મિળજ કેવી રીતે સહી શકે ?

અલૌક્યા દૂરદેશ હતો. દેશની અસ્તવ્યસ્ત દશા દેખીને એ પામી

ગયો, કે આવે સમયે જીસકી લાડી ઉસકી ભેંસ વાળો ઘાટ હતો. એણે

તાડનાં હળારો વૃક્ષો કપાવીને એનો પોતાના ગામને ફરતો મજબૂત લાકડકોટ

ખાંધ્યો. એને ફરતી મોટી ખાખ ખોદાવી ને તેને ફરતું જંગલ દૂર દૂર

સુધી કપાવીને ખુલ્લું મેદાન કરાવ્યું. કે જેથી ગામ ઉપર ચઢાઈ કરનાર

ખુદી રીતે આવીને લાકડકોટમાંથી છૂટતાં શત્રોનો શિકાર ખર્ચી શકે. એણે

દૂર સુધી દરેક પ્રકારનાં જળાશયોનો પદ્ધતિપૂર્વક નાશ કરાવ્યો. કે

જેથી ઘેરો ધાલનારને અમળજાવિહોણી દશામાં લખિા સમય પડ્યા રહેવું

પાડવે નહિ. આવી રીતે તૈયારી કરીને એ નિરાંતે અનુકૂળ સમયની રાહ

જોતો બેઠો.

આ તરફ, ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ તલાઈ ધાડાંએ

પહેલો દાય
જીતાયો.

આવાનગરી છૂટી પછી એમણે મર્વત્ર ગામેગામ
આણ કબુલાવવાનાં જળ મોકલ્યાં, પણ મોમો-
જોમ્યોસુને એમના કસદને આરમાની મુલ્તાની

બતાવી દીધી. અલૌક્યા દેશની રગ બરાબર પદખી ભેડો હતો. એ
જાણતો હતો કે દેશબરમાં લાખો બર્માઈ યુવાનો સમસમતા અને
માત્ર યોગ્ય નાયકની રાહ જોતા બેસા હતા. કાસદનું કાસળ નીકળતાં
તલાઈ મેન્થે ખીભાળને અલૌક્યાના ગામને ઘેરો ધાડ્યો, પણ પોતાના
ખડતલ પાર્શ્વ સાધ્યોએ લઈને એ એવો ફરી વળ્યો કે વટોળ સામે
ફાતરાની જેમ એ વિજિગિયુઓ વેરાઈ ગયા. એમનો મુખધસરંગમ
અલૌક્યાને હાથ ચડ્યો, અને એના બળમાં વૃદ્ધિ થઈ. આ ઘટના
બની કે તરત સમસ્ત દેશમાં વાયુ વેગે વાત પ્રસરી કે એક યુવાન
સુભદ્ર જાગ્યો છે, અને એને પડખે શ્વેતઅશ્વારૂઢ દેવદૂત મીંજુડી
સ્વયં એની વહાર કરતો રહે છે. રાજદરબારમાંથી હાંકી કઢાયેલા અમીર
ઉમરાવો, શૂરા લડવૈયા, અને તલાઈ સુંદરીઓનાં જૂથ ઉપાડી લાવવાની
લાલસા સેવતા લૂંટખૂખ્યા ધણી યુવાનો હર્ષાવેશમાં આવી ગયા.
ધિકકારપાત્ર તલાઈ ઉપર અપરિમિત ક્રોધ વરમાવતા એ સર્વ પોત-
પોતાના શસ્ત્રો લઈને ઉપડ્યા. અલૌક્યા તરફ અલૌક્યાની દુહાઈ લાગી
પડી. એને અનેક દેવદેવી તથા દેવદૂતોની વહાર હોવાની વાતો પ્રસરી
અગર પ્રસરવામાં આવી. લોકો અને દેરી સંપત્તિથી વિભૂષિત વીર
લેખવા લાગ્યા.

તલાઈ અને શાનના સાર્વત્રિક બળ સામે બર્માઈ લોકો પારપરિક

વિલક્ષણ વિજેતાની
પાશ્વભૂમિ

ભેદો ભૂલીને એક જથ્થે થઈ ગયા. એમની એ
ખાસીયત પહેલેથી હતી, અને હજી છે. ખાર
અને ગુનનથી ભરેલી એ જાત પરપર
ખૂની વેરઝેર રાખે છે, પરંતુ બહારના બળ સામે બધા એકસંપ બની

જન્ય છે. મોગાઉં, મ્યીચીના, સાડી તથા અન્ય સ્થળોના ખંડખોર સાંસ્થાનિકો પોતે રાજવંશી ખાન્દાનના નખીરા હોવા છતાં તેમણે આગેવાનીનો પોતાનો “જન્મસિધ્ધ હક” જતો કર્યો, અને પારધિપુત્ર અલૌક્યાના પરાક્રમથી મુગ્ધ થઈને તરત એની સરદારીને ઉત્સાહથી વધાવી લીધી. આ સંપન્ને મોકા ઉપર જામી શક્યો નહોતો તે અલ્પદેશનો ઇતિહાસ જુદાજ રાહે લેખાયો હોત. આ પ્રકારે કતારબંધ થઈ આવેલા મુનંદા સીપાઇઓની મદદથી અલૌક્યાએ ઉત્તર બર્માને સખ્ત નસીહત આપી, અને પોતાના ગામને આપાદ કર્યું. ત્યારથી એ ગામનું નામ બદલાઈ ને શ્વેત્રો એટલે કે “સુવર્ણ સુમદ્ર” થયું.

અઠવર્તી અલૌક્યા

પ્રકરણ ૧૨મું

વિજયમરત બનેના ત્વર્ગ મતાધારીઓની આખે અધકારનાં પડળ ચળ્યા હતા, પલગતી બાણને તેઓ પગથી શક્યા નહિ બદ્ધ એ સમયપરિવર્તનના રપટ લક્ષણોની એમણે ઉપેક્ષા કરી એ કુળના શાન તથા તલાઈના અધઘટા અવરોધને રંગદોળનો, વિજયમ પન્ન પગલા માડતો અલૌક્યા અનેક નગરોના લામડાગને જમીનદોરત કરતો, શત્રુઓને સ્વહારતો, તેમની સ્ત્રીઓના ટોળાને ધરુઓનાં ધણ્વી જેમ આતરીને પોતાને ગામ મોઢલતો અને વીર ગર્જનાથી ધરણી ધમધમાવતો આગળ વધેજ ગયો ૧૭૫૩મા તો એના ડેરા તણુ આવા દૂર્ગના કાગરા નીચે નખાયા એની છાવણી પડી, અને રતોગત આવાના તલાઈ કાગ-ભારીઓ નગર રેહુ મૂકીને વળે માપી ગયા ૧૭૫૪ના વર્ષમા તો આખા ઉત્તર ધક્કદેશમાંથી પુન તનાઈ નામો નિશાન નાબૂદ થઈ ગયાં અપૌકના ભુધ્ધિશાળી હતો એ વ્યા ક્યા જતો ત્યા ત્યા પગોડામાં જઈને ક્યા-ભુધ્ધિપ્રતિમાના પૂજન કરતો, જીતાયેતા પ્રદેશની રૈયતના જનમાલને હાની કરતાં પોતાનાં માણસોને રોકતો, અને નશાખોરીની સખ્ત મનાઈ કરતો એલે એ રૈયત વર્ગને અમરેશ નહોતો થઈ પડતો એભુજ નહિ પગુ તેમને સાનદાઅર્થથી મુઠ્ઠા કરતો એરા વિજેતાનો અનુભવ રૈયતને પહેનોજ હતો એમ કરતા કરતા એના યશસ્વી કદમ ધરિવદીને તો તો ઉપડ્યા

છેક આ તમકે તલાઈની ઉધ હિડી એક પ્રચંડ સૈન્ય લાવીને ફરીથી એમણે આવાને તાગજ મ્યુ (૧૭૫૪) ચારે તરફ આગ અને અસિંધી એમણે કાગો કહેવ વરનાગ્યો એમ કરતાં વર્ષા ઋતુ નજીક આવી એને અપૌક્યા મેરોના નદમાંથી બહાર નીસયો, અને તનાઈઓ અનર્ગળ જળ ટોળતુ જીવેજ એ માસ એ પરબૂમિમાં

અંતરિયાળ ગાળવાના ખ્યાલ માત્રથી જ ત્રાસીને લડવા ઉભા નહિ રહેતાં
દુમ દબાવીને નાહા

ઉત્તર-મર્મામા આવા ખેવ ખેલાતા હતા તે દરમ્યાન દક્ષિણમાં છેક

ખર્ખા ખર્ખા ખર્ખા નીચે ડેલ્ટાની તવાઈ ભૂમિમા વમતા ખર્ખા
લોડા બની રહેલી ધનાઓમાથી ધડો લેતા હતા.

પીગુમા તલાઈઓને હાથે એમનો સંહાર થયો
અને એ વાત અલૌકિકાને કાને પહોચી, એ શ્રેણી જાડીને દક્ષિણ તરફ
ચાલ્યો ધસી આવ્યો, એના આગમનની વાત સાળળીને ડેલ્ટાવાસી બહીઓ
ખળખળી ઉઠ્યા ગામેગામ બડ જગાવીને એમણે હાથ લાગ્યા તે તલાઈને
કાપી નાખ્યા એમના ધાડા ગાડાતૂર બનીને પ્રોમ ઉપર ફરી વળ્યા,
“શ્રેણી-ચા” (શ્રેણી વીર) ની રથગજના ગજવતા એ પ્રોમમા ધુસી
ગયા તલાઈ સૈન્યે એમને પ્રોમમા ઘેરી લીધા, પણ અલૌકિકા દમજલ
કરતો એમની કુમકે આવી પહોચ્યો લાખા સમય સુધી ચાલેલા ખૂનખવાર
વિગ્રહને અતિ ૧૭૫૫ ની સાલમા અલૌકિકાના સૈનિકો ક્રોધથી કપાતા
કમરીયા કરીને દુશ્મનો ઉપર છુટી પડ્યા, અવધુનીય ખૂનરેણના દરિયા
ખૂદીને એમણે પ્રોમને પીખી નાખ્યું આ પ્રમાણે મધ્ય ખર્ખા ઉપર
બહીઓની આજુ વરતી.

અલૌકિકાને હે ઝાડા જીલ્લામા લૂંટે નામના ગામે મોટો વિજય મળતાં

“૨ ગૂન”નો તો તેણે એ સ્થળનું નામ ખાનાઈ (ઝડપી ક્ષેત્ર)
જન્મ-૧૭૫૫ પાડ્યું એ સ્થળે એણે ટાંગૂ, હે ઝાડા, આઉઆ
બસીન અને આરાકાનના સેન્ડાવેનું શરણાગત મોટા
ઠાઠમાઠ સહિત સ્વીકાર્યું. એ નામો આજે કેટલા સુપ્રસિધ્ધ અને સુપરિચિત
છે ! ત્યાં બાન્તીયોની વરતી તથા વ્યાપાર પ્રવૃત્તિ આજે કેટલી વ્યાપક છે !
૧૭૫૫ના મે મહિનામા એણે ડગો ગામ સર કયું, અને એનું નામ
યાગૂ-૨ંગૂ-એટને “ઝગડનો છેડો” રાખ્યું એવી રીતે ૨ ગૂન શહેર
એ નામે પહેલાવાર દસ્તીમાં આવ્યું. ત્યાંના જાડગો પગોડામા એણે
એ ટો ઉ સવ કરાવ્યો.

રંગૂન નદીના અંદરમાં લાંગરેલાં ત્રણ જહાજોનો દાડગોળો એવું જણાયું. એ જહાજો અંગ્રેજ માલિકોનાં હતાં, અને એમાંનું એક છુટ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું હતું. એના કપ્તાને આંતરેંગીય વિગેક તથા ગિપ્સાચારના ધોરણે વાધો ઉઠાવતાં અલૌક્યાએ મહેરબાની દાખલ એના જહાજને મહિમલામત રહેવા દીધું. એને ગોરા પરદેશીઓ સાથે લડવું નહોતું, કેમકે તે એમને એવા સુદ સમજતો હતો કે મનમાં આવે ત્યારે તેમને આંચડવત ચોળી નાખવાનું એને મન સહેવ હતું. પણ ગોરા પરદેશીઓના વેપાર પ્રત્યે એને માન હતું. એમ છતાં ફ્રેન્ચ જહાજોએ આ રીતે રંગૂનને ઘેરા લાલ્યો ત્યારે અંગ્રેજ કમાન્ડ જોકસને ખર્ચાં રાગ સામે પોતાના એ મહજવેરીઓને મદદ કરીને તોપો ચલાવીને રંગૂનની ખાનાખરાખી કરી નાખતા પાછું વળીને જોયું નહોતું. એણે આ બધી મહેનત તલાઈ લોકને મદદ કરવા માટે લીધી હતી, પરંતુ અતે તો એજ તલાઈઓને હાથે જોકમનને અપમાનિત થઈને સ્વદેશ ભેગા થવા વારો આવ્યો હતો. જેમ તલાઈ લોક અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચને મદદ લાવ્યા હતા તેમ બ્રહ્મીઓને એક કચ ભામદા ટોળીની મદાય મેળવવી પડી હતી.

આ ઘટના રંગૂનમાં બની હતી પરંતુ અંગ્રેજોનું મથક નેગ્રેસમાં હતું એમનો મોવડી છુક સાહેબ જોકસનની દ્વિબુખી અંગ્રેજ વાણીયો દગાખોરીથી નારાજ થયો. એણે સ્વેચ્છા તરફ બેટસોગાદો સહિત એલચી મોકલ્યો; તેની સાથે એણે મારી તોપો પણ મોકલી હતી. (આ ઘટના ૧૭૬૬ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં બની હતી.) કાસદ સાથે પાકવેલા પત્રમાં છુટ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અલૌક્યાને મદદ કરવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. પરંતુ આપ-બળ ઉપર શુરતાક રહેતા અલૌક્યાએ એવી મદદની વાતને વિવેકથી પરંતુ તિરસ્કારની ભાવનાથી તુચ્છકરીને પોતાના બાહુબળમાં પોતાની પૂણ શક્તિ જાહેર કરી.

આ વિમલ-વિષ્ણો ચાલતી હતી, તેવામાં એની માનીતી રાણીનું અવસાન થયું રાજાએ શોકમગ્ન થઈને અંગ્રેજ એલચીને કરારખત ઉપર પોતાની મહો માર્યા વગર જ પાછો વાળ્યો, પરંતુ અંગ્રેજ ભારે અડીચલ દટુ હતા. ગમે તેમ કરીને ૧૭૫૭માં પોતાને જોઈતા પરવાને મેળવીને એમણે નેએસની સપૂર્ણ અને બસીનબંદરના અમક ભાગની માલેકી ત્યા કિલ્લેબંદ કોડીઓ નાખવા માટે પ્રાપ્ત કરી, તેમજ પોતાના દેશ માટે મપૂર્ણપણે જકાતમાં વેપારનો હક મેળવ્યો.

હિંદમાં દિલ્લી, પૂના તથા બીજા રાજદરબારેમાં બનતું હતું તેમ બર્માના દરબારમાં પણ રાજાની સામિધ્યમાં સમય સમય બલવાન પ્રાચેક સિંગીશ એલચીને બધા બર્માઈ આગતુકોની જેમજ “શિકો” (સાપ્ટાગ દડવત) કરીને પોતાની રવાનગી થતા સુધી એજ સ્થિતિમાં ઉધે મરતકે પડ્યા રહેવું પડતું. આ જમાનામાં નાના સરકારી અમલદારને મોટા મોટા અમીરી ખાન્દનના ધહી નખીરા વિના કારણે “શિકો” કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.

અલૌક્યાના સમયથી અંગ્રેજો સાથેનો વેપાર તથા અંગ્રેજ કાસદો, એલચીઓ, પ્રતિનિધિઓ અને વેપારીઓની અવરજવર બર્મામાં વધતી ગઈ એમની લખાપટ્ટી, કેપની, સરકારના દફતરો, તથા અન્ય અનેક પ્રકારનાં વખાણોને આધારે, એ સમયથી માડીને આજ પર્યંતની બર્માની તવારિખ અંગ્રેજ દષ્ટિએ લખવાનો સામાન વિપુલ પ્રમાણમાં ભેગો થતો રહ્યો છે અને બીજે પાસે, બહી દષ્ટિબિંદુથી ઇતિહાસની મુખ્ય મામત્રી અલૌક્યા વશના લહીયા પાસે રાજાચાથી લખાવાયેલા જુતાતોમાજ પ્રાય સમાઈ રહેલી હતી એ અન્યો રાજાના ભાટ ચારણોએ લખેલા હોઈ તેની રચના જે તે રાજાની પ્રશસ્તિ રૂપે જ થયેલી હોય એ રવાબાવિક છે પરંતુ તે ઉપરાંત ચીના, પોર્ટુગીઝ તથા અન્ય નિદેશિ સમકાલીનો બર્માના સસર્ગમાં આન્યા હતા, તેમના આજ્ઞા અધુગ પરંતુ વિવિધ દષ્ટિ તથા હેતુથી લખાયેલા વર્ણનો, તાત્રપત્રો, શિનાલેખો ઇ.

સાથે અંગ્રેજ સામગ્રીની સરખામણી કરીને તેમાંથી મધ્યસ્થ સત્ય તારવવાનો પ્રયત્ન કેટલાક ઇતિહાસકારોએ અંગ્રેજીમાં કરેલો છે. આ પુસ્તકના આરંભમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે “ હાન્નાં રાજગાથા ” અર્થાત્ દર્પણાલયમાં રચાયેલી રાજગાથામાં અલૌક્યાના વંશનું વિગતે વર્ણન છે. પરંતુ તે સાથે તેમાં કરેલાં કથનોનો તાલો મેળવવાનાં પરદેશી સાધન પણ પુષ્કળ છે. આમાંથી એક વસ્તુ આગળ તરી આવે છે; તે ભારતીયોની ઇતિહાસ-વિમુખતા. જ્યાંમાં હજારો વર્ષથી રહેતા હોવા છતાં તેમાંના કોઈ ને હાથે ત્યાંના ઇતિહાસનું કોઈ પણ રૂપમાં આલેખન થયેલું હોવાનું જણાતું નથી, જ્યારે ચીના, વલંદા, ફ્રેન્ચ, પોર્ટુગીઝ આદિ મુસાફરો, વ્યાપારીઓ તથા વહિવટદારોએ લખેલાં વર્ણનો, પત્રો ઇ. જોધએ તેટલા જથ્થામાં ઉપલબ્ધ છે !

મુરોપ તથા જરતખંડનો તત્કાલીન ઇતિહાસ જાણનારાને તરત

મુરોપની સાઠમાં- જ્યાલ આવશે કે અલૌક્યાના સમયમાં પોર્ટુ-
 શીના પૌર્વાત્ય પડછા ગીઝ અને કય સત્તાઓ એશીયા ખંડના
 સમુદાયમાં મંદ પડી હતી, અને ગોરા દરિયા
 વચ્ચેની સાઠમારીનું મુખ્ય દંગલ અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે થતું હતું.
 ઉંદર-ખિલાડી જેવી એ સહજવૈરી પ્રજાઓ ન્યાં જ્યાં જતી ત્યાં ત્યાં
 પોતાનાં વેરઝેર પણ લઈ જતી. તલાઈના હાથમાં રહી ગયેલા એકજ
 લાકડોટ સીરીયમ ઉપર અલૌક્યાએ ચઢાઈ કરી ત્યારે અંગ્રેજો ૧૭૫૫ના
 પોતાના કરારનામાને લીધે એની કુમકે ગયા. તરતજ ફ્રેન્ચ લોકોએ
 એના પડછા રૂપે તલાઈને મદદ પહોંચાડી. ફ્રેન્ચ મનવારોએ જ્યાંજ
 સંપાન (નૌકા) નાં પાટીયાં વિખેરી નાંખ્યાં. ફ્રેન્ચ મદદને લીધે સીરી-
 યમનો ખયાવ થયો અને બાર મહિના સુધી ઘેરો લખાયો. અહીંઓની
 ખુવારીનો સુમાર ન હોતો. પરંતુ રાજ અલૌક્યા જીજ્ઞાસુ રાજાઓ
 કરતાં જૂદી પ્રકૃતિનો હતો. એના શબ્દકોષમાં પરાજય શબ્દને રચાન જ
 નહોતું. જ્યારે જીજ્ઞાસુ કોઈ કારી ન લાગી ત્યારે એણે નેવું સુનંદા
 બેમરાવળદાઓને પડકાર્યા. એ વીર ટોળાએ છેલ્લી વારની મિજબાની

ઉડાની, ચામડાના કવચ ધારણ કર્યાં, અને કારખી કીકીયારી સહિત યાદોમ કેમરીયા કર્યાં (જુલાઈ ૧૭૫૭) લાકડકોટને ટેકા આપી ગેલા માગીના હુગરા મરણીયા ઝૂનથી વગીને એ ગામમા કુદી પડ્યા અદરથી એમણે ગદના દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યા 'એમો-યા' ની બીપણ ગણગણના સાથે એમણે તરવારો નીજી, અને પછી જે બન્ધુ તેની ક પના વાચક પોતે કરી વે એ રીક છે

સીરીયમ આખા બ્રહ્મદેશની મુખ્ય વહાણગાહ દેશદેશાવરના બહુમુલ્ય ખજાનાઓનો એ ગોધા બડાગ હતો સીરીયમનો અમુ- અને તેમા વુસના પામેના બમનો ધનભૂખ્યા, દ્વિની સમાપ્તિ લોહી તરસ્યા, છહેડાયેના વર જેવા ધાતકી હતા સીરીયમ ઉપર એ પ્રસંગે કેવી રીતી હશે એની કલ્પના માટે આદ્યે ઇશારો પગ્તો હોવો જોઈએ

ગંગી સીરીયમ નગરીનો તે દિવસે નોપ થયો તે એવો કે છેક આગ સુધી, મોટોમોગી તેલ કપનીઓના કરોગે રૂપિયાના વ્યાપાર બચસાયતુ કેન્દ્ર બનેલુ હોવા છતાં, એ રથળ એક સામાન્ય ગામ કરતા વધારે ઉચી પાયરીએ મ્દી પણ પટોચવા પામ્યુ નથી તેમની મદદે પોડીંગીથી ફ્રેન્ચ કુમક આરી ખરી, પણ તે મોડી પડી વિજેતા બનીઓએ એ દાફનાના તથુ જહાજો હાથ કર્યા અને પોતાના દેશના ગિવાજ પ્રમાણે તેના ઉપરના ફ્રેન્ચ લોકોને રહેસી નાખ્યા અને ઘણો લડાવડ મગ્નમ કેવીક મોગી તોપો સહીત કમજે કરો પરતુ એ સહારમાથી તોપચીઓને જીવતા રાખીને તેમણે કિમતી તોપખાતુ તૈનાર કયું. અનૌફ્યાને બ્રહ્મદેશમા પોતાની એકાતરિત સત્તા જમાવવામા એ ફ્રેન્ચ તોપખાનાની મહાય અમૂલ્ય ચઇ પડી હતી ગૂન બદગની મહત્તા વધારનારો એ પ્રથમ રાજા હતો સિરિયમ મ કરીને એણે પીચુ તરફ પણ વાળ્યા

પીગુના તલાઈ રીશો પોતાના બચાવ માટે એની સામે હવ તલાઈ સમૂહનો કાયમી તેજવધ. સાટે લજા એક વખત તો રાત્રીએ એક તરાપા ઉપર એક હજાર તલાઈ જોખરીઓનો દગ ખડકીને એ તરાપાને નદીમાં એવી રીતે વહેતો મૂખ્યો કે પીગુવસીઓના જોવામાં તે આવ્યો. નદીના વહેણે તણાતો એ તરાપો તલાઈ વગ્તીવાળા પ્રદેશમાં થઈને આલ્યો. ચિચિયારી પાડતાં ગીધડાની ઝપટે ખાતા એ લોહીયાળા મરતકદગને જોઈને તલાઈઓ કમ-કમી ઉઠ્યા આવા કારમાં મમોના કરનાર જહીઓના કાયમી હવતા પડતા પોતાની કેવી દશા થશે એનો ખ્યાલ આવ્યો; અને એવી દશામાથી બચવા તેમજો હુમલાખોગના પ્રવચપૂર સામે કેસરીયાં કરીને ઝુકા-મું. પીગુ પાસે ૪૦ ખૂનખાર મગ્રામ ખેલાયા તલાઈ સૈનીકીના પધ્ધતીત શા અવગ્રાધને, સંતરીયમવાળી પેલી વીર ડોળીના અસલ આક્રમણે અંતે તોડ્યો એ અટકી ભૂતાવળની ‘એવો મા’ની મરમી કીકીયારી દમેશાં શત્રુની મતાના નાઇની અચૂક પ્રન્તાવના હતી પીગુની ખાડીમાં જળને બદલે રહિતના પૂર ઉભરાયા. તેનું પગિણામ એ આપ્યું કે પીગુના પતિએ વાજતે ગાજતે પોતાની કુંવરી અલૌક્યાના અંત પરમા પધગરી, અને એનું શરણુ માગ્યું એમ કરવા છતાંએ બર્મનોની કલખોરી અમલ હતી. આબાલજહ, ત્રીપુરપ, સાધુ મુદ્દત્ય-દેકેને નિંદ્યપણે ધામનો જેમ કાપતા એ ખીજાયવા વરુઓએ મુડદાના તથા બળતી હમારતોની ખાકના ન્યા ત્યા દગવા ખડકી દીધા અલૌક્યાએ ૮૦૦૦ બીખખુઓને કાયીના પગ તમે કચગબ્યા, મટેલો જાણી મુદ્દયા અને પીગુના એક સમયે અબેવ ગણાતા મદને બોય બેજો કર્યો.

બસ, દક્ષિણ ભારતીય રક્તમાથી મુખ્યત્વે જેનો ઉદ્ભવ થયો હતો એવા તલાઈ વંશીઓની એ સ્થળે કનર ખોદાઇ. એક મમથ સંસ્કૃતિનો લોપ થાય છે. બર્મામાં તેમનો એ છેલ્લો ઝગકારો હતો એ સંદારમાથી જે ઉગ્યા તેમના ટવાક બર્મનોમાં બળી ગયા, અને બાકીના સાયામનુ શરણુ ગોધવા

પચાવન કરી ગયા. તેમનું વતન કેટલા-એક મમયનું નંદનવન-માવ વેશન, બચકર વગડે જની ગયું. જર્મીઝ જાતના જે કંઈ ઉમદા તત્ત્વો દેખાય છે તે-તેમનો ધર્મ, નીતિ, ઝૂમ્નિ, કલા કૌશલ, -એમાંનું ધણુખડું તે સમયની ઉત્તમ લેખાતી દક્ષિણ ભારતની નંદકૃતિના મંતાન રૂપ તત્ત્વાર્થ મમાજ પાસેથી પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમ છતાં જર્મનોએ એમને હાડના દુશ્મન ગણીને એમના ઉપર જે ગુલમ ગુમ્મરો હતા તેનો જોડો દત્તિ-હાસમાં તપાસતા ફક્ત અમેરિકાના રેડ હંડિયનોનો તથા ઓન્ડોક્ષાયાના યુશમેનની જોરાઓના હાથે ચળેલી નાજુદી જેવા પ્રમજોમાં મળી શકે ખરી ! તત્ત્વાર્થ નામ માથે સંબંધ ગખનારી બધી વસ્તુઓ-એમણે રચેલી સુંદર મજાસુત હમારતો. એમનું સભ્યનાપૂર્ણ સાહિત્ય, એમની ભાષા, એ સર્વનો વિજેતા પરમનોએ આશ્ચર્યકારક ખારીલાપણાથી નાશ કર્યો છે. આજે રણ સલા જર્મીવાસી તત્ત્વાર્થ અમણીઓ કેટલોક સમય થયાં એક મંડળરૂપે અંગૂઠન માધીને, જેમા ભારતીય તત્ત્વ પ્રધાન છે એવાં તત્ત્વાર્થ સમ્યતા અને અઝરોના પુનરુત્થાન કાળે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

ચક્રનાર અલૌક્યામા મોગમા મોટી એજ સહારક વૃત્તિની હતી.

તે સમયના જર્મન
-સૈનિકો. બાકી એ ખરો વિજેતા ખમીરવાળો દોલા દિલનો મેનાપતિ હતો એના મૈન્ય પાસે હથિયારમાં મુખ્યત્વે અણી કાટેલા નક્કર વાસ રૂપી બાલા, ધા (દૂકી તલવારો), હથોડા. મોગ ખીલા અને લાકડી-એવા શસ્ત્રો હતા છતાં એવા સાધનો વડે પણ તેણે ગમ્યમાર્થી સહતનત મજૂ હતી. એની કુચકદમો હગંધડા વગરની નહિ પરંતુ વ્યવસ્થામર થના, શિસ્ત અને કર્તવ્ય પાલન એ માયા માટે પળાવતો પ્રત્યેક સૈનિકે પોતાની આથે શું સામાન રાખવો એ તેણે દૃઢક રીતે મુકરંગ ક્યું હતું ૧૮૨૦ ની સાલ પછી જે મર્મીઝ સેના કાતર, બાગેડુ, અને નાટકના વિદુષકીયા પાત્રો સમી હાસ્યાસ્પદ થઈ પડી હતી, લોહીનો ટશીંગો પણ ફૂટવા દીધા વગર જેણે અંગેજોને અંગ્રામો છૂત્તા દીધા હતા, પોતે મોટી મંખ્યામા હોવા

છતાં એમણે મુઠ્ઠીભર પરંતુ શિવપરમ્ત જોગ તથા ભાગતીય નૈનિકોના આક્રમણ આગળ ઉભી પુંછડીએ દોટ મૂકી હતી એ જ બર્મનો અનૌક્યાના મમયમા અને એના પ્રભાવશાળી નેતૃત્વ નીચે ધીરવીર, અધેઝૂની છતાં ગિર મગજ રાખીને ચીવટપણે લડનારા, અચર્યનીય કૃષ્ણાદ્યોને તુચ્છ લેખીને મહિનાઓ મુઠ્ઠી મતલ વિમરો ચનાવનારા લડવૈયા હતા, એ હકીકતની સાક્ષી તત્કાલીન યુરોપીયનો લખાણો સારી રીતે પૂરે છે. અનૌક્યાએ પાલીમા તેમજ બર્મોઝ બાપામા કેટલુંક ધાર્મિક સાહિત્ય લખાવ્યું હતું, અને વિદ્વાનોને સમયોચિત રાત્રયાત્રય આપ્યો હતો એ દર્શાવે છે કે તેનામાં શાન્તિના મસ્કારો હતા તો ખરા, પણ સમયના પ્રભાવે કરીને એનું સહારક પાસું વધારે પ્રભાવમા ઉચોગમા આવ્યું હતું.

એ ગાળએ મણિપુરીઓના (૧૭૧૪-૫૪) આક્રમણોના બ્યાજ સાથે બદનો બીધો હતો. ઈ. સ ૧૭૫૮માં મણિપુર ઉપર ઉતરેલી કે. પ. આદીની કારીગરી કયાંથી આવી જણાવ્યામ ઉપર આદરના મંદાર ઉપરાંત આ રાજ્યએ ૪૦૦૦ કેદીઓનાં માથા દોડે લોહીએ વાઢી નાખ્યા હતા મણિપુર ઉપરના આક્રમણો છેક ૧૮૧૯ની સાલ મુધી ચાલુ રહ્યા તેના ૩૫ ૨૫૩૫ એક સમયનું એ મગજ રાજ્ય ધરાશાયી થઈ ગયું. ત્યાના કારીગરોને બર્મામા ઉપાડી જવામા આવ્યા. એ કારીગરોએજ બર્માની આદીની કારીગરીને જગ-વિખ્યાત બનાવી છે મણિપુરી બ્રાહ્મણોની વસતિઓ આજે પણ “પૌના” ને નામે દેશબરમા રથજે રથજે પડેલી જોવામા આવે છે. એમનો વ્યવસાય બહુધા તૃત્ય, સંગીત અને જ્યોતિષનો છે.

અયુધ્યા એને પાઠ
બાણુવે છે

અલૌક્યાએ કેટલાક આર્મીનીયન રહીશોની ઉચ્ચરણીથી ૧૭૫૭ ની સાલના ઑક્ટોબરની ૬ તારીખે અંગ્રેજો ઉપર પોતાના દુશ્મનો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બરી વર્તણૂક ચલાવ્યાનો શક લાવીને એ બહાને નીચેસમાં તેમની કતલ ચલાવી, તેમાં ૬ ગોરા અને સેંકડો હિંદીઓ કપાઈ ગયા. આ પ્રમાણે એનો દુહાઈ માર્ગજ્ઞાન તથા છેક ટેવોય અને સાયામની સરહદ સુધીનાં શાન સંસ્થાનોએ પણ માની હતી. બર્મામાં હવે એની સામે કોઈ બાથ બીડનાર ન હતું. પણ આ રાજને લડ, નહિ તો લડનાર આપ એવા યુધ્ધોન્માદની મસ્તી ચઢી હતી. નજીવાંબાનાં કાદીને ૧૭૬૦ ની સાલમાં એણે માર્ગજ્ઞાન અને ટેવોય થઈને છેક સાયામ ઉપર પોતાનાં કટકદળ ઉતાર્યા. રસ્તામાં તેનાસરીમ જીત્યું અને આડા પડેલા પહાડો પાર કરીને અયુધ્યા ઉપર એણે ઝપટ મારી. ત્યાંની નિર્દોષ દેવતને હજારોની સંખ્યામાં કાપી નાંખીને ત્યાંની નદીઓના પ્રવાહોને એણે સ્ત્રીઓ, બાળકો અને પુરુષોની લાશોથી ઉભરાવી દીધા. સાયામે એમની સામે લડવા પોતાના અશ્વમે આવેલા તથાઈ જનો તથા ફિરંગી અને મુસલમાન ખલાસીઓને છોડી મૂક્યા. અયુધ્યાને ફરતી નદીઓની જળા ગુંથણીમાં એ અનુભવી લોકો ફરી વળ્યા અને પછી અયુધ્યાએ રીતસર ફેસરીઆં માંઝાં, અલૌક્યાની સેના રોમચાળા, સંહાર અને હાડમારીઓથી જજોરિન થઈ ગઈ હતી તેમાં વળી ત્યાંની પ્રજાપૂર ઉભરાવતી વર્ષા બેડી. અંતે નાસીપાસ થઈને અલૌક્યાએ પોતાના જીવનની પહેલીજ, મોટા પાયા ઉપરની અને સર્વતોમુખી પીછેહઠ કરી. એ પલાયનનું વશું ન મોસ્કોને મોખરે નેપોલીઅનની ચથેલી દુર્દશાની યાદ આપે છે. રાજને મોત નજર સામે ઉભેલું દેખાયું. નાસતાં નાસતાં છેવટે તથાઈ જીવાના કીવી કરમે કીન્ડુઆ ગામે એનો દેહ પડ્યો. એના શબને એના સ્વામિભક્ત અનુચરો એને વતન જ્યેઓ લઇ ગયા અને ત્યાં એને માનપુરુષર જૂથિદાહ દીધો.

ઉચ્ચપાઠશાળાની બાવીશી

મકરણ ૧૩

આ ૬૮ વર્ષના ટૂંકા અરસામાં રણભેદા અલૌક્યાએ ઝંઝવાત
 સેનાપતિનાં કેસરી. રાં જે પરાક્રમેના દમ વાળ્યો, તેની બરોબરી
 થાં ડાડોજી ૧૭૬૦-૬૩ ખીજા વિજેતાએ નેનાથી બમણા સમયમાં પચુ
 આંચે જ કરી દશે. પરંતુ મંસારમાં “ બાપ
 તેવા બેટા ” ની કહેવત અપવાદ રૂપે જ સાચી પડે છે. અલૌક્યાના
 પાટથી કુંવર ડાડોજી (૧૭૬૦-૬૩)એ અ વિ ચા રી પ જ્ઞા ના તોરમાં
 નિષ્કારણ શંકાના માર્ગ ઉશ્કેરાઈ જઈને પોતાના બે સમર્થ સેનાપતિઓના
 વધ કરાવ્યો. આ અત્યાચારથી ખીજાને તેના શ્રેષ્ઠ સેનાનાયક
 મીંખાઉનોરાધાએ બળવાખોરીનો ઝંડો ઉઠાવીને એકે સપાટે આવાને
 ગદ મર કર્યો. પરંતુ ડાડોજીએ પારાવાર સૈન્ય બેઝું કરીને આવાને ઘેરા
 લાદ્યો. અલૌક્યાના ૧૨,૦૦૦ સુનંદ સેનાનીઓ સહિત બળવાખોર
 સીપેહસાસારે નિર્ધાર કર્યો, કે રણભૂમિ ઉપર લડતાં ખૂટી જવું પછી
 રાજને તાબે ન થવું. બચવાની બધી આશા મદ ત્યારે પોતાના મૂળીબર
 વીરાને બેગા કરીને એ શેખોથાને છાજે એવા ઝૂનથી ચતુરણ ઉપર વૂટી
 પડ્યો, અને એમની બીડમાં તરવાર વીંઝતો મામં કરતો પલાયન કરી ગયો.
 પરંતુ અંતે લટકતાં લટકતાં આલિસેના જંગલમાં એ કાંઈની બંદૂકનો
 શિકાર થયો હતો.

એ અરસામાં “ કંપની સરકાર ” નો એક પ્રતિનિધિ નામે કૅપ્ટન
 ફીરંગીનો બસીનમાં આલ્ફ્રેડ નેમેમવાળી કતલ (૧૭૫૭) નો બદલો
 પગપેસારો, માગવા જમાને રાજદરબાર આલ્યો. રાજની
 સવારી તે વખતે સમઠી ગામે ધરાવદીને તીરે હતી.
 રાજાએ એને રોકકું પરખાવી દીધું કે અમે જે કંઈ કર્યું છે તે અમારા

દેશના રિવાજને અનુસરતું જ ક્યું છે, અને તને તારો જીવ વહાલો હોય તો મૂંગે મોઢે પાછો વળ. આવો ઉત્તર આખા છતાં રાજ્યએ તેને અંગ્રેજો માટે બસીન બંદર આગળ કેટલાક કીમતી વેપારી હક્ક આપ્યા હતા. કેપ્ટન આલ્ફ્રેડે આ તોરી રાજની ધણી સંહારલીલાઓ જોઈ હતી, અને એની આંધળા યુદ્ધપરંપરાથી પાપમાલ થતાં ગામડાં દેખ્યાં હતાં આવા રાજકર્તાનાં અમલ દરમ્યાન પણ કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ હીક થયો હતો. ૨૯ વર્ષની વયે એનું અવસાન થયું.

હાડોજ પાંચી એનો બાપ સીંબુશી (૧૭૬૩-૭૬) ગાદિપતિ

સીંબુશી ૧૭૭૨-૭૬

ભારે પડેલી બૂલ.

થયો. એના મનમાં કીડો મળવળ્યો, અને

“સ્વેબોથા”ની દુશ્મનોનાં દિલ ધડકાવનારી

રણગજનાં જન્મ આપનાર સ્વેબો છાંડીને રાજ-

ગાદી ફરીથી આવા લઈ ગયો. સ્વેબો છોડ્યું તે થોડાં હપ્તું, કારણ એક

વિશાળ રાજતંત્રનું કેન્દ્ર બનવાની થોડતા તેનામાં ન હતી. પરંતુ ત્યાંથી

ખસેડીને ગાદી વેપારવણાજના સમુદ્રતટે વહેતા ધોરી માર્ગોમાં સ્થાપવાને

બદલે નિરુપયોગી થઈ પડેલા આવાને પાટનગર કરવામાં એણે ગંભીર

શૂન્ય કરી હતી. એ સ્થળ માત્ર નિરુપયોગી નહિ બલકે રાજ્યસત્તા માટે

આપત્તિરૂપ હતું. કારણ તે સમયે કેપ ઓફ ગુડ હોપના જળમાર્ગ પૌરસ્થ

દેગો સાથેના વ્યવહાર અર્થે પાશ્ચાત્ય દુનિયા માટે ખુલ્લા થઈ ગયા હતા;

તેથી વેપાર તથા વેપારને પગલે વહી આવતાં સંપત્તિ તથા આબાડીનાં

વહેણ પહેલાંની જેમ આસામથી ઉતરી આવતી નદીઓ વાટે નહિ પરંતુ

માટખાન તથા ડેલ્ટાને કિનારે સમુદ્રવાટે વળતાં હતાં. એટલે કે, વેપારને

જે અનુકૂળ થતા હતા તે પ્રદેશોનો વિકાસ આધવા હિપર ખાસ લક્ષ આપીને

દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાની બ્યારે વિશેષ જરૂર હતી તેવે સમયે અવળી મત

વાળો શીંબુશી એ પ્રદેશની અવગણના કરીને એવે સ્થળે જઈ ગેડે

કે જ્યાંની ભૂમિ સંજોગોને લીધે વિકાસ અને વ્યાપારના માર્ગોથી વેગળા

પડી ગઈ હતી. આ રિયલિટ એ વંશના અંત સુધી ચાલુ રહી. બર્માને જીતવામાં

અંગ્રેજોને પડેલી સરળતાનાં મુખ્ય કારણોમાં એક એ પણ ખરું. અને

ભારતીય જનપ્રવાહો સાથેના જર્માના સંસર્ગના સહોદરસમર્પાં પણ વ્યાપાર વાણિજ્યની થયેલી કાયાપલટે ગંભીર તથા ધરમૂળનું પરિવર્તન કમું હોય, એ માની શકાય એમ છે.

આ રાજ્યએ જીર્ણોદ્ધાર આવવાને ફરી સમૃદ્ધ બનાવવા માટે ફરીથી મણિપુર લૂટ્યું હતું (૧૭૬૫), અને ટાંગૂ વંશના રાજકર્તાઓની આત્મહત્યાની બૂલની વિનાશરણુ પુનરાવૃત્તિ કરી હતી. આવી રીતે ભારતીય જનમમાજના પૂર્વસીમાડા સમા મણિપુર સાથે બાપમાર્ચાના વેરની પરપગ ચલુ રાખીને ભાગતીયો પ્રત્યે વિમુખતાની બાનનાને જર્માના રાજ્યોના અવિચારી તોરે જે પણ આચ્છા કમું હતું, એમ દેશાય કહી શકાય પરંતુ એ ઢાલની બીજી બાલુ પણ છે. ગમે તેવો તોરે સીંબુશી સાહિત્યવિદ્યામી હતો, અને “ સાક્યકુલોત્પન્ન મહારાજા-ધિરાજ ”ની ઉપાધિમા ગર્વ લેનાર રાજાની દષ્ટિ ધર્મ કે સાહિત્યના વિષયમા “ જ હુદ્દિપ ” તરફ નહિ તો બીજો કયા પડે ? એણે દારીથી દિલ્લો તેડાવ્યા, અને એમને ગણ્યપુરોહિત પદે સ્થાપ્યા એમની સહાયથી એણે અનેક સસ્ત્રેત્ર યથોના આણતર જર્મીઝ બાણમા કનાવ્યા હતા એ યથો વ્યાકરણ, ભિષજ, જ્યોતિષ-અને “ કામશાસ્ત્ર ”ના પણ હતા.

જર્મીઝ જીવનમા આ કારણે ફરીને ભારતીય સંસ્કાર તથા મનુસ્મૃતિની પાયા વધારે પેરી યજ્ઞ પામી છે, અને “ જર્મીઝ જીવનમા ” તે એટલે મુઘી, કે ભાગતીયો જર્મીઝો ગમે તેટલો વિન્ડેદ યથા હતા જર્મીઝના જીવનના માન સંગીત અને નૃત્ય શિલાના પ્રાચ પ્રત્યેક અંગમાથી ભાગતીયનાનો વાપ તો ડાઘ મળે નથી થવાનો એમ કહેવામા દક્ષી અન્યુમિત નથી. સીંબુશીએ અનેક ધાગપોથીઓ પણ રચાવી છે, અને તે ગર્વને આધાર મનુસ્મૃતિ ઉપર ગેબો છે આજે પણ જર્મીઝ જીવનમા કાપદો એવે એક પ્રકારે મનુસ્મૃતિનું જ રૂપાન્તર હોય તેમાં એનો ચાર માં ઉદયેખ આવે

છે, એ બર્મામાં વહીલાત કરતા બધા ધારાશાસ્ત્રીઓને સુવિદિત છે. સીંબુશીની એક રાણી કવચિની હતી, અને એ જાતે પણ કાવ્ય રચવાનો રસિયો હતો.

બર્માના રાજકર્તાઓમાં પેદી દર પેદી એક ઉન્માદ અચૂક ઉતરી આવતો—તે સાધામની રાજ્યધાની અયુધ્યાને જીતવાની તમન્નાનો. બર્માની જેમ સાધામ પણ ભારતનું મંરકારસંતાન; આ બે માંડુઓ સદીઓ સુધી સતત માથાવાદયાના વેરે લડ્યાં છે. શાંતિના સદ્ગુણોથી અલંકૃત સીંબુશી પણ આ ઉન્માદમાંથી ઉગર્યો નહિ. ફરી ફરીને સાધામ જીતવાના પ્રાણુધાતક કાક બર્માના રાજાઓને આકર્ષતા હતા. સીંબુશીએ ત્રણ કિંમતી વર્ષ (૧૭૬૪-૬૭) અયુધ્યાનગરીને હાથ કરવામાં વીતાવ્યાં અવલુંનીય ખંતથી એ લાગ્યો રહ્યો, અને અનેક સંહાર કર્યાં ને કરાવ્યા, છેવટે બર્માનોએ ગદ તોડ્યો. લોકોમાં એમણે અત્યંત ત્રાસ વરતાવ્યો. નગરની રૂપગર્વિતાઓનાં જૂથ અમૂલ્ય આભરણો સહિત ખંડણી રૂપે આવાપતિને ચરણે ધરાયાં, તે છતાં વિજેતા સેનાએ જે કલ્પેઆમ માંડી તેની આગળ નાદિર અને તૈમુર દીક્ષીની કરેલી દુર્દશા પાણી ભરે છે. લોહીચૂતી ખોપરીઓના દગલા એણે રથળે રથળે ખાડી મૂક્યા. શિષ્ટાચાર રૂપે ઉભય પક્ષના સેનાપતિઓએ મુદ્દવિરામ કબુલીને હાથ મીલાવ્યા, અને સંધી પણ કરી. તે છતાં મુદ્દ અટક્યું નહિ. અલૌક્યાએ સીરીયમના ઘેરા વખતે ફ્રેન્ચ આરમારો ઉપરથી કબજે કરેલા તોપખાનાઓ અયુધ્યાના ગઢના કાંગરા ઉડાવી દીધા, અને દુર્ગમ મનાતી એની દીવાલોને જમીનદોસ્ત કરી મૂક્યા; અને પછી જે સંહાર—તાંડવ ચાલ્યું એનું વલું ન કરવા બાએજ કોઈ લેખિની સમર્થ હોય. અયુધ્યાપતિની લાશ પાછળથી રસ્તે રવડતી હાથ લાગી હતી.

આ પ્રમાણે અતે બર્માનું ઝૂને અયુધ્યાનો નાશ કર્યો. અને ત્યાર પછી એ કદી આત્માદ થયું નહિ. એ દિવસથી રામચંદ્રના

જન્મરથાનનું રમરણ કરાવતા નામવાળું સાધામનું પુરાણ પાટનગર કાયમ મોટું મટી ગયું, અને એની અલગ ક્ષતિ સંપત્તિએ બર્માનું ખજાનાને તર કરી દીધી. સાધામનાં દળા દૈશલ અને મુખ્યત્વે સંગીત નૃત્ય લૂંટાઇને બર્મા તણાઇ ગયાં, અને એ ક્રમ સેંકડો વર્ષો સુધી ચાલુ રહેવાને કારણે બર્માની એ લલિત કલાઓ ભારતીય નહિ પરંતુ સાધામી બની ચક્ર ગઇ હોય, એ દેખીતું છે.

પરંતુ સીન્ધુથી અધુધા તોડતો હતો ત્યારે ઉત્તરમાં ઘટ વળતો ચીનાઓની મવારી હતો ચીના લેકોનાં ટોળા સરહદ ઓળંગીને અને હાર બર્મામાં ઉતર્યા હતા અને તેમણે આવડે ઘેરા નાખ્યો હતો. રવેન્સી, ભામો, મોગાલ અને કેન્દુબ, એ સરહદનાં શાન સંસ્થાનેના સોબાઓ પણ આ આક્રમણમાં સામેલ હતા. ગોટેઈકની ખાઈ ઓળંગીને એમનાં ધાર્ડ ધરમાં આવ્યા પણ બર્માનો રાજા દૃઢ મનનો હતો. મજલ દડમજલ કરતી માયામયી પાછી ફરેલી એની અપગનિતા સેનાએ ચીનાઈઓને સખ્ત ળેવારી સાથે મારી હડાયા. ચાર વર્ષ સુધી એ ગળત્રાહ આપ્યો અને અંતે ૨૦,૦૦૦ માણસો ખપી ગયા ત્યારે ચીના તાબે થયા. એમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી મુદ્દ સામગ્રીએ બર્માનું મેનને વધારે મુદ્દલમ બનાવ્યું. એટલે ચીનાઓના પ્રયત્નો નિકાલ કરીને એ લશ્કર ફરીથી ઉપડ્યું મથિપુરના રાહે. ઈ.સ ૧૯૭૦ માં એ અજાગી નગરને બર્માને પુનઃ તારાજ કર્યું.

ચીનાઓ સાથેના નિઘડતુ એક પરિણામ એ આવ્યું કે તે મમ્મથી મુનાનના રાહે બર્મા અને ચીન વચ્ચે ખુશ્કી વેપાર થયો.

બર્મામાં બળવાખોરી ઘડીવાળના લોકની હમે આવડતી હતી.

૨ ગૂનમાં છેલ્લો દક્ષિણમાં અધુધા જીતવાની પ્રવૃત્તિ આવડતી હતી, ત્યારે ઉત્તરમાં દવ લા-યો, અને ઉત્તરમાં એ ચિનાઇ દવને દા-યો ન દા-યો, ત્યાં દક્ષિણમાં દા-યો વલ્યો, બર્માનું લશ્કરમાં બળજબરીથી નાખલ કરેલી તવાઈ પસંદગીએ

લાગ જોઈને બંડનો ઝડો ઉપાડ્યો, ને રંગૂન ઉપર ધસી જઈને એને બરમસાત ક્યું. તરતજ બર્મીઝ સૈન્ય આવી પહોંચ્યું. રંગૂનની બંદર-ગાહમાં લાંગરેલા એક કચ્છ જહાજને પકડીને તેના તોપખાનાથી એણે રંગૂનનો લક્ષ્મીકોટ ઉરાડી મુક્યો, અને એ કામ પાતું એટલે જહાજને તળિયે ખેસાડી દીધું! રંગૂન લાંગતાં તલાઈ બંડખોરો જીવ લઈને સાયામ તરફ નાહી. પરંતુ બર્મીનોએ તેમનાં સ્ત્રી બાળકોનો કચ્છરધાણ વાળી નાખ્યો. રંગૂન બંદરમાં કેટલીક ફ્રેન્ચ સ્ત્રીઓ રહેતી હતી, તેમને એમણે અંદર અંદર વહેંચી લીધી અને તેમના પુરુષોને નદીમાં ડુબાડી દીધા (૧૭૭૩). ખીજે વર્ષે મહારાજાધિરાજની છડી સવારી મોટા ઠાકુથી નદી વાટે નીકળી, વૈભવ, દોરદમામ, નાટારંગ, ઝાકઝમાળ નૌકાઓ, લખલુટ ખર્ચ, અને માગમાં આવતા પગોડાઓને શલ્યગારવાના સમારંભો ઉજવતો એ રસાલો ભવ્ય દેખાતો હતો, એ રાજાએ રંગૂનના શ્વેડીશ રતૂપની ઉંચાઈ વધારીને ૩૨૭ ફીટ કરી હતી, અને તે અત્યારે કાયમ છે. એણે ૧૭૧ રતલ સોનાના વરખ ધણીને તેના વડે એ પહાડસમા રતૂપને ઝાંઈ દીધો. એ પગોડાનું છત્ર ૧૭૬૬ના ભૂકંપથી તુટી પડ્યું હતું, તેને રથજે એણે નવું કરાવ્યું.

આ બધો સમય સાયામ સમસમતું હતું. એ દેશ હાર્યો હતો ખરો,

પરંતુ તાબે નહોતો થયો. ત્યાંના એક પાણીદાર

સરદારે ૧૭૬૮માં કેમ્બોડીયા (કંબોજ) દેશની

કુમક લઈને બર્મીઝ દળને ધાસની જેમ વાઢી

નાખ્યું, અને આજે દુનિયા જેને સાયામના

પાટનગર તરીકે ઓળખે છે તે બેન્કોક વસાવ્યું. એને એની ગુસ્તાખી

બદલ નસીહત આપવા વારંવાર બર્મીનોએ હુમલા કર્યા, પરંતુ એ બધું

પત્યર સાથે માથું ઝીકવા જેવું નંવડપું. ૧૭૭૪ની સાલ મુઘીમાં

સાયામ તો શું પરંતુ બર્મીઝ સરકદ ઉપર આવેલા સ્થેંગમાઈ

સંસ્થાનમાંથી પણ બર્મીનોનો ટાંટીઓ ટળી ગયો હતો. પોતાના કર્યા

કરાવ્યા ઉપર આ પ્રમાણે પાણી ફરી વળેલું જોઈને ખીજે વર્ષે સિંચુરશીએ

સાયામની નવી
રાજધાની બેન્કોકનો
ઉદ્ભવ

કાની દુનિયાથી વિદાય લીધી, અને ૪૧ સંતાનનો કાફલો પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો.

એનો પાટળી સીંગુ (૧૭૭૬-૮૨) સાત વૃત્તિવાળો હતો પરંતુ

એને નથીએ પણ હત્યાકાંડ લખાયા હતા.

સીંગુ-૧૭૭૬-૮૨

મણિપુર તરફ એને એટલાં યુદ્ધો ખેલવાનાં

હતાં કે સાપામથી લશ્કરને બેલાતી લાંબને એ દેશની લત એણે છોડી.

સીંગુને ટંટા ઝગડા નહોતા ગમતા. ત્યાં જની શકે ત્યાં એણે સંઘ્રામે

સંકેલવા માંડ્યા. આ યુદ્ધવિમુખતાનું મુખ્ય કારણ સ્વભાવની સાલસાઈ

કે સૌમ્યતાનું નહોતું. હકીકત એ હતી કે સીંગુ મદિરાનો પૂરો વ્યસની

હતો અને લડવાના એનામાં હોશગ નહોતા. એણે પણ પરાપૂર્વની

પરંપરા અનુમાર માત્ર શકે ઉપરથી સેંકડો ભાઈ, બેળાઈ, બેનો,

પીતરાઈઓ અને અમીર ઉમરાવોની કતલ કરી હતી. પોતાની લાક્ષી

પટરાણીનેજ એણે રહેજ સદેહથી ઉરકેરાઈને નદીમાં ડુબાડી મારી

હતી. રણનો રસિયો નહિ છતાં એ લોહીનો બપુંકર તરસ્યો હતો. આ

અવૃત્તિઓને પરિણામે એક દિવસ એક બાપાતે રાજની ગેરહાજરીમાં

મહેલમાં ધીંમાણું જગાડ્યું અને તેમાં રાજ પોતાનાજ એક મંત્રીને

હાથે રામશરણું યથો.

પેત્રો બાપાત ગાદી પચાવી પડ્યો, પરંતુ સાત દિવસ સાલખી ટકી

નહિ. અલૌક્યાના જીવતા રહેવા પામેલા પુત્રોમાંના એક બોડાક્યા નામના

તેજસ્વી પુરુષે એની ગદન ઉઠાવી દીધી અને એના નામથી પ્રભદેશ વળી

પાછો ગાજી ઉઠ્યો.

ઓડોંક્યા અને બાહોડોં

પ્રકરણ ૧૪ મું

ઓડોંક્યા ! અવૌક્યાના એ પોલાદી પુત્રના નામોચ્ચાર માત્રથી બલભલા ચમરખંદીના કાળજાં કંપી ઉઠતાં હતાં.

લોહીની નદીઓ,
અને આગના
લાગ

૧૭૮૦ થી ૧૮૧૯ સુધીના એના રાજઅમલનો સમય ધીખતા જવાલામુખીની કારકીદી જેવો છે. ગાદી મળી કે તરત એણે કુળના રિવાજ

અનુસાર આખા રાજકુટુંબની કતલ ફરમાવી. એના પુરોગામી સીંચુની અગણિત રાણીઓ તથા તેમની અમીરભદી સાહેલીઓને એણે જીવતી બાળી નખાવી એ સર્વના નોકરચાકર, બાળબચ્ચા, બધાજ વ્યાગર્મા હોમાયા રાજકુળનું એક પણ માનવી એ સહારમાથી બચ્યું નહિ પોતાના દરબારીઓમાથી જેના વિરે એના ચિત્તમા સદેહ પ્રગટયો, તે સર્વને એમના રસાલા સહિત એણે નામશેષ કરી નાખ્યા સગર્વ જીલ્લાના પાઉગા નામના એક રહીશે બડ કરતા એ ગામમા ઓડોંક્યાએ પુરુષ, સ્ત્રી, વૃદ્ધ કે બાલ, એક પણ માનવીને જીવતું છોડ્યું નહિ. એ પ્રદેશના બાગમગીચા એણે ઉજાડ્યા, અને સાધુસંતસહિત વસતિના મર્વ મનુષ્યાને જીવતાં બાળી મૂક્યા, એણે ત્યાં એવો બયાનક નરમેધ માડ્યો કે જેવો જગતે અન્યત્ર કદીયે નહિ દોઠો હોય એના બેભમા કીડો મળવળ્યો, અને એણે રૈયતને અપાર ત્રાસ આપીને આખી રાજધાની તેની વર્માતિ મહિત ફેરવીને અમરાપુરામા રચાપી જાણે રુબરાતના માઝા સુતાન મહમ્મદનો બર્માજ અવનાર !

૧૭૮૩મા ત્રણમે તવાડ બળવાખોરોએ રંગૂન લુંચું બાહ્યું અને ત્યાં મેચો માડ્યો. પણ બર્માનોએ નદીમા લગરેલા પૂરેપીવન

જહાજેના ખસારીઓની બળબળરીથી મદદ લઈને એમને હાંપી કાઢ્યા. તલાઈઓની લાશોના ઢગના ઢગ નદી કિનારે ખડકાયા; કાગડા, કૂતરાં અને ગીધડાંને મોટી ઉમ્મણી થઈ પડી.

આ અરસામાં આરાકાનમાં એક “કવીસ્લીંગ” પેદા થયેલ. એનું નામ હરિ હુડુ અને એ રાજ્યનો એક સરદાર હતો. આરાકાનનો ‘માધવ પ્રધાન’ : માંડલેનો “મહામણી” પોતાના કોઈ અંગત વૈરની તૃપ્તિ અર્થે એણે બોડોફ્યાને પોતાની જ-મજૂમિ છૂતવા નોતર્યો. બસ; આરાકાનનું આવી બન્યું. ૧૭૮૪ થી એના ઉપર બોડોફ્યાની ધાતકી ગ્રાપટો ઝીકાવા માંડી. એની ત્રણ સેના ખુશી માર્ગે અને એક નેએસને ધૂમીને જળમાર્ગે નીકળી પડી. વાત વાતમાં મોહાઉં શહેર ભાંગ્યું. એ અભાગી નમરનાં નરનારીઓનો પદ્ધતિપૂર્વક સંહાર થયો. અવધુનીય કૂરતા વડે આરાકાનની સ્વતંત્ર હસ્તીનો નાશ થયો અને એ બર્માનો એક ઇલાકો બની ગયો. આગળ આરાકાન વિષે ચર્ચા કરતાં આપણે નોંધ લીધી છે તે પ્રમાણે એ સમયથી બર્મા અને આરાકાનનું સંધાન થયું છે. આરાકાનમાંથી બોડોફ્યા જે મૂર્તિઓ ઉઠાવી લાગ્યો તેમાંની કેટલીક હજી માંડલેના સ્તૂપોમાં સ્થાપેલી જોવામાં આવે છે. માંડલેનો “આરાકાન પગોડા” એણે રચાવ્યો, અને તેમાં આરાકાનની પ્રાચીન મહામણીની સુદમૂર્તિને એણે પધરાવી, જે હજી વિદ્યમાન છે. એ મંદિરમાં રાખેલો ૬૦૦ લેખોનો મંત્રદ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો માહિતીદાયક છે, અને ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ સાથેની બર્માની ધર્મબાવનાની સંકલના એમાં સળંગ જોવામાં આવે છે.

બોડોફ્યા ડૉક્ટર જેકીલ અને ગીસ્ટર દ્વારા જેવી દ્વિધા પ્રકૃતિનો ખૂની, ધૂની, છતાં સુણી હતો. ઉપર જોનો સહેજ દર્શાવે કયો છે એ પેશાચિક રક્તપિપાસાવાળો એ રણધેરો રાગવી લલિત કલાઓનો પણ ઉપાસક હતો. ખાસ કરીને કાવ્યોને એ ખુબ આદર અને ઉત્તેજન આપતો. વળી રાજયાસન

અને બ્યવસ્થાની કળામાં પણ એ નિપુણ હતો. મહેસુલી આકારણીનો પ્રથમ પ્રયાસ બર્મામાં એણે ૧૭૮૪માં, અને પછી ૧૮૦૩ માં કર્યો હતો. ગામેગામના “તણ” (મુખી) પટેલીયાઓ પાસે માપણી પત્રકો કરાવીને એણે દરેક સ્થળની બોંચ તેમજ પાકની જાત, મહેસુલના પ્રકાર, વરતી ઇત્યાદિની વિગતો તૈયાર કરાવી હતી. પરંતુ આ હિસાબ કિતાબનો ઉપયોગ એણે લાક્ષણિક રાહે જ કર્યો હતો ! બર્મા આવે વિશાળ દેશ હોવા છતાં, પરાજિત દેશોમાંથી હજારો કુટુંબોને ઉપાડી લાવીને બર્માનું રાજ્યોએ સેંકડો વર્ષો સુધી વસાવ્યાં હતાં તે છતાં, એ તે સમયે કેવો નિર્જન હતો, એ આશ્ચર્યની ઘટના છે. એના વિશાળ વિસ્તારોમાં કુલ વસ્તી માત્ર વીસ લાખ મનુષ્યોની જ હતી. આ બધી ગણતરીઓનો ઉપયોગ એણે પોતાના અવિરત સંત્રાઓને પોષવા માટે રૂપિય પાસેથી દ્રવ્યનું શોપણ પદ્ધતિપૂર્વક થાય તે માટે જ કર્યો હતો.

સીંગુએ સાયામનો પીછો છોડ્યો હતો, પરંતુ લડકારા બોહોંક્યાનો જીવ ઝાંઝો રહે એમ નહોતું. ૧૮૩૫માં સાયામમાં ક્રાંતિ થતાં જે બાળરાજાએ રાજપાટ છોડ્યાં હતાં તેના વંશનો આદિપુરુષ તે સમયે સાયામ પતિ હતો. એણે બર્માનું આક્રમણનો બરાબર સામનો કર્યો. ચવાંગ શહેરની જુની જાન રાણીઓ જાતે રથમેદાને પડી અને બર્માનું ફોજ સામે મોર્ચા માંડ્યા, ડમલે ને પગલે સર્વત્ર એવો ઉમ્મ વિગ્રોધ નડ્યો કે દૂંક સમયમાં બર્માનું સેનાને નસતાં બોંચ બારે યર્ષ પડી અને તે નામશેષ બની ગઈ. બોહોંક્યાને ત્યાંથી જીવ લઈને નાસવું પડ્યું, અને એ શીખ્યો કે યઃ પલાયતિ સ જીવતિ । તે પછી દસ વર્ષ સુધી એણે એ તરફ સૈન્યોની પરપરા મોકલ્યા કરી, પરંતુ સરકારે મોટી શ-પ. ઉઘાટ પડે સાયામીઓએ જૂની કિન્નાબોરી સંભારીને તેનાસરીમ ઇલાકાને છેક ૧૮૨૮ સુધી ધાડધાંધણો વડે રંજાવ્યા કર્યા.

આ બધી સંભાગોની અવિરત ઝડીએ દેશને પાલમાલ કરી નાખ્યો.

હતો. એજ કારણે દુકાળ પણ ઉપરાછાપરી પડ્યા.
હૃદયના દામ કરે છે?

૧૮૧૨ માં દુર્ભિંદા અને વિમલોના બમણા
મારાથી દેશમાં જૂખમરાની એવી કપરી સ્થિતિ થઈ પડી, કે જૂએ મરતા
મરણીયા થયેલા ચોર ડાકુઓની ટોળાઓથી બર્મા છવાઈ ગયો. બેંગ્ગોરના
ઘાતકીપણા આડે આંક નહોતો. એક નજંવી કમુર માટે એણે ૧૫૦૦
સૈનિકોની પલટણના પ્રત્યેક માણસના હાથ પર બાંધીને બાઠાના પાણી
ઓસર્પાં હતાં એવે સમયે એ બધાને દરીયા કિનારે નાખ્યા, અને એવી
વ્યવસ્થા કરી કે જીવાળનાં પાણી તેમને તાણી જાય; અને તેમ છતાં
પોતાની એકાદ રખાત મરી જતાં એ દુઃખથી વલ્લવળ જની જતો. રૈયતનાં
રહેઠાણેનાં ઓખાળોના કંઠણકલ્લીઓના દગલા, તથા એમનાં શરોનાં
તકડે સુકાઈને સહેદ ગ્રામ મારતાં હાડકાંથી છવાયેલી ભૂમિ નીરખીને એ
પોતાના સેનાપતિની શરવીરતા ઉપર વારી વારી જતો; છતાં સહેજ વહેમ
આવતાં એવા એક અત્યંત કૃપાપાત્ર સાથી માટે એણે ઠડે કલેજે એવી
આશા આદેશી હતી, કે “ એને ધીમા તાપે જીવતો રોકજો, અને ખાસ
ધ્યાન રાખજો કે રોકતાં એક પણ હાડકું બાજે કે ઉતરી પણ જાય નહિ,
કેમકે નહિ તો એની પીડા એટલી હળવી થશે.”

માંડલેથી ધરિવદી નદી વાટે નૌકામાં મીંગુન જમાવ છે, ત્યાં

મીંગુનનો ઘંટ મુસાફરને એક પ્રચંડ ઘંટ જતાવવામાં આવે છે.
અને પગેડા રશિયાના પ્રખ્યાત ઘંટ પછી એ બીજો નંબરે

આવતો કહેવાય છે. એ ઘંટરાજ બેંગ્ગોરના
હજારો છે. એ ઘંટની સમીપમાં મોટા વિસ્તારમાં પચરાયેલો અધ-
બાંધ્યા પગેડાનો સદાસી કદનો ખડેરરાશિ પડ્યો છે. એ ઈંટ પત્થરનો

૧૩ પણ એણે બાંધ્યો છે. સંસારભરમાં મોટામાં મોટી ગણાય એવા
હારત રચનાનો એનો એ પ્રયત્ન હતો. એની ચોળના ૫૦૦ શીટ ઉંચો
રતૂપ બાંધવાની હતી. પણ દામ ચઠુ થયા પછી કાંઈ અવિશ્વાસુએ એ

ઈમારતનું અમંગળ ભવિષ્ય બાખ્યું, એટલે રાજાએ તરત કામ પડતું મૂક્યું. પરિણામે ઇટાનો એ પ્રચંડ દગલો દગલો વગરનો પડ્યોજ રહ્યો, તે હજી પડ્યો છે.

મોડોદ્યાના ચિત્તમાં એક સમયે એવી અમણા થઈ કે પોતે સ્વયં ભગવાન બુદ્ધનો અવતાર છે. એટલે એ રણવાસ અને રાજકાજ છોડીને બિખખુ બની ગયો. પરંતુ બિખખુઓ બધા તેના આ દાવાની આમા થયા. વળી એટલામાં એને અંતઃપુરનો વિયોગ પણ સાલવા લાગ્યો, એટલે બુદ્ધાવતારનો વેશ એણે એકાએક પડતો મૂક્યો. પણ ફીંછાઓ ઉપર કિન્નેશ રાખીને એમની એણે આકરી કસોટી કરવા માડી પરંતુ થોડા પગોડાઓની જમીનો જાત કરીને એ ધાધળ પણ એણે પડતી મૂકી એક વાર એને વિચાર આવ્યો કે મુસલમાનો સુવરનું માસ ખાવા કરતા મરવુ વધારે પતંદ કરતા કહેવાય છે, માટે ઇસ્લામ અંગીકાર કરવો, પરંતુ તે પહેલાં મુમલમાનોના એ દાવાની પરીક્ષા તો થવીજ જોઈએ. એ માટે અમરાપુરીથી એણે ખાસ મોલવીઓને તેડ્યા, અને એમની આગળ સુવરનું માસ મૂકીને એ ખાઈ જવાની આજ્ઞા કરી. ઇતિહાસકાર હાર્વે લખે છે: “ એમણે સુવરના ગોસ્ત તરફ જોયું. પછી રાજા સામે જોયું. પછી બહાર તૈયાર ઉભેલા જલ્દયાને યાદ કર્યો—અને પછી સુવરનું ગોસ્ત ખાઈ લીધું ” આથી ઇસ્લામનો એનો જે ખ પણ ઉતરી ગયો.

આ મનમેજી રાજાએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મદિત પોતાના અરદાશની એક મડળી બુદ્ધગયા મોકલી, અને ત્યાંના મહાબોધિવૃક્ષની પૂજા કરાવી તેની બે ડાળીઓ બર્મામા રાપવા કપાવી મગાવી હતી.

રગુનને જે જાણે તે ત્યાંના અમેરિકન બેરટીગ્ટ મીશનરી અનુપયોગી હોય શકે જ નહીં. જડસન નામના ગૃહસ્થે એ મીશનરી તથા રગુનની જડસન કોલેજની સ્થાપના કરી હતી. મી. જડસને ૧૮૧૩ની

સ લમા ગૂનમા પ્રવેશ કર્યો હતો. બોડ્ડયા તમિલથી એ પાદરીને અને નેના
 'ધર્મપ્રયાગ' રેન્ડ-મીશનને પણ અમુક મધ્ય સુધી ઉત્તેજન મળ્યું હતું
 એના અમયમા જ ચીન આવે પદ્ધતિસગ્ન વેપા-નો વિકાસ થયો
 હતો. એમા મજા એ હતી કે ચીનનો બાદશાહ બોડ્ડયાને પોતાનો ખડીઓ
 માણસિક ગણતો હતો, અને બોડ્ડયા તાદે-ચીનને પોતાનો તામે ૧૨
 લેખતો હતો. આ સમ-પૂર્વની જામણ નિર્વિધિ નાલ્યા કરી, અને
 અરમપરસ એ મોગાનેની આપ-લે વડે એમની મેંત્રી દદ થતી રહી.

બોડ્ડયાએ આરામન ઉપર મડકી વેરો નાખીને ત્રાસ ગુજાર્યો હતો.

બ્રિટિશસત્તા સાથે
 અથમ ગભીર
 ધધ'ણ

વળી ધમાગતો બાધવામા અને લશ્કરની ભરતીમાં
 હજારો આરાકાનીઓને એવી ધાતમી રીતે એ
 ખપાવી દેતો કે છેવટે એ ધતાકાએ ૫૩ હા પુ
 (૧૭*૭) વરમો મુધી એ વિચલ આદર્યો. અને

તેને લીધે એ રેશ વેરાન વગડાસમો બની ગયો એ મમરે અંગ્રેજોની દુહાધ
 ચિરેગોળ ઉપર ચાલતી હતી બર્માના રાજા સામે બળત્રો કરનારા
 આરામનીઓ. બ્રિટિશ દલમા મોર્ચા નાખીને આગાકાનમા મુકાયેલા ખમીંજ
 ચાલ્યા ઉપર ડાખા મારતા હતા આ ગત્રમ દ દગમ્યાન એક બમીંજ
 સેનાપતિએ બ્રિટિશ દલની અદર ડાવણી નાખીને ત્યાં લકકડકો બાધ્યો.
 તરત જ કમકતેથી ગોરી ફોજ ઉતરી આવી તેણે બમીંજને બ્રિટિશ
 દલ હોડી જવા સમજાવ્યા અંગ્રેજ દતિહાસકરો લખે છે કે બમીંજના
 જીવમથી ત્રાસીને ૫૦,૦૦૦ આરકાનીઓએ બ્રિટિશ દલનું શરણ મળ્યું
 હતું અને 'મૅડ્રસીઝ બજાર' Cox's Bazaar એમનાથી વસાયેલ છે.

૧૮૧૩મા મોડ્ડયાએ ફરીથી મથિપુરમા કતલ ચલાવી હતી તે

સમયે આસામમા 'અહોમ' નામના શાન કુળની
 આત્મામનો કપીરજી રાજસત્તા હતી આમામની રાજધાની શીલમાગર

રંગપુર ગામે હતી એની જાહોજલાલીની પગીનો એ કાગ હતો.

અ-દેશોદી અ નામી મત્રીના કારસ્તાનના કાગ સ્વરૂપ ૧૮૧૬ મા બમીંજ

ફોન મહિપુર વાટે આસામમાં હિતરીને એને પરાસ્ત કર્યો, અને ભારે ખંડણી સાથે અહોમ વંશી રાજાની એક કુંવરી બર્માના રાજદરબારે આવી. બર્માના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વાર એ દેશ હિંદની રાજસત્તા સાથે આટલા મોટા પ્રમાણમાં સંસર્ગમાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડ એ સમયે ફ્રાન્સ સાથે જીવ સાટેની લડાઈ લડતું હતું, અને તેને વહાણો બાધવા માટે બર્માના સાગવાનની અત્યંત જરૂર હતી. બર્મા તરફ ફ્રેન્ચ સરકારનો વગવસીલો મજબૂત હતો, અને એમનો પગ ત્યાં જામી જાય તે પહેલાં પોતે પહોંચી જવા માટે અંગ્રેજોએ બર્માના રાજદરબારમાં ખૂબ યુક્તિપ્રયુક્તિઓ લડાવી હતી; પરંતુ તેમાં એમને ફાવટ આવી નહોતી. દરમ્યાન હિંદમાં એમના મહારાજાની માયા ફેલાતી હોવાથી તેમની સત્તા વધી ગઈ.

મોગલ તથા પેશવાના દરબારમાં દર્શાવવી પડતી નમનતકા પોતાનું જોર જરા વધી પડતાં જેમ તેમણે પડતી અંગ્રેજોના ઇશ્વરમ મૂકી હતી તેવી રીતે ૧૭૬૫ પછી જે કાસ્ટો બર્મા ગયા તેમણે અગાઉની કદમબોસીની રીત પડતી મૂકીને જરા વધારે કવાબથી કામ લેવા માંડ્યું હતું. કેપ્ટન સાઇમ્સ પછી કેપ્ટન કોક્સ (૧૭૬૭), અને તે પછી ૧૮૦૨ માં ફરીથી સાઇમ્સ બર્મા ગયો, પરંતુ તેમની વિષ્ટિ સફળ થઈ નહિ. તે પછી ૧૮૦૩, ૧૮૦૬ અને ૧૮૧૧ માં પણ એવા પ્રયત્નો થયા. છેલ્લા પ્રયાસનો નેતા કૃતિન્ય હતો. એણે રાજા પાસેથી જવાબ મેળવવાની હક લેતા રાજા ખીજ્યો, ને એને જીવ લઈને વંજો માપવો પડ્યો. તે પછી હિંદના વાહસરોયે પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું માંડી વાળ્યું, અને લખાપટ્ટીનોજ વહેવાર રાખ્યો.

આ જોરા એલચીઓએ બર્માના રાજદરબારમાં ચોતા પ્રત્યે ચલાવતી વર્તણૂકના સંબંધમાં અનેક ફરીયાદો નોંધી છે. એ નોંધોને આધારે અંગ્રેજ લેખકોએ તે સમયના ઇતિહાસની તુલના કરી છે. વળી ક્લિવિંગ્ટન દ્વારા 'સિયોન' વિદેશીઓની વહાલસરની

બોહ્યાના બારમે
અંદ્રા-મરાઠા સાથે
૧૮૫૮?

રાજ્ય વ્યવસ્થા, કાક, કોર્ટ કચેરીઓ, દફતરો, ગોરા અમલદારો તથા રિસ્ત-અથ તાલીમવાળા સીપાઇઓને દેખીને બર્માને કેવા વિરમય પામતા, કેવા ખીજતા, મુંઝાતા એ બધાનાં પણ અંગ્રેજ પદાધિકારીઓએ ટોફલાં વર્ણુને મળી આવે છે. અંગ્રેજ અમલદારોને હાથે લખાયેલાં હોવાથી તેમાં અમુક પ્રમાણમાં પક્ષપાતનો અંશ હોય. તો નવાઈ નહિ. ઇતિહાસકારો લખે છે કે તે સમયે બર્માના રાજદરબાર તરફથી હિંદના વાઇસરોયને લખાતા લખોટામાં નયો ક્રોધ અને ખીજવાટ બરેલાં રહેતાં, એવા દસ્તાવેજો સરકારી દફતરોમાં થોડાંબંદ પડ્યા છે. બોડોફ્યા ઉપર અંગ્રેજ પક્ષે એવો આરોપ મૂકાય છે કે હિંદમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા માટે એણે મરાઠા રાજ્યો સાથે પણ સંદેશા વ્યક્ત્યા હતા. એ સર્વનો ટૂંક સાર એ, કે બોડોફ્યા અંગ્રેજોનો વ્યાધક નહોતો, અને એ તેમનું ધાયું થવા દેતો નહોતો. અને સામે પક્ષે પણ તેવુંજ હતું અંગ્રેજો તેને ધિક્કારતા, અને એમનો અણુગમો એ રાજની કારકીર્દીના અંગ્રેજોએ લખેલાં વર્ણુનોમાં સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

આઝનીશ વર્ષ રાજ કરીને બોડોફ્યા મરણ પામ્યો તે સમયે તેને સંતાનોમાં ૧૨૨ પુત્રો અને તેમનાં ૨૦૮ સંતાન બે-લગામ ખાદશાહ : હતાં ! બર્મામાં પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાનું ધોરણ બાજુડો ૧૮૧૬-૩૭ સામનપ્રથામાં લાવનાર એ પહેલો રાજકર્તા હતો. પેતાની દયાતીમાંજ એણે પોતાના ચિડેહ પાટવીના પુત્રને ગાદીનો વારમ ઠરાવ્યો હતો. એ વારસનું નામ બાજુડો (૧૮૧૬-૩૭)

ગાગ બાજુડો ભલો, મોજુલો, હોદીઓની ચરતોનો શોખીન અને મમતાળુ વ્યભાવનો હતો. પરંતુ બર્માન હોવાથી જગ જરામાં ખીજઈ જતું એ એને સદજ હતું. અને ખીજાય ત્યારે એની ઝાંઝ એવી હતી કે હિંમક પશુને પણ ચરમાવે એવા ઝનૂતનું એ પ્રદર્શન કરતો. એણે પણ ગાદીએ આવતાં કુળના રિવજ પ્રમાણે રાજકુટુંબનો સ્થાયકિત ધાત કરાવ્યો હતો એ દહેવાની બાગ્યેજ જરૂર હોય. એ એનું એક પાસું. બીજું પાસું એ, કે દરેક વર્ષના જઠ મહિનાની પૂનમે આવના બર્માના

કૃષિઉત્તમ વખતે પરાપૂર્વના ગિવાજને અનુસરીને વિધિપુર સર જાતે ભોય ખેડવાની ક્રિયા કરતો.

૧૮૨૩ની સાનમા બાહોંકોનુ મગજ ક્યું અને ફરીથી એણે ગાજ્ય-ધાની આવામા લાવીને નાખી. એને નાગરગ, પ્વે-નૃત્ય સંગીતના અખડ જનસા અને હાકોટરાથી લગેલા સનારબોનો ઘણો ગોખ હતો. એણે લેખનસાહિત્યને સાડ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

પોતાના રાજના અભિગેક પ્રમગે હાજરી નહિ આપ્યાના અપગધ વળી પાછી અ-
એજોની નડતર સર બમનોએ મણિપુરના રાજા સામે ૧૮૧૬મા ખૂનખવાર ચલાઈ કરી હતી, પરંતુ આ સમયે અજોની માયા ત્યાં સુધી વિસ્તરી ચુકી હતી અને મણિપુરનું કચાર ગામ એમની પાખ નીચે હતું બમનોને એમણે મણિપુરથી આગળ વધતા અગડ-યા, અને ગજકુટુ મને આશ્રય આપ્યો. બમનોએ અપમાનભર્યો દાવાખત લખીને ૧૮૨૧મા અગ્રે ૪ હુમા કદમ લખાવ્યા.

બમનોની એ ચકાઈનું વર્ણન ક્યું જાય તેમ નથી તેઓ કદમ આસામમાથી જ ૩૦,૦૦૦ મનુષ્યોને બાધી લઈ ગયા હતા લોકોમા ત્રાસ ફેલાવવા એમણે અનેક માનનીઓની જીવતા ચામડી ઉતારી, ઘણાને ઉકળતા તેલમા તળ્યા, અને ટોળેબધ મનુષ્યોને જીવતા બાંધીને બાળી મૂક્યા ઘણીવાર બમન " મો " (બહુરો) પોતાના કદીઓના શરીરોમાથી માસ કાપી કાપીને તેમના દેખતા જ કાચુ ને કાચુ ખાઈ જતા આસામમા એમનો ૨૦૫૩ સાત વર્ષ સુધી ચા પો. સાત વર્ષમા એ કામરુદેશને એમણે વેરાન નિર્જન કરી મુક્યો વર્ષો સુધી " મ્યાનાર ઉપદ્રવ " (આ = બર્મા)ના ઉચ્ચાર માત્રથી આસામમા રડતા બાળકો છાના રહી જતા છેક હજી પશુ આસામનો એ " કોઈ કહે હાઉ આ પો નિકરાળ " છે. બમનોએ એકંદરે ૬૦ વર્ષ સુધી મણિપુરમા તો

આ ક્રમ ચલાવ્યો હતો. આ વિગતોના મદમાં હજેલા બર્માનો પોતાને દિગ્વિજયી અને ચક્રવર્તી માનતા.

આવી રહેલાના મદમાં મસ્ત બનીને વિચરતા, બર્માઈ સમાજના મહાબંદૂલાની વિક્ત્રી રાજ કીર્તિ, આદર્શવીર મહાબંદૂલાએ પ્રતિદ્વાસમાં પોતાનું ખાસ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. બર્માની પ્રચલિત કથા વાર્તાઓ, કાવ્ય કલ્પના અને રંગભૂમિનું એ કેન્દ્ર બની રહેશે છે. એ પ્રતિભાશાળી પુરુષનો જન્મ ૧૭૮૦માં મનુષ્યા શ્રદ્ધાના કાંધાથી ગામે થયો હતો. એની કીર્તિ બીષણતાના પાપા ઉપર સ્થપાઈ છે. એનું ધાતકીપણું વર્ણનાતીત હતું. એના નામેચ્ચારનો જ એવો ત્રાસ હતો કે ધણાં યુદ્ધો એ વિકરાળ કીર્તિના ભેરે જ છૂટાઈ જતાં હતાં. ' નાસ બિલાડી ધોધર આવ્યો ', એવો ક્રમ ઘણી વાર થતો. અત્યંત સખ્તપદ્ધતી શિસ્ત પાળતો અને પળાવતો એ સેનાની એના સૈનિકોને મન આદર્શ નામક હતો. એની ખજેખરી ક્યોટી આરાકાનમાં અંગ્રેજો સાથેના વિશ્વદર્માં થઈ હતી.

તા. ૨૪-૬-૧૮૨૩ના વાદગ્યર દિવસે બર્માઈ સૈન્યે અંગ્રેજોની માલેકીના ટાપુ નામે શાહપુરી ઉપર રાતના સમયે હુમલો કર્યો અને ત્યાં રાખેલા હિંદી સીપાઈઓને કાંપી નાખ્યા. આ બાબતની અંગ્રેજ સરકારે બર્માના રાજ પાસે રાવ ખાધી, પણ તેને કશી દાદ મળી નહિ, બર્માના રાજની આ બાબતમાં એવા ગણતરી હતી, કે અંગ્રેજોએ અમારા કરતાં વધારે સક્ષમતા જમાવવાની ધૃષ્ટતા કરી છે ખરી, પણ બ્યારે અમે એને રજુમેદાનમાં ખેંચીને એમને પગસ્ત કરીશું ત્યારે કલકત્તા લૂંટીશું, અને એ ધૃષ્ટતાનો બદલો કલકત્તાની લૂંટમાં વળી રહેશે. એ ગીયાં રોખચલ્લીની ગણતરીમાં, એક બર્માઈ ચાર ગોરા માટે બૂઝ હતો; અંગ્રેજો ગમે તેવા તોયે મામુલી વેપારી, બકાલ હતા, બ્યારે બર્માનો પાસે મહાબંદૂલા જેવો દેવી સંપનિવાળો અદ્વિતીય સેનાપતિ હતો. બર્માનો પોતાની શ્રેષ્ઠતા માટેના

અંધ, અનુભવહીન અને અજ્ઞાનજન્ય ધમંડને લીધે ૧૮૨૪ના જન્યુઆરી મહિનામાં બાણડોની બહેકેલી ફોજે આક્રમણનાં મંડાણ ક્યાં અને તેના ઉત્તરમાં દક્ષિણ બર્માના રણિયામણા કિનારે લાલ ક્રોધબર્યાં મુખવાળાં તથા ભયાનક, લાલ ડગલા પહેરેલા, કતારબદ્ધ, ડંકા નિશાન સાથે દૃઢ પગલે કૂચ કરતાં, એવાં “પરદેશી જૂખ્યાં ટોપીવાળાનાં ટોળાં” શ્રી રંગૂન બંદરે શુભસ્થાને એજ સાલના મે મહિનાના ધૂમ તાપમાં ઉતર્યાં.

પડતીનો પ્રારંભ-અથમ વિગ્રહ

પ્રકરણ ૧૫મું

શાહપુરી ટાપુ ઉપરના આક્રમણે અંગ્રેજોના હાથમાં બમ્બેને
 સામ્રાજ્યની પરાણે રમાડી દીધો, એમ કહીએ તો ચાલે. બમ્બેનો
 થયેલી પ્રાપ્તિ હુમલો કરીને જાતે વાંકમાં આપ્યા, એટલે તેના
 પ્રતિકારની આવશ્યકતાની એણે બમ્બેને પણ
 જોરી દુનિયાની શેઠના વર્તુલમાં લાવવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. શાહપુરમાં
 પડેલી પોતાની પૂંછડી અમળાતાં બ્રિટીશ સિંદ્ર છ'છેડાયો, એણે યાજ
 ખંખેરી, ને ફંકાર કર્યો. તે સમયના બ્રિટીશ દ્વિંદ્રનો વાઈસરોય લૉડ
 એમ્બર્ટ નવો સવો આવીને કલકત્તાને કિનારે ૧૮૨૬ના ઓગસ્ટની
 પહેલી તારીખે ઉતર્યો. અંગ્રેજ પ્રતિહાસકારોની એવી ક્ષીલ છે કે પહેલે
 બર્મોઝ વિગ્રહ અંગ્રેજોના ગળામાં પરાણે ભેરવાઈ ગયો હતો; અંગ્રેજોને
 નહોતું લાગતું. પરંતુ બમ્બેનો બળબળરીથી તેમને રણમેદાનમાં ખેંચી
 લાવતા હતા અને અંગ્રેજ સરકારને ન છૂટકે સ્વમાન કાળે લાગતું પડતું
 હતું. એમને બર્મો સર કરવો પડ્યો, તે તલ નાખરજીથી. અટલક
 સંપત્તિથી ઉમરાતા અને સોનાના કટકા જેવા દેશના માલિક બનવું
 પડ્યું. એ પણ જબરદસ્તીને લીધે, અને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ દિંદ્યું
 સામ્રાજ્ય અંગ્રેજોના ગળામાં આપ મેળે જાળને બરાઈ પડ્યું હતું, તેજ
 બર્માના સંબંધમાં સૌએ સમજવું !

કેટલાક લેખકોનાં વર્ણનો વાંચતાં એમજ લાગે છે કે અંગ્રેજો
 એ વિચારોને કિંદ ઉદાર, બહાદુર, ધીરગંબીર, કામચલાઉ, સહનશીલ,
 પરમાર્થી, પરગજુ, બોળા અને તે સાથે
 અજેય બળવાળા હતા, જ્યારે બમ્બેનો લખાડ,
 ડરપોક, શેષીખેર, " કમળેર ગુસ્મા બહુત, " દગલબાજ, જુલમી

અને નાલાયક જીવો હતા; અને ખુખી એ છે કે તે સમયના બર્મન લેખકોની ગણતરીમાં મામલો તેનાથી ઉઘટાજી હતો ! પણ આપણે ઉલ્લેખમાંથી કોઈ પણ એકને વાર્તાના નાયક અને અન્યને વાર્તાના બદમાશનાં લક્ષણોથી નહિ નવાજતાં બંનેને બધા જનસમૂહો હોય છે તેવા સામાન્ય માનવસહજ ગુણુદાયવાળા માણસો જ માની લઈને, બંને તેટલી તટસ્થ દષ્ટિએ આ મહત્વના બનાવોની ટૂંકી નોંધ લઈશું. કારણ એ ઘટનાઓની ઘટમાળે ભારત અને બર્માના સંસ્કાર સંબંધમાં તલરેપરથી પરિવર્તન કયું હતું બહુ એ સંબંધોની કાયાપલટ કરી નાખી આજના કુશળનાં બીજ એણે વાળ્યાં છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, મણિપુર અને આસામને જીતીને બર્મનો

આસામમાં અંગ્રે-
જોને માર: કલકત્તાનો
ગભરાટ

મદોન્મત્ત થઈ ગયા હતા. અજબ આલાકી અને સાહસિકતાના જે અંગ્રેજ મિશ્રણે ભરતખંડને જેર કર્યો હતો, તેનો એમને અનુભવ નહોતો. અલૌક્યાની વિજય યાત્રાઓનાં સ્મરણ એમને

સુરાની જેમ બહેકાવી રહ્યાં હતાં. તેથી શાહપુરીવાળી ઘટના પછી પણ એમણે ધોંચપરોણા કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. છેવટે તારીખ પાચમી માર્ચ ૧૮૨૪ના રોજ રીતસર યુદ્ધની ઘોષણા થઈ. વિજયોન્મત્ત બર્મનો અંગાળાને ઓચકવત ચોળી નાખવા સૂસવાટાબેર નીકળી પડ્યા. સીલ્હટ પાસે એમણે અંગ્રેજ લશ્કરને શિકસ્ત આપી. આસામમાં પણ એમના ઝંપૂને એક આખી ગોરી હુકડીનો સંહાર કરી નાખ્યો. કલકત્તાને ગભરાટ છૂટ્યો. ત્યાં વસતા ગોરાઓને રાતે જીંધમાં મહાબૂદ્ધાના રવખાં આવવા લાગ્યાં. બર્મન તરવાર એમની આંખો સામે ચમકી રહી. બર્મન એ આબ્યા... એ આબ્યા... એમ હોકારો થઈ પડ્યો. સરકાર ઉપર સખ્ત દબાણ થયું, અને છેવટે સર આર્ચીબાલ્ડ કેમ્પબેલની સરદારી નીચે અંગાળ અને મદ્રાસના યોધાઓની પલટણો દક્ષિણ બર્માના કિનારા તરફ તા. ૩ મે થી ૨૪ ના રોજ આંદમાન ટાપુથી મનવારોમાં રવાના થઈ. સાત દિવસ પછી, તા. ૧૦મીએ એ કાફલાએ રંગૂનની નદીમાં લંગર નાખ્યું.

પરંતુ લશ્કર કિનારે ઉતરીને જોય છે તો ત્યાં કાળો કાશીચોપે ન

મળે ! એમના મનથી, કે આખો લાટવો મોઢામાં

આની ગયો. આગળ વધીને રગૂનના લાન્કકોટમાં

પ્રવેશ કર્યો, તો ત્યાં પણ સર્વત્ર સમમમાધાર,

કીમી હાઈલુ ચુધ્ધ-
અંકુક તોપની છત

અરેખીયન નાદદસની વાર્તાઓમાં હનના ત્રામથી નિજનું થયેલા નમગેનાં

વર્ણન આવે છે, એવું ! ધરખાર, રાચરચીયા, બહુ જોમ ને તેમ પાયુ

હવુ, પણ જીવતું નામ નહિ ગઢના વિજેતા ઘણો મમય મદના આવવની

શહ જોતા ચાક્યા છેવટે કટાણીને થોડી સંપાનોમાં માણસો નદીને ઉપર-

વહેણ તપાસ કરવા મોકલ્યા. કે કોઈને પત્તો લાગે છે ખરો રગૂનથી

સગમગ છ માંદત દૂર આવેલા કીમીડાર્ડ નામના ગામમાં એમને લશ્કરના

મોર્યા દેખાયા તરત પલંગણુ એ તન્ક ઉપડી ખૂનખાર યુદ્ધ પછી બર્માની

ફોજ ગોરાઓના તોપગોળાથી હારી છેક એ સમય સુધી બર્માન

સૈન્ય હાર ગોળામાં સમગ્રણું નહોતું, અને એ પ્રકારના હથીયારો તેમની

પાસે નહિ જેવા હતા જ્યારે આગવુકો એ શસ્ત્રોથી પૂર્ણપણે સજ્જિત

હતા તેની સામે ગમે તેટલી અગત બહાદુરીને નશીમે પણ હાર રહેતી

કીમીડાર્ડ પડ્યા પછી ગોરી પલંગણુને રગૂનના સુનાની જોડ થઈ ને

ત્યાં પણ એજ ઘટનાનું પુનરાવર્તન થયું

આ બનાવોનો અનુભવ થયા પછી દેશીઓને ગોરી સત્તાનો ખ્યાલ

આવ્યો. હોય એમ જણાય છે પરંતુ બર્માન ભત

એમ મીન જોને એવી નહોતી, ને નથી એણે

શિવાજીની રીત અખત્યાર કરી અચાનક છાપા

અઢાઈ ચોધી પડી

અહ

મારવા, રાતના લાગ જોઈને હુમલા કરવા, એકલી અટ્ટની ટુકડીઓની ખજર

લપ નાખની, દુશ્મનને મળતા સરભમ અને તેના બીજા બ્યવહારોમાં

ખલેલ પહોંચાડની, અને હરકોઈ પ્રકારે સામે મોટેના મોર્યાબંધ સુમનનાત્સ

વેગળા રહેવું—આ પ્રકારે એમણે પગદેશીઓની પરાજિત આદરી

અડવાડીયા પર અડવાડીયા વીતતા ચાલ્યા તેમાં જાણે અધૂર ગ્રેવુ પૂરું

કરવું હોય તેમ મેઘરાજની પધરામણી થઈ અને દક્ષિણ બર્માનો વરસાદ;

પછી કંઈ મથા રહે ? આંખના એકજ પલકારામાં જમીને તામે કરવાના મનોરથના માર્યા અંગેજ સાહેબો આવ્યા હતા. લાંબા વિગ્રહ માટે તેમની કશી તૈયારી નહોતી. કપડાંલત્તાં, છાવણીનો અસખ્યાત, ખોરાકી સામાન, દાકતરી સાધન, એ બધું ક્યાંથી લાવવું ? થોડા દિવસમાં રોગચાળાએ દેખા દીધી. આ બધો સમય લડાઈ ચાલુ હતી. પાંચ મહિના સુધી એમની આવળી અહદશા ચાલી.

અંગ્રેજોએ કિનારે ઉતરીને પોતાની છાવણી ચેડગો પગોડાના દોળાવ ઉપર નાખી હતી, કેમકે ત્યાંથી માધલો સુધી આસપાસનો પ્રદેશ જોઈ શકતો હતો. અનેક પ્રકારે પ્રિય ચર્ચ પડેલા એ પવિત્ર મંદિરનો વિયોગ ધર્મધેલા જમીનો ક્યાં સુધી મઢી શકે ? એમણે જૂત મહિનાની આખરમાં ધીરજ ખોધ, ને સીધો હુમલો કર્યો. એમને લાગ્યું કે બૂખમરા, ઉભંગરા અને દુઃખથી થાકી ગયેલા દુશ્મનોને જે કરતાં વાર નહિ લાગે. પરંતુ મદ્રાસ અને બંગાળના રીઠા રહીશોની સહનશક્તિનો ક્યાસ એમણે નહોતો કાઢ્યો. મુઠી ચોખ્ખા અને અર્ધનગ્ન અવસ્થામાં પણ પોતાનું લડાયક ખમીર અને કર્તવ્યભાન ટકાવી રાખનાર એ ગરીબ હિંદી સીપાહીઓ શિસ્ત અને નિમકહલાલીમાં અચળ હતા. એમણે એ હુમલાની ઝીક ઝીલીને તેને પાછો વાળ્યો અને તે પણ એવી સચોટ રીતે, કે રાજની ફોજ થાકી ગઈ. એનાં માથુસો મદ્રાસી પલટણના ધસારા સામે ફોતરાંની જેમ ઉડી ગયાં. ઉપરાંત ખપરી ત્રણ વાર રાત્રીએ પોતાના યુનંદા લડવૈયાને આગળ કર્યા, પણ અરણીયા મદ્રાસી સીપાઈઓએ એમના હાથ વોંચ પાડ્યા.

આ પ્રમાણે જમીને જીતવા માટે પહેલી જ વાર અંગ્રેજ સરકાર મદ્રાસ અને બંગાળથી હજારો હિંદીઓને સિપાહી રૂપે ત્યાં લઈ ગઈ. સંજોગવશાત્, તેમાંના ઘણાખરાને ત્યાંજ રહી જવું પડ્યું. હિંદીઓને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ આવા દુશ્મનદવાના નાતાથી જમીમાં વસવાટ કરવા વારો આવ્યો. તેથી જમી સાથેના ભારતીયોના

સંસ્કારસંજ્ઞાના
પરિવર્તનની નોંધા-
ચેલી ૪૬

સંબંધમાં પરિવર્તન એ થયું કે તેણે સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાંથી ખસીને નવી વ્યાપારી દુકાની આર્થિક હરિશદ્, રાજતંત્રના સંચાલન, હુકમત ઇ.ના જોખમી ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યો—અને તે પણ વિજેતાઓના હથીયર તરીકે. એક શતાબ્દિને અંતે બર્મામાં જે દ્વિંદવિરોધી ઉશ્કેરણીનો ઉદ્ભવ જુલાઈ ઉભરાયો, તેનાં મૂળ તરીકે આમ પ્રથમ બર્માઈ વિપ્લવ નોંધેલો જાય છે. આ વિપ્લવ દરમ્યાન જ ઇરાવદીમાં ઉપર વહેણ જવા માટે સરકારે દ્વિંદવી લગભગ એક હજાર સુધાર છુદાર તથા ખીજ કારીગરોને તેડી મંગાવ્યા, અને કામ ચર્ચિત્ થયું એટલે ત્યાંજ ઊડી દીધા હતા. અને તે પછી પોતાના કારકુન, નોકર, મજૂર ઇત્યાદિ તરીકે ખીજ હજારો બારતીઓની આપાલ કરી. લગભગ એ વર્ષ સુધી લંબાયેલા આ પહેલા વિપ્લવના આખા માળા દરમ્યાન આ ભરતી ચાલુ રહી.

પોતાની રામકહાણી અંગ્રેજ સેનાપતિએ કલકતે પહોંચાડી હતી.

મહાખંડૂલા આવે
ઉંઘાર સંગ્રામ

આખો જળતરખોળ ઓગરડ મહિનો શ્વેડોળી
ઝાવણી ઉપર હુમલા ચાલ્યા. તેમાં ફાવટ
નહિ આવવાથી બર્માનો ખીજાઈને ઉત્તરમાંથી

પોતાના સુખદસિરોમણિ મહાખંડૂલાને તેડવી મંગાવ્યો. આસામ અને સીલ્હટમાં એજ ગોરાઓને છકકડ ખવડાવનાર એ સીપેહસાહાર હતો. ખંડૂલા ધરતી ધમધમાવતો ધસી આવ્યો. દક્ષિણમાં બર્માઈ ચાણું દણુચુ ગામે હતું. ઇરાવદીને તીરે એ વસેલું છે. રંગુનના મજબાહ દરમ્યાન અંગ્રેજ સૈન્ય બેસી રહ્યું નહોતું. અન્યત્ર એમણે યુદ્ધો ખેલ્યાં હતાં અને ટેવોય, મરગી તથા ટેનાસરીમના જીલ્લા સર કર્યા હતા. દ્વિંદવી ખોજાથી મંગાવેલા કારીગરોએ રાતોરાત ગોટાં નાવ બનાવી આખ્યાં અને પાંચ પાંચ મહિના સુધી રૂંધાઈ પડેલા પરદેશીઓને ઇરાવદીની અવર જવર સહેલી ચર્ચ પડી. છેક ડીસેંબર મહિનાની પહેલી તારીખે મહાખંડૂલા અડધા લાખ મરજવા ચેપ્પાને લઈને દ્વિંદવી આવેલી પથ્થરો ઉપર પડી પડ્યો. એમ કહેવાય છે કે સાત દિવસ અને સાત રાત ધોર સંગ્રામ ચાલ્યો. છેવટે ફરીથી ચિસ્ત, દાસ્તોળા, સદનચકિત અને દ્વિંદી ટુકડીઓનાં

કેસરીયાનો વિજય થયો. પરંતુ બંદૂલા બીજા સેનાપતિઓ જેવો નહોતો. એણે વિશ્વમયકારક કુનેહ અને ચતુરાધથી ફરીથી વ્યૂહ રચ્યા. એની આવડત જોઈને અંગ્રેજ સેનાપતિ આફ્રીન પોકારી ઉઠ્યો. પણ દરમ્યાન દિંદી સૈન્યને તાજી કુમક મળી હતી. તેમનાં સાધન સરંજામ પહેલાં કરતાં ઘણાં વધી ગયાં હતાં. એમણે ફરીથી બંદૂલાને પાછો હકાવ્યો. એજ વખતે કલકત્તેથી આવેલી વરાળથી ચાલતી મનવારે નદીમાં પ્રવેશીને બર્માઈ કાફલા ઉપર હુમલો કર્યો. વરાળથી ચાલતાં જહાજ બર્માનોએ કદી દીઠાં ન હોતાં. વગર હુસેસાંએ માર્ગ કાપતા આ જળરાક્ષસને જોઈને જ એમનાં હાંખ ગમડી ગયાં, અને નદીમાં પડતું મૂકીને એમાંના ઘણાખરા નારા પામ્યા.

આ વિજયો પછી અંગ્રેજોએ પૌર્વાત્પ વિજેતાઓની જેમ લૂંટ અને બહુ બહુ તો સંહાર કરીને દેશને પોતાના અંગ્રેજોના પદ્ધતિ-નશીબ ઉપર છોડીને ચાલી ન જતાં પોતાના પુરસ્કર આગેકદમ સ્વભાવ પ્રમાણે ત્યાં ધામા નાખ્યા. એમણે પોતાના લશ્કરના એ ભાગ પાડ્યા. એક જમીન વાટે અને બીજો ધરાવદીના પ્રવાહ વાટે; એમ ઉપરવાટ ઉપડ્યા, બને દળનો ધરાદો દનુષ્ય તોડવાનો હતો, પણ નદીવાળી પલટણ ત્યાં પહેલી પહોંચી. રસ્તામાં મળેલા નાના મોટા વિજયોથી જરા બેકામ થયેલા તેના સેનાપતિ જનરલ ડોટને દનુષ્યના ગઢને ઘેર્યો; પણ બંદૂલા તેની અંદર હતો. એણે મહેમાનોની વસતી પરાણાગત કરી, અને એમને પાછા પોતાની હોડીઓમાં ચઢી જવાની ફરજ પાડી. છેક ૨૫મી માર્ચ (૧૮૨૫) ના દિવસે ખુશ્કી માર્ગે નીકળેલી સેના આવી પહોંચી. બનેએ મળીને ક્રાંટ ઉપર તોપો માંડી. એક ગ્રાજો કમંસંજે મહાબંદૂલાને વાગ્યો, અને એ પરાક્રમી થોહો ખપી ગયો. વહેમનાં પૂતળાં જેવા બર્માનોએ આ ઘટનામાં અપશુકન દીઠા, અને રાતોરાત ગઢ છોડીને તેમણે પલાયન કર્યું. બંદૂકના એક પણ બાર વગર દનુષ્યનો મોર્ચો અંગ્રેજોને હાથ પડ્યો. બસ; ત્યારથી બર્માના રાજાની પતોતી બેઠી.

અંગ્રેજોએ આગળ વધીને ગ્રોમ મઝ ક્યું. ત્યાં રાજાએ મોકલેલા મુલેહના સંદેશવાદકો એમને મળ્યા અંગ્રેજોને કહે છે

ગ્રોમનુ પતન

કે બર્મનોએ મુલેહની વિદિના અધારપીછોડાનીએ લગ્ન બેઠું કરવાની પેરની કરી હતી, અને

બર્મનો કહે છે કે ગોરાઓએ એમને દાદ દીધી નહિ. ગમે તે કારણે પણ વિજયયાત્રા ચાલુ રહી ગ્રોમ પડ્યું, અને ત્યાંથી અંગ્રેજોને મનમન ધન-ધાન્યની પ્રાપ્તિ થઈ ગ્રોમની બાદશાહી મળી, પરંતુ વાદીશુન આગળ એમને માર આવે પડ્યો હતો. ૧૮૨૫ના ડિસેમ્બરમાં બાહુડોએ ગ્રોમને ચેપું, પણ સર આર્ચીબાલ્ડ કેમ્પબેલે નદી વાટે ગાંધી પહોંચેલા કાફલાની મદદથી એનો મપૂર્ણ પરાજય કર્યો. આ ઘેગમાં ત્રણ બર્મોઝ યુવતિઓએ દર્શાવેલા પરાક્રમે પરદેશીઓને પણ મુન્ધ કર્યા હતા એ ત્રણમાંની બે રમણીઓ લડતા લડતા રણમાં જ પડી હતી.

આ બનાવ પછી મળવદડમળલ કરતી સેના બર્મોમાં ઉપરવાડ

૨૪-૨-૨૬ ના ચાંદા-
શુના કરાર કેમ થયા

આગળ ધપતી રહી. માલ્વાઈ કરખા આગળ ફરીથી

સુલેહનું કરેલું લખને રાજાના કાસદો આવ્યા

અને ૧૮૨૬ની સાનના બેસતા વષની મુબારક

સવારે વિદિનો પ્રારબ થયો બ્રિટીશ સેનાપતિએ માગણી કરી કે બર્મો અંગ્રેજ સરકારને સુલ્લહના એક કંગોડ ડીપીઆ આવે, આરાકાન જુઓ સોંપી દે, અને બીજો પણ અમુક પ્રદેશ એમની હુકમત નીચે મૂકે. સતોષ-કારક ઉત્તર મળવામાં વિલબ થતાં સર આર્ચીબાલ્ડે માલ્વાઈ ઉપર ચડાઈ કરી (તા ૧૯-૧-૧૮૨૬), અને ત્યાંથી પાટનગર આવ્યા તરફ હનેસાં હંકાર્યા એમને તો નદીને વહેણે જ ચાલ્યા જવાનું હતું બર્મોપતિએ વશદાર પ્રબને હેલ્લી હાકલ દીધી, કે તમારા રાજાને બચાવો પ્રબળનોએ પણ હામ બીડીને દુમલાખોરોને આતર્યા, પણ એ દારનો માઝ ખાઈ ગયા. પ્રારબધના ચક્ર જેવા અનિવાર્ય આક્રમણના વેગનો અવરોધ અશક્ય થઈ, અને છેવટે તા ૨૪-૨-૨૬ના ચિરસ્મરણીય દિવસે સાદાશુના પ્રમિદ્ધ કરાર થયો. રાજાએ તેમાં ગોરાઓની માગણીને માથે ચઢવી

એ સધીએ અગ્રેજ સરકારને આસામ, ક્યાર, આરાકાન, માર્ગ્યાન, ટેવાઇ અને ટેનાસરીમના જીવા રાજતંત્રનું પોલાદી ચોકડું ગોઠવાયુ મેળવી આપ્યા. બર્માનો નકશો જોતા જણાઇ આવશે કે આ પ્રદેશો મેળવીને અગ્રેજોએ બર્માને કેવો ચોતરફથી ચેરી લીધો તેની જીવનદોરી સમા સમુદકિનારા બધા હાથ દ્યા, અને એવો બ્યહ બાધ્યો કે જેના કામ અભિમન્યુ પણ ન તોડી શકે. વળા એ જમીનો કાચા મોના જેવી હતી

અને મુલક મળ્યો, એટલે અલખત, હિંદની જેમ ત્યાં પણ, અગ્રેજ સરકારે રાજતંત્રના પોલાદી ચોકડા બાધ્યા રાજવહિવત્ના કામ માટે જોઇતા હિંદી કારકુનો કારીગરો, મજૂરો અને વેપારીઓની ભરતીને એમણે અત્યક્ષ તેમજ પરાક્ષ રીતે અનેક પ્રલોભનો વડે આકર્ષી.

રાજ બાજીડોને આ સધીથી થોડો સમય શ્વાસ ખાવા મળ્યો. પરંતુ બર્માની પરાધીનતાનું એ પહેલું પગથિયું હવે ચાલણુની મધીમા એક કલમ એવી હતી કે બર્મા દરબારે ચોતાને ત્યાં એક અગ્રેજ વજીરનીનીમણુક કરવી આવી રીતે બર્માના દેહમા તામેદગીની ફાયરે પ્રવેશ કર્યો

આ લકાઇના ખર્ચનો લગભગ એક કરોડ પૌડનો બોલો હિંદની તિજોરી ઉપર ચઢાવવામા આવ્યો, ને બર્મા પાસેથી ૬૬ લેખે એક કરોડ રૂપીયા તેમા જમા થયા આ વિગ્રહમાથી હિંદને ત્રણ “કાયદા” થયા (૧) એક કરોડની કજીદારી, (૨) બર્માને કાયમની પરાધીનતામા ધકેલવાના કામમા કુહાડાના હાથા બનવાનો “યશ”, (૩) અગ્રેજો માટે નવી અને અત્યંત ફાયદાકારક સલ્તનત મેળવી આપ્યાનો તથા તેમને અજ્યેતાની કીર્તિ અપાયાનો “સ તોષ ” ।

આ વિગ્રહે અગ્રેજ સરકારને ન્યાન કરી નાખી મહીએ તો ખોટું નથી તેમની દિગ્વિજયીપણાની પ્રતિઠા જમી બર્મા દરબારમા રેસીડન્ટ રાખ્યાનો જોને યશ મળ્યો, અને અત્યંત રસાળ પ્રદેશો લાધ્યા આ બધી ગોઠવણો અગ્રેજ સરકારને ભવિષ્યના વિજય માટે ઉતારેલા વીમા જેવી હિતકારક નીવડી.

ખાતર મરકારને ઉપરે ચારાવાડી સામે યુદ્ધ જાહેર કરવું પડ્યું. બર્માના રાજકર્મચારીઓએ બે બ્રિટીશ આગમોટોના ડ્રાઇવરોને સતાવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ ઇતિહાસમાં છે.

હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉડ ઇલ્હામીએ એક કારણે રંગૂન બંદર તરફ રવાના કર્યો. સત્તાવાળાઓ સાથે ફેટલીક રંગૂનના હિંદીઓને વાટાઘાટ થયા પછી અંગ્રેજ અધિકારીએ રંગૂનના બ્રિટિશ સરકારના બધા બ્રિટિશ વેપારીઓને બ્રિટિશ ગ્રીમરો ની પહેલી જરૂર ઉપર ચઢી જવાની એનવણી આપી રંગૂનમાં તે સમયે વેપાર કરતા મેકડો હિંદુસ્તાનીઓ, મોગ્યો, ગોવાનીઝ, અંગ્રેજો વગેરેના ટોળા ગાસડાપોટલા બાંધીને મંપાનો બરી બરીને આગમોટો તરફ નીકળી પડ્યા એમની બીડ એવી મખત હતી કે નદીમાં એમનાં સપાનોની ગિડાં થઇ ગઇ, અને જે રહી ગયા તે બર્માના હાથમાં કેદી થઇ પડ્યા. આ ગીતે પ્રથમ વાર બર્મામાં હિંદી વેપારીઓને પોતાની અસામતી મટે પડેલીઓનું શરણ માંધવાનો અર્થસૂચક પ્રમુખ આવ્યો.

અંગ્રેજ કાર્કલાએ એક બર્માઈસ સરકારી વહાણ દ્વારા કહ્યું, અને મનવારો મિવાયના બધાં જહાજોને લઇને તા. ૮-૧-૧૮૫૨ના રોજ કુગપીમાં અમદ્ર નરફ અંગ્રેજ નીકાવિપતિ હાંકારી ગયો. એનું નામ હતું કેમોડોર લેન્ડ. લેન્ડર્ડ બહુ કડક અમલદાર હતો. તા. ૧૦મીએ એણે જાહેર કરી કે રંગૂન, બસીન અને સાલ્વીન નદીનાં મુખ અંગ્રેજ મરકારના હુકમથી બંધ કરવામાં આવ્યા છે; અને ત્યારથી રીનસર યુદ્ધ મંડાવું. બર્માઈસ લોકોએ કાકવાને રોકવા નદીમાં લાકડાની આડો બાંધી હતી. લેન્ડર્ડે તેને તોડી નાખીને બર્માઈસ નીકાઓની ઘણી ખુવારી કરી, અને સહિસવામન કલકત્તા પહોંચી ગયો.

દરમ્યાન હિંદના ગવર્નર જનરલને ખાતમી મળી કે ચારાવાડી આગકાન જુલ્યા ઉપર હુમલો કરવાનો ઈંગ્રેજો પુનઃ આક્રમણ રાખે છે તેણે તરત મેજર જનરલ ગોડવીનને પત્ર લખ્યો. એનો પ્રતિકાર કરવાનું કામ મોંઘ્યું. ગોડવીને જાણી અને મદાસી પત્ર લખાયાથી આદમ્મર સિપાહીઓ પસંદ કર્યા. તરી માર્ગે આક્રમણ મટે એણે મુખ્યધરી હિંદી

ખલાસીઓવાળો કાફલો બોલાવ્યો. આ પ્રસંગે બંગાળની પક્ષટણે બર્મામાં લડવા જવાની આનાકની કરી. તેમની સામે શિસ્તાનાં સખ્ત પગલાં લેવાયાં અને તેમને બદલે શીખ સિપાહીઓને ઉભા કરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૨ની ૫ મી એપ્રિલે એ પક્ષટણુ રંગૂન પહોંચી, અને ત્યાંથી માર્ટવાન જઈ, એ રથજને સર કરીને તા. ૮મીએ પાછી ફરી. પહેલા વિગ્રહે બર્મામાં બંગાળી અને મદ્રાસીઓની મુખ્યત્વે જરતી કરી અને આ વિગ્રહે પંજાબી તત્ત્વ તેમાં ઉમેરવાનું કામ કર્યું.

શીખ પક્ષટણુ પાછી ફરે તે દરમ્યાન બર્માનોએ રંગૂનમાં લક્ષ્મીજી વિગ્રહ—૧૮૫૨
રંગૂન બરમસાત
કાટ અને ખાદ્યોના વ્યૂહ બાંધ્યા હતા. પરંતુ મનવારોના તોપમારાએ તેના પુર્ણ ઉરાડી દીધા. તા. ૧૨મીએ લશ્કર કિનારે ઉતર્યું. બર્માનોએ તેમનો હિંમતથી અવરોધ કર્યો પણ એમને લલાટે પરાજય લખાયેલો હતો. રંગૂનનો કાટ પડ્યો. પરંતુ ગોડવીનને આ વિજય બહુ બારે થઈ પડ્યો, કેમકે તેમાં એના સૈન્યની એવી સખ્ત ખુવારી થઈ કે કુમક આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનાથી એક ડગ પણ આગળજાય તેમ નહોતું. દરમ્યાન રંગૂન નદીમાં ફરતી મનવારોની તોપો શહેરનો ખુર્દો કરતી હતી. તેમનો ખાસ મારો શ્વેડગોં પગોડાની ઉપર હતો. એ દિવસમાં શહેરના જુદા હિંદી ગયા, અને બાકી હતું તે આગે પૂરું કર્યું. તા. ૧૪મીએ અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરે પગોડાના ગઢ ઉપર ધસારો કર્યો. બર્માન ફોજના રથા સથા અવશેષ એ મંદિરના વિશાળ યોગાનમાં એકત્ર થયા હતા. હુમલાખોરોની તોપખાણનો એમણે હિંમતથી ઉત્તર વાળ્યો એમની દદતા એવી અડગ હતી કે તેમના ઉપર સીધું આક્રમણ કરવાના વિચાર ગોરા સેનાપતિએ માંડી જ વાળ્યો, અને છેવટે કેપ્ટન લૅટરની સલાહ લઈને ચક્રવો ખાઈને પગોડાના પૂર્વાભિમુખ સિંહદ્વાર વાટે બે ટુકડીઓ અંદર ધુસી, અને તેનાં પગથીયાંની લાંબી દારૂ ઉપર સર્પાકારે ઉપર ધડી. તેમની ઝંઝેરોને મુકાબલો બર્માનોથી થઈ શકે એમ નહોતું. સાચા શરતનની માખીની

આપીને તેમનામાંના ધણાખરા પવિત્ર “કથા”ના ચરણ આગળ મરણ પામીને સંપં શરણ ગચ્છામિ, બુદ્ધં શરણ ગચ્છામિ કરી ગયા.

એમનામાંના ધણા કીર્તીમંદીર તથા નદી વાટે બીજાં ગામો તરફ નાસી છૂટયા. હિંદીથી હિંદી સીપાહીઓની પક્ષટણે આવવા લાગી, ને રંગૂનમાં એમનો મોર્ચો જામ્યો. ગોડવીને રંગૂનની દેશી પણ શેક ટોક વગર નગરરચના કરી, અને રંગૂન સહરે તથા તેની બંદરગાદીની આજની રેનકનો પધ્ધતિસર પ્રારંભ થયો. હજારો હિંદી વેપારીઓ, શરાફો, કારીગરો, કારકુનો, મજદુરો, સીપાહીઓ અને અન્ય પ્રકારના વસાહતીઓને ત્યાં બેસાડવામાં આવ્યા અને કેપ્ટન લેટરે રંગૂનમાં ન્યાયની અદાલત મંડી, અને ત્યાં લશ્કરી હોમ-સાફ તોળવા માંડ્યો.

૧૮૫૨ના જ જુલાઈ માસમાં પ્રાંત સર ચલુ. તે પછી તરત ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કલકટ્ટાએ રંગૂન આવ્યો. વેપાર માટે રંગૂનની અસાધારણ અનુકૂળતા એકાર અંગ્રેજ આંખો તરત પરખી ગઈ. ગવર્નર જનરલ આખો જુલાઈ મહિનો રંગૂન રહ્યો, અને એણે પૂરવાર કરી આપ્યું કે રંગૂનમાં હવે રીતસર રાજશાસનની સ્થાપના થઈ છે.

દરમ્યાન નદી વાટે ફરતા કાફલાએ પ્રોમ, માર્ટિન, બસીન વગેરે મહત્વનાં સ્થળો હાથ કર્યા હતાં. ખુશ્કી રહેતે પીગુનગર પણ પહોંં હતું. ૧૮૫૩માં પીગુને ખાલસા કરીને રીતસર બ્રિટિશ હકુમત નીચે મૂકવામાં આવ્યું.

આ સમયે ચારાવાડીનો પુત્ર નામે પગાન રાજગાદીએ હતો (૧૮૪૬-૫૩). પગાન પછી તેનો ભાઈ મીન્ડોમીન પગાન, ૧૮૪૬-૫૩ ગાદીએ આવ્યો. એણે અંગ્રેજ સરકારને સુલેહના સંદેશો મોકલ્યા. આ વખતે અંગ્રેજો પણ જુસ્સામાં ને જુસ્સામાં પોત ના ગળ જવાર આગળ વધી ગયા, અને

છહુંદર ગળા બેઠેલા સર્પ જેવી તેમની રિયતિ થઈ હતી. તેમના સદ્ભાગ્યે આ વિદ્વિનાં કહેણુ આવ્યાં ને તેમનો હાથ ઉપર રહ્યો. પ્રિટિશ હદ આ રીતે ટાંગૂથી પશુ થોડે દૂર ઉત્તરમાં બંધાઈ ગઈ હતી.

લૉર્ડ ડલહૌસીએ તા. ૨૦મી ડીસેમ્બર ૧૮૫૨ના રોજ દેશના બહાર પાડ્યો, અને લડાઈનો અંત જાહેર કર્યો. એક તરફથી મેન્ડો મીન સાથેના સંદેશા ભાગી પડ્યા હતા અને સંધી થવા પામી નહોતી, છતાં મુખ્યને આવી રીતે અંત આવ્યો. નેપોલીઅને વર્જુવેલી “વાણીયા જાતે” આ રીતે પીગુ હાથ કરીને બંગાળી ઉપસાગરનો આખો કિનારો કબજામાં લઈ લીધો, અને રંગૂન બંદર રૂપી સોનાના ઇંડા મુકનારી મરઘી મેળવી.

આ વિગ્રહના થોડા સમય પહેલા જ ચારાવાડીએ રંગૂન જઈને શેડગોને ફરતો કોટ બંધાવ્યો હતો, અને એ મદિરના ચોગાનમાં ઉભો કરેલો આજે જોવામાં આવતો પ્રચંડ ઘંટ “મહાગંડા” ઢળાવ્યો હતો. ચારાવાડી પશુ એના બાઈ બાજીડાંની જેમ ગાડો થઈ ગયો હતો. એના પુત્ર પગાને બે મુસલમાન મંત્રીઓની ઉશ્કેરણીથી બે વર્ષમાં છ હજાર મનુષ્યોનો સંહાર કરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. ૧૮૫૨ વાળા વિગ્રહનાં મૂળ પશુ એનાં કૃત્યોમાં હતા એવું મનાય છે.

પગાને ઉઠાડીને એનો બાઈ રાજા મીન્ડોન ગાદીએ આવ્યો.

(૧૮૫૩-૧૮૭૮) એને રક્તપાતનો અત્યંત અણુગમો હતો. ગુનેહગારો કે બંડખોરોનો પશુ એ વધ થવા દેતો નહિ. બર્માની તવારિખમાં આ પ્રકાર પ્રથમ વાર જ જોવામાં આવે છે. મીન્ડોનને વિદ્વાનોને ઘણો હોખ હતો. એણે ખ્રીસ્તી પ્રચારકેન્દ્રો-મીશનને પશુ ફેટલોક સમય સાફ ઉત્તેજન આપ્યું હતું, અને અમેરિકન બેપ્ટિસ્ટ પંથના પાદરી બીશપ બિજેન્ડેટ તથા ડૉ. માર્ક્સ તેની પાસેથી ઘણો લાભ આટયા હતા.

જેમ હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ પંથે બર્મામાં કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો તેનો કેંક ખ્યાલ આપણે પાછલાં પાનામાં મેળવી ગયા, તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મે પશુ એ

દેશમાં કેવી રીતે પગ જમાવ્યો એ જાણવું પણ રસપ્રદ થઈ પડશે. મીસનરી-એને આશ્રય અને સ્થાન મળ્યું તે મીડિંગ રાજ્યને આભારી છે. ૧૯૪૮ની સાલના માર્ચ મહિનામાં રંગૂનમાં ક્યાપોન વિભાગના ડેપુટી કમીશનર મી. ડબ્લ્યુ. એલ. બેરેટોએ ધર્મોપદેશક અને શિશુલુપ્રચારક ડો. જી. ઈ. માર્ફસની ખર્ચામાં ૪૦ વર્ષની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર A King's Service-રાજ્ય શિક્ષક-ની સંજ્ઞાવાળા લેખમાં કેટલુંક અજવાળું પાડ્યું હતું. તેમાંનું નીચેનું અવતરણ આ ખ્રિસ્તી પાદરીઓની પ્રારંભની પ્રવૃત્તિ સંબંધી સૂચક માહિતી આપણને આપે છે. માંડેમાં ડો. માર્ફસને રાજ્યની અવિધિસરની મુલાકાતનું ૧૮૬૮ ના ઓક્ટોબરમાં જ્ઞાન મળ્યું, એ પ્રસંગ હતો. રાજ્યગે પહોંચીને શુભ દાથીનું દર્શન કરીને પાદરી આગળ આવ્યો:

“ધર્માચાર્ય તરીકે એક છોકરા પાસે એને માથે મોટો પંખો ધરાવવાનો અધિકાર એને આપવામાં આવ્યો હતો. મંડળી એ-ના-ડાં (દીવાન ખાના) નાં પગથીયે ચઢી, પરંતુ ચઢતા પહેલાં પગરખાં નીચે કઢી મૂક્યાં. દીવાનખાનાનો શણગાર અત્યંત સુંદર હતો. વિશાળ કદના સાગના સ્તંભોને સોના તથા લાલ રંગથી ઝાંઝી દીધેલા હતા. ફાન્સથી આણેલા મોટા મોટા ચરીસાથી ભીંતો આગ્રજિત હતી, અને બોંય ઉપર મનોહર ગાંધીયાં બીજાવેલા હતા. લાંબા ઝભાવાળા રાજમંત્રીઓએ અંગ્રેજ પાદરીનાં સ્વાગત કર્યાં. ત્યાં ધર્મથી કાંઈ બોલ્યું: મહારાજ પધારે છે. બધાં ધુંટણ અને કાણીને ટેકે નીચાં પડીને દારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં. અંગ્રેજ પાદરીને આગલી દારના એક ખૂણામાં સ્થાન મળ્યું હતું, અને ત્યાં પોતાના પગ દેખાવ નહિ એવી રીતે બેસવાનો એ પ્રયત્ન કરતો હતો. રાજ્યએ પ્રવેશ કર્યો એટલે સમગ્ર મંડળીએ શીષ દાળી દીધાં. અંગ્રેજ પાદરીએ રાજ્યને આવતા દીઠ એ કહે છે કે રાજ્ય હિંમો અને પ્રભાવશાળી હતો. લાલ કપડે લાંબા સિંદાસને એ બેઠો.

“પછી મીડિંગે બાપનો કથુલર આંખે મીડિંગે દરબારને નીરખ્યો. અંગ્રેજ પાદરી અને એના શિષ્યો ઉપર દષ્ટિ પડતાં છઠ્ઠીઘરે કથું કે મહા-

રાજની આગાતુસાર અંગ્રેજ પાદરી મંડળી સહિત રંગૂનથી આવેલા છે, મહારાજને ગુવર્ણરને મસ્તક દાખ્યાં છે, અને મહારાજની આગા માટે ઉત્સુક છે. રાજ્યે કહ્યું કે પાદરીની જે ઇચ્છા હોય તે કબ્બા પહેલાં પૂરી થયેલી સમજવી છતાં એ જે કહેવા માગતા હોય તે કહે. પાદરીએ અરજ ગુજારી કે (૧) પાટનગરમાં તેમજ દેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક તરીકે પ્રવૃત્તિ કરવાની, (૨) ઇંગ્લેન્ડના રાજધર્મ અનુસાર ધર્માચરણ માટે માંડેલાં ખ્રિસ્તી દેવળ બાંધવાની, (૩) અંગ્રેજોના કબજસ્તાન માટે થોડી જમીન મેળવવાની તથા (૪) મહારાજની સલાયથી, બર્મીઝ કુમારો માટે ખ્રિસ્તી વિદ્યાલય બાંધવાની પરવાનગી મળે.

“ રાજ્યે કહ્યું કે મારા રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવાની પાદરીને પૂરી છૂટ છે. અને તે સાબળવા અગર ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગિકાર કર્યા બદલ પણ કોઈને સત્તામણી કરવા દેવામાં નહિ આવે. એક હજાર છોકરાના વ્યતિગૃહવાળું વિદ્યાલય રાજ્યને ખર્ચે બંધાશે તથા નીભાવાશે, તેની રચના બર્મીઝ ઘાટલુટે થશે પરંતુ પાદરીની જરૂરત પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરી શકાશે. રાજ્યે પૂછ્યું કે પાદરી મારા કુંવરોને શિક્ષણ આપશે? પાદરીએ ખુશીથી હા પાડી, અને ૧૨ થી ૧૪ સુધીની વયના કુંવરોને શીખવવા તૈયારી બતાવી. એ વયના કુંવરોને બોલાવતા નવ આવ્યા.

= કોઈ બૌદ્ધ ગુલાનીયો ખ્રિસ્તી બની જાય એવી મીઠાંતી ખાસ મંજૂર નહોતી (ડૉ. માર્કમે સ્થાપેલી) સેન્ડ જેન્સ એસ. પી. જી. કોલેજના જે વિદ્યાર્થીઓ તેની સાથે આવ્યા હતા તેમને રાજ્યે સલાહ આપી કે તમારા પૂર્વજોનો ધર્મ બૂલશો નહિ. છોકરાઓ તરફથી પાદરીએ તરત ઉત્તર આપ્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ સર્વ શક્તિમાન (શ્યા) નું પૂજન તેના કાપકાનૂનો(તથા)નું પાલન અને ધર્મગુરુઓ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન (અંધા) શીખવે છે. રાજ્યે કહ્યું કે મને ખ્રિસ્તી ધર્મનો દુશ્મન લેખશો નહિ. જે એમ હોત તો હું તમને અહિં શહેરમાં બોલાવત જ નહિ. બર્મીઝ લોકોને તમે બચાવો, અને પછી એમને ખ્રિસ્તી ધર્મ

અંગિકાર કરવો હોય, તો તેમ કરવાની માગ તરફથી છૂટ છે. મારા પોતાના કુવરો અંગ્રેજ પાદરીના શિક્ષણને લીધે ખ્રિસ્તી થવા માગે, તો જરા પણ ગુસ્સે થવા વિના હું તેમને થવા દઉં.

“ કલાયુ” (રાજકર્મચારી) એ કલ્યુ કે રવિવારે દેવગામમાં મહારાજ તથા રાજકુટુંબના સુખ સંપત્તિ અને દીર્ઘાયુષ્ય માટે પ્રાર્થના કરતા મેં પાદરીને સાંભળ્યા, છે. પાદરીએ એ પ્રાર્થનાની બીજી બાજુમાં લખેલી નકલ રાજાને આપી કરી. રાજા તેમાંનો કેટલોક ભાગ મોટેથી વાંચીને રાજી થયા.

“ એક વખત રાજકર્મચારીઓના બરચક દરગાહમાં પ્રમંગ પડાઈ રાજાએ પૂછ્યું કે એ પાદરીઓ બીશપ બિર્ગેન્ડેટ અને રેવ. જી. ઇ. ઇ. માઈલ વચ્ચે ફરક શું છે. જરા ખંચાઈને બિર્ગેન્ડેટ ઉત્તર આપ્યો કે અંગ્રેજ પાદરીથી લગન થઈ શકે, પણ મારાથી પરણાય નહિ. રાજાએ હમીને કહ્યું કે “ બસ, એટલું જ? એટલા માટે તમારે ધર્માચરણ કરવા એ દેવગો ભોલો છે? અંગ્રેજ પાદરી તરફ ફરીને રાજાએ પૂછ્યું : “ તમે કેમ પરણ્યા નથી? ” અંગ્રેજે ઉત્તર આપ્યો : “ કેમકે મહારાજ, કોઈ બાબતે મારું માથું કડું નથી. ” બધાને હસવું આવ્યું. સાથે રાજા પણ હસ્યો. રાજાએ કહ્યું : “ તો મારી કુવરીઓમાંથી એકાદને પરણવા શું વાંધો? ” અંગ્રેજ પાદરી છાબીયો પડ્યો, અને ઉપરે એણે કષ્ટભર્યું કહ્યું કે મહારાજની કૃપાને અરધિ નથી, પણ મારે વાંધા રહ્યા વિના ચાલે એમ નથી ! ”

રાજાએ ૧૮૭૧ માં માડવેમાં ૨૪૦૦ સાધુઓની વિરાટ પરિષદ બોલાવીને ધર્મચર્યા કરાવી. હતી. માત્ર રાજાના વાચનમાં જ પાંચ માસ રીત્યા. ધર્મપુસ્તકોની તારવણી કરાવીને : એણે ૭૨૯ શિક્ષાએઓ તૈયાર કરાવ્યા, એ મંત્રદ્ર એણે કુથોડો (પુણ્ય મંત્રદ્ર) પગોડામાં પધરાવ્યા. એ બોલોની પાંચમી પરિષદ કહે છે. ચોથી પરિષદ ૧૯૦૦ વર્ષ પહેલાં સીલોનમાં મળી હતી, તે સમયે બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનો તાડપત્ર ઉપર સંપ્રદાય હતો. સીંબુદ્ધીએ એક મો. વર્ષ પહેલાં મોડેગોને ચલવેલું જન ઉતારી

ખીડાખીએ ૭ લાખને ખર્ચે નવુ ચલવ્યું. *

૧૮૭૨માં પોતાના સુપ્રસિદ્ધ મંત્રી ખીન્તું મીંછની સરનારી નીચે

ખીડાએ એક પ્રતિનિધિ મંડળ યુરોપ મોકલ્યું હતું,

વિલાયતનો સંસર્ગ: જે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને ઇઝ્યેન્ડના રાજદરબારોમાં
મોંઠલે રાજધાની, ફરી આવ્યું. આ રાજ્યએ ખર્ચામાં ધાતુના સિક્કા
૧૮૫૭ પહેલી વાર દાખલ કર્યા. વળી એણે મહેસુલી

પદ્ધતિમાં સુધારણા કરી. વીસમી સદીના આગંભથી જ જેના નામે ખર્ચામાં
સરકાર વિરુદ્ધ નાના મોટા અનેક અદિવનોનો વિષય બનેલો મુકા વેરો
ચાલામેડા એણે પ્રથમ નાખ્યો હતો. તેનો પુરોગામી ચારાવાડી રાજગાદી
આવાથી અમરાપુરા લઈ ગયો હતો. મીન્ડોને માડવેને પાટનગર બનાવ્યું
(૧૮૫૭).

એ વર્ષ દિંદના "૧૮૫૭ના બળવા" માટે અવિસ્મરણીય છે.
એ બળવામાં બતાવેલી વફાદારી બદલ અમુક શખ્સોને ખર્ચામાં મોટી
જગીરો અગ્રેજ સરકારે આપી હતી. એ જગીરો ગીચ જંગલોથી
ઘેરાયેલી હતી, તેને સાફસુફ કરીને વસવાટ યોગ્ય બનાવવા અને ત્યાં વસીને
એ સ્થળોને આબાદ કરવા બિહાર ઝોરીસા ઇ. સ્થળોએથી હજારો
ગામડીયાઓને નાનાવિધ પ્રલોભનો વડે ખર્ચામાં આવી વસવા લલચાવવામાં
આવ્યા હતા. એમના હજારો કુટુંબો ત્યાં હજી વસે છે. એમણે ભોગવેલી
અને હજી ભોગવાતી યાતનાઓની કહાણી આખું અવગ પુસ્તક માગી લે
છે. તેની જગીરોમાં અયાવાડી અને આહિટગા ખાસ આગળ તરી આવે છે.
સાઠેક ગામની રિવાસત જેવા અયાવાડીના "આન્ટી" ઉત્તર દિંદના એક
મોટા જમીનદાર "રાજ" છે, અને આહિટગાની ૬૦ ગામની જગીરના
ખનામદાર એક અગ્રેજ છે, જે વિલાયતમાં વસે છે. આવી આન્ટોએ
ખર્ચામાં પ્રલોભનો વડે ઘણા હજારો દિંદીઓને ધમડી આપ્યા.

ખીડોને અગ્રેજો સાથે એ વેપારી કરારનામાં કર્યા પરંતુ એમને
સંતોષી શક્યો નહિ, કારણ સાગ, માણેક અને તેલના ઇન્જરો આપી દેવા

* ૧૯૩૦ના ભૂકંપમાં એ વડી ષડયું અને તેને સ્થળે આ પગોડાના
ઢરદીઓએ મોટા સમારંભ સહ નવું છત્ર ચઢવું હતું. (જુઓ ખંડ ૨)

એને નહોતા ગમતા. ગમે તેમ પણ એણે પોતાના રાજઅમલ દરમ્યાન અંગ્રેજો સાથે સુલેહ જળવી રાખી હતી.

૧૮૬૩માં અંગ્રેજ સરકારે આરાકાન, પીગુ અને ટેનાસરીમ

જિલ્લાઓને એક સુઆગીરી નીચે એકત્ર કર્યા.

“બ્રિટિશ બર્મા”ની એવી રીતે પહેલીવાર રચાયેલા બ્રિટિશ બર્માને સંસ્થાપના

પહેલો ચીફ કમીશનર કર્નલ ફેર બન્યો હતો. આ

અમલદારે મીડિન પામે એવા કરાર કરાવી લીધા હતા કે જેનાથી બ્રિટીશ રૈયતને બર્માના ગમે તે ભાગમાં વેપાર કરવાની છૂટ મળી, અને માંડલેન દરબારમાં બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ જામી પડ્યો, ૧૮૬૭માં ફેરની જગાએ લેફ્ટેનન્ટ જનરલ આલ્બર્ટ ફાઇચ આવ્યો. એણે અપર બર્માના ખનીજોના કુદરતી ખજાના અંગ્રેજોના વેપાર માટે કાંઈ પણ પ્રકારે ખુલ્લા કરાવવા કમર કસી હતી. આ દેવુની સિદ્ધિ અર્થે બર્માના રાજદરબારમાં વારંવાર સંદેશા, હુઝુરમાં પેશગીઓ તથા ખીજી નાનાવિધ મુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ ચીવટતાથી એ કર્યા કરતો હતો. ઉપરે ભામે થઇને ચીનની સરહદ સુધી એક શોધખોળ મંડળી મોકલવાની પરવાનગી મેળવવામાં એ સફળ થયો હતો.

રાજાએ આ પ્રવાસ મંડળીનાં માંડલેમાં બહુદયાહી સ્વાગત કર્યા

હતાં, એ પ્રસંગેના લાલ લઇને ફાઇચે રાજાને

અમુકધર્મભર્યા અને સમજળીને તેની પાસે ધણા જ લાભકારક ધંધરા સાહસ : સોનાની લખાવી લીધા, અને બ્રિટિશ માલની આયાત ચાલી

ઉપરની જકાત લગભગ દટાવી નાખી. ફાઇચ

પોતાના લખાણોમાં મીડિનની બારોબાર પ્રશંસા કરે છે. એ ચતુર અંગ્રેજ બન્યાની ચાલાકીના ફલ સ્વરૂપ બર્મા સાથેના અંગ્રેજોના વેપાર વિદ્યુત્ વેગે આગળ વધ્યો. એણે ઈગવહી વાટે ઉત્તર તરફ પાકેલી ઉપયુક્ત સેધન મંડળીઓએ છેક યુન ન રુધી જઇને અંગ્રેજ સરકારના દરમાં કિમ્તી માહિતી મેળવી હતી. એ ફેસલાવવાની તરફીએ એટલે સુધી ફાવી કે ૧૮૬૮માં છેક ભામેમાં પણ અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ બેસી ગયો.

આ રીતે શાન સંસ્થાનોના કિંમતી નેસર્ગિક ભંડારોપી ળસડાતા પ્રદેસમાં અગેજનો પગ પડયો. પછી તો શોધખોળ મંડળીઓ ઉપગ-છાપરી મોકલાર્ષ, અને ળેક પેકોંગ મુધી એમણે પગ લંબાવ્યા. આ માહમો દરમ્યાન મી. માર્જરી નામે એક અગ્રેજનુ ખન થયું હતું, અને તેને પગલે અગ્રેજ સરકારે શેદ રૂપ ધારણ કરીને ૧૮૳૬માં ચીનની સરકાર પામેથી હંડ વસુલ કરીને માશી મંગાવી હતી.

અચ્યુત કેશવમ્ !

પ્રકરણ ૧૭ મું

રાજા નીડાન તા ૨ ઓક્ટોબર ૧૮૭૮ના રોજ પગમપદ પામ્યો. તીર્થો ! શુદ્ધનમાં અને ૩૦ પુત્રો હતા. તેમાંથી ન્યાહિ-યા નામે એકને એણે ગાદી વારસ તરીકે પસંદ કર્યો હતો. સંહાર પગુ રાજાનું અવસાન થતાં તરતજ તીર્થોને ગાદીએ બેનાડી દેવામાં આવ્યો (૧૮૭૮-૮૫). આ રમત રમનાર મીડા-નની રાણીએામાની એક હતી એ રાણીની કુંવરી સુધ્યાલા પોતાના ઓગમન બાદ તીર્થોને પરણી ગઈ. ગાદીએ આવીને તરત નવા રાજાએ વળી પાછા પુરાણ શિરસ્તાને ત્રાણ કરીને પોતાના બધા ભાઈઓ, અપર-માનાઓ, ભાભીઓ અને બાળ બચ્ચાનો નરભેદ હિત્તવ્યો. આ સંહાર સામે તે સમયના બ્રિટીશ રેસીડન્ટ દોએ અણગમો દર્શાવ્યો, પરંતુ તીર્થોએ એ વાત પોતાના અધિકારની હોય કાંઈની દખલ બરદાસ્ત નહિ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય એને રોકડો પગખાવી દીધો. એની સંહારલીલા આગળ વધી, અને લોકોમાં ત્રામ ફેલાઈ ગયો.

અંગ્રેજ નોંધકારોએ રાજા તીર્થો વિષે જે લખ્યું છે તે અંશતઃ પણ અંગ્રેજોને પ્રતિકૂળ સત્ય હોય, તો એ રાજા જીવતો ભગતો શપતાન્ક રાજા લખેલ, લોહીતરસ્યો પિશાચ, અને ચિત્તભ્રમિત પાગલ હોવો જોઈએ. પરંતુ જર્માઈઝ લખાણો તેને જીવદાન પ્રદારનો ચીતરે છે. એમની દષ્ટિએ, તીર્થોને હેતુપુરસ્કર જીવદાન નરાધમ આલેખવામાં આવેલો છે; એ મીડાનની જેમ અંગ્રેજ મહાકાંક્ષા-ઓને અનુકૂળ નહોતો; અને વળી તે અરસામાં આખા જર્માને દરતમત અંગ્રેજ સરકારની તૈયારી પામી હતી. ધાર્મિક કરવાનું બદાનું ઉપ-કરવાના હેતુથી તીર્થો ઉપર આ ત્રાસરોપણ કરવામાં આવ્યા હતા.

જેનો નાશ કરવો હોય તેને પ્રથમ બદનામ કરવો, એ ચાણાક્યનીતિ અનુસાર અંગ્રેજોએ તીર્થો વિરુદ્ધ આ પ્રચારકાર્યની જાળ બિછાવી હતી, એવું ઘણા બર્મીઝ તાર્જીબોનું માનવું છે.

તીર્થોની કારકીર્દીના પ્રારંભમાં જિટિશ સરકારે રંગૂનમાં લશ્કરની

વિગ્રહનાં કારણો : અને ઇરાવદીમાં મનરાંગની ભરતી મોટા પાવા ઉપર સર કરી હતી ત્રીજા બર્મીઝ વિગ્રહની નવારિખ અંગ્રેજોએ લખી છે અને તેનો ઘણો

પ્રચાર થયો છે. પરંતુ બર્મીઝ લેખકો અને અન્વેષકોને હાથે લખાયેલા એ વિગ્રહના અહેવાલો રાજા તીર્થો વિષે જુદોજ ખ્યાલ આપે છે, અને એ વિગ્રહનાં જે મૂળ કારણો તેઓ પ્રમાણપુરઃસર રજુ કરે છે, તે વાંચતાં અયોધ્યા, બંગાળા આદિ હિંદના કેટલાક પ્રદેશોને હસ્તગત કરવામાં અંગ્રેજોએ ગોઠવેલી કરામતોની પુનરાવૃત્તિ બર્મામાં થયેલી દેખાય છે.

પરંતુ આ ગ્રંથનો પ્રધાન હેતુ આખા બર્માના ઇતિહાસનું સંશોધન અને અન્વેષણ કરવાનો નહિ, પરંતુ એ ઇતિહાસમાં બે-ત્રણ હજાર વર્ષોથી સજાગ ઉતરી આવેલા ભારતીય સંસ્કાર પ્રવાહોને યથાશક્તિ તારવી કાઢવાનો છે. તેથી અંગ્રેજ લેખકોને હાથેજ લખાયેલાં વર્ણનોને અહિં રજુ કરવા છતાં, એ પ્રધાન હેતુને લક્ષમાં રાખવાનો આપણે ચત્ન કરીશું. એક વાત જરૂર સાચી છે કે જે પ્રસંગો સાથે અંગ્રેજોના હિતસંબંધને પ્રત્યક્ષપણે લાગતું વળગતું ન હોય, અથવા જેને અંગે પોતાનું માહાત્મ્ય વધારવાને અવકાશ ન હોય, એવી બાબતોમાં અંગ્રેજ લેખકો પોતાની સમજ પ્રમાણે યથાસ્થિત હકીકત રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

તીર્થોના સંહારના બોગ તેનાં લગભગ ૮૦ સગાં બન્યાં હતાં. એમની માલ મિલકત પણ એણે લૂંટી લીધી. અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિની ચેતવણીની એણે કનવાર કરી નહિ. લોકો ભયભીત થઈ ગયા. વેપારીઓના વેપાર અને ધનપ્રાપ્તિ કરી સલામતી નહોતી. ઘણા લોકો બ્રિટિશ હદમાં જતા રહ્યા. રાજાની કનડગત અને સ્વચ્છંદી પ્રૃત્તિને લીધે માંડવેથી

૧૮૭૬ માં બ્રિટિશ રેસીડન્ટને સરકારે પાછો બોલાવી લીધો. એજ વર્ષે તીર્થાએ પોતાના એલચીને વાઘમગેવના દરબારે જવા તરેમ્યોથી વિદાય કર્યો, પરંતુ બ્રિટીશ કમ્પારીઓએ એને રંગૂનથી જ પાછો વળાવી લીધો.

તીર્થાની વતનલુકથી બ્રિટિશ સરકાર સતત નારાજ રહ્યા કરતી હતી. અને એને સીધો કરવાના આગ કુચળતાથી શોધતી હતી. એ આટલે એને નીચે દશવિધા કરણો પ્રાપ્ત થયા હતા:—

અંગ્રેજોની ફરિયાદ:
તોહમતનામું

૧. ખર્ચા દરબારે બ્રિટિશ સરકાર સાથે કરેલા કાલકરાગે પ્રત્યે તીર્થાની વલણ અમૈત્રીની હતી.
૨. બ્રિટિશ વ્યાપારીઓને મદદ કરવામાં તીર્થા નાપસંદગી દર્શાવતો અને મૈત્રીનો સંબંધ જાળવતો નહોતો.
૩. એ બ્રિટિશ એલચીને માંડલે રહેવામાં કનડમત કરતો, અને બ્રિટિશ એલચી અંગ્રેજ વેપારીઓને સદાપ આપતો હોવાથી તેના પ્રત્યે તીર્થા કંક કંક નજર રાખતો.
૪. એ પોતાની પ્રજા તથા સમા સંબંધીઓનો ધાત કરાવતો અને આતંત કોર વતન ચલાવતો.
૫. એકંદર અંગ્રેજો પ્રત્યે દ્વેષભાવ રાખતો.
૬. ફ્રેન્ચ લોકોને એણે ધરવદીને કઠિ જડાત ઉધરાવવાની સવડ કરી આપી હતી. આ ફ્રેન્ચ અંગ્રેજોના મોટામાં મોટા હરિક અને શત્રુ હતા.
૭. એણે ફ્રેન્ચ લોકોને માંડલેથી ટાંગૂ સુધી રહેવા નાખવાની સવડ કરી આપી હતી.
૮. ફ્રેન્ચ લોકોને માંડલેમાં ગેન્ડ સ્થાપવાની રજા આપી હતી.
૯. “લે-ફે” નામનો કાયદો એણે ધડ્યો હતો, જેનાથી એને પોતાને કાયદો ચલો હતો જ્યારે બીજા પરદેશી વેપારીઓની તેનાથી સત્તામણી થતી.

૧૦. અમુક કદના ચડવાળા સાગવાન કાપવાના સંબંધમાં અને ખીજી ફેટલીક બાજતોમાં બાંએ જર્મા ટ્રેડિન્ગ કંપેરિશન સાથે પડેલા દંડામાં એણે એવો ફરિયાદ કરી આપ્યો હતો કે જેથી એને પોતાને લાભ થાય, અને કંપની નુકસાનમાં જાય. એ કંપનીનો માલ જ્યાં જ્યાં પોતાની હદમાં હોય ત્યાં ત્યાં તેના ઉપર જપ્તી બેસાડીને કંપનીનો એણે ૨૩ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો હતો.

એ તો સહેજે સમજી શકાય છે કે આ “ગુના” ની ટીપમાંના પહેલા.

દુષ્ટુ પેદ ને હુદયુ' પાંચ કરતાં ખીજા પાંચે મામલાને વિદ્યારવવામાં માયુ! વધારે મોટો ભાગ લાગ્યો હોય. ફ્રાન્સ સાથે બ્રિટનને યુરોપમાં ચાલતા ગજમાહનો પડ્યો દિંદમાં પડ્યો હતો. તેનોજ ધ્વનિ જર્મામાં પણ પહોંચ્યો, અને જમનિ નિકાલ કરવામાં એજ તત્ત્વ પ્રમણ હોય, એ દેખીતું છે.

આ દસ મુદ્દાઓના નિરાકરણ માટે અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ તીબોને એક ખરીતો મોકલ્યો. તેમાં નીચેની ચરતો એ પાળે એવી માગણી હતી.

૧. બાંએ જર્મા ટ્રેડિન્ગ કંપેરિશનનો દંડ કરવાનો કુકમ રાજ્યએ રદ કરવો, અને એ તકરારનો ઇન્સાફ એવા જર્માન અધિકારો પામે કરાવવો કે જે અંગ્રેજ સરકારને માન્ય હોય, એટલું જ નહિ પરંતુ એ દાવાની સુનાવણી ઉપર અંગ્રેજ અમલદારની દેખરેખ રહે.

૨. રાજ્યએ માંડલેમાં બ્રિટિશ રેસીડન્ટને પૂરતી પ્રતિબંધાપૂર્વક સત્કારવો, તથા બ્રિટિશ લોકોના વ્યાપારના વિકાસને મદદ આપવાની તેની નિરંકુશ સત્તા ગળએ માન્ય રાખવી. જર્મા અને બ્રિટનના વ્યાપાર સંબંધોના વિકાસ અંગેની તમામ સત્તા રાજ્યએ તેના હાથમાં સોંપવી.

૩. પરદેહો સાથેના રાજ્ય તીબોના બધા સંબંધ-વ્યવહારોનો વહીવટ તથા તેનું નિયમન બ્રિટિશ સરકારની પ્રથમ સંમતિ લઈને થાય.

આ ખરીતો સ્વીકારવા રાજા તીર્થોએ ખુલ્લી રીતે ના પાડી, અને ત્યાં હેલ્થા અધ્યાપના શ્રીગણેશ મંડાયા.

તા. ૧૪-૧૧-૧૮૮૫ના ચિરમ્બરણીય દિને મોરી તેમજ પંખળી

અથશ્રી અંતિમ
અધ્યાય

પત્તણોએ ઉત્તર ખર્માં તરફ પ્રયાણ કર્યું. ઇરાવદી ફ્લોટિલા કેપનીના સ્ટીમલોન્ચ તથા “ફ્લોટ”ના ઠાકલાની મહાયથી નદી કિનારાનાં ગામો એણે એક પછી એક લેવા માડ્યાં. ૭ દિવસમાં એણે ચેનાન્નહિને કબજો લીધો. ખર્માંનું બૃમિતેલના ઉત્પાદનનું એ કેન્દ્ર. તેજ અરસામાં એ લશ્કરે મીંલાના ગડને ઘેર્યો, અને સર કર્યો. તા. ૨૨મીએ પગાન, કુનીવા અને અન્ય કસ્ટ્યા કબજો કરીને લશ્કરે આવા તરફ કદમ વાળ્યા. આ વખતે ખર્માંના રિવાજ પ્રમાણે એક સુદ્ધવહાણ ઉપર સંધીની ચારનાના પ્રતીકરૂપે વાવટો વઢાવવામાં આવ્યો, અને મહામંત્રી પાંજી દુવું અને ખીળ બે મંત્રીઓએ સુલેહની વિધિ પાળી. બ્રિટિશ તરફથી સેનાધિપતિએ ઉત્તર આપ્યો. કે રાજા તીર્થો હથીયાર નમાવીને તાબે થાય, તથા પોતાનું રાજ્ય અંગ્રેજ હકુમતને સોંપી દે, તો જ સમાપ્ત રોકાશે. સરકારી ફૂચકદમ આગળ વધી. તા. ૨૭મીએ એણે આવામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંથી વાતવાતમાં ઇરાવદી ફ્લોટિલાના ઠાકલા વડે એણે આગળ હંકાર્યું, અને તા. ૨૮મીએ માંડલે આવી ઉભું. બંદુકનો એક પણ બાર કરવાની જરૂર વગર છાવણી પડી, અને માંડલેના ગઢમાં બ્રિટિશ અમલદાર જનરલ રસેડન હથીયાર વગર ખુલ્લા હાથે રાજામહેલમાં દાખલ થયો. રાજા તીર્થો તરત એને તાબે થયો; પોતાનો ખજાનો એને હવાલે કર્યો, અને દેશના રાજકાજની લગામ એને સોંપી દીધી.

ખીજે મદિને તા. ૨ ડીસેમ્બરે તીર્થો તથા એના કુટુંબને નજરકેદ

શને રકમ-
આલસા

કરીને રાજવકેદી તરીકે રંગૂન લાવવામાં આવ્યાં. તા. ૧૦મીએ તેમને મદાસ બંદર તરફ રવાના કર્યાં. દિલ્હા પશ્ચિમ સમુદ્રતટે આવેલા રત્ના-

તરના તીર્થો જીવન પથેના રહ્યો. અંગ્રેજ સરકારના પ્રબંધથી દીવની

છેલા બાદશાહ બહાદુરશાહ “ઝફર”ના રંગૂનમાં થયેલા નજરકેદ અને દેહાન્તનું જાણે તીર્થોએ રત્નાગિરિમાં સાદું વાળ્યું !

તીર્થો પદઅષ્ટ થયો તે સમયના તેના મંત્રીઓ દીનેડા મીંછ અને કીવું મીંછ હતા. દીનેડાને કેદ કરીને કટક મોકલવામાં આવ્યો, અને કીવું મીંછને માંડલેમાં જ રાખવામાં આવ્યો. બર્માની પ્રજા બ્રિટિશ રાયત બની છે, અને તેમાં જ શ્રેય છે, એવું લોકોને સમજાવવાનું એનું કાર્ય હતું એ વજર બર્માના રાજકાજની કીણામાં કીણી વિગતોથી પૂછુંપણે વાકેફ હતો અને આ કર્નવ્ય માટે યોગ્ય હતો.

જ સ. ૧૮૮૬ના સાલમુબારકના દિને હિંદના વાઇસરૉયે જાહેરાત છપાવીને ઢંદેરો પીગવ્યો, કે હવેથી દક્ષિણ બર્મા ૧૮૮૧નું બેસનું વર્ષ : પરાધીનતાનું સુદૂત તેમજ ઉત્તર બર્મા બ્રિટિશ સત્તાનતના તાબાના દેશ મણારો, એ પ્રદેશ ઉપરના રાજા તીર્થાના હક અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યા છે, એના રાજ્યને મહારાણી વિક્ટોરીયાના રાજ્ય સાથે સંમિલિત કરવામાં આવ્યું છે, અને હિંદના વાઇસરૉય જે અધિકારી નીમે, તે બર્મા દેશનો રાજવહીવટ ચલાવશે.

બીજે મહિને તે સમયના હિંદના વાઇસરૉય લૉડ ડફરીન તથા સર ચાર્લ્સ બર્નાડ્ બર્મા પધાર્યા. એમણે હકુમત પૂછુંપણે વ્યવસ્થિત કરી. સર ચાર્લ્સ બર્નાડ્ને માડવેના ચીફ કમીશનર નીમવામાં આવ્યા.

આ ત્રીજા વિગ્રહ દરમ્યાન લૉડ રૉમર્ટમે બર્મામાં “કાયદા અને બદોબત” ના પાલન અર્થે પહેલી વાર મોટી મખ્યામાં હિંદી પોલીસ ઉતારી હતી. ૧૮૮૭ સુધીમાં તો એણે આખા બર્માને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી મીઠા દોર કરી મૂક્યો. લૉડ રૉમર્ટમે પોતાના નિવેદનમાં લખે છે :

“આ સંતોષકારક પરિણામ લાવવામાં મને સર ચાર્લ્સ બર્નાડ્

શાસનની હીકમતો-
અધિકારીનો સાથ

અને તેમના સનદી અમલદારોની ખૂબ સદાય હતી. વળી અર્ધન લોકોમાં અર્ધન્યતાના મંપૂર્ણ અભાવ અને તેમના ખુશ મિજાજ સ્વભાવને

ઈન્ડો-અર્મા વ્યાપારી કરારનામા વિશે વિવેચન કરતાં તા. ૧૨-૪-૪૧ ના અંકમાં ગોગમ લખે છે:—

“ દિંદથી થતી આયાતો ઉપર જકાત નાખવાનો દંડ બર્માને મળ્યો છે, એટલે એ ત્યાંના રહેવાસી અનેલા દિંદીઓના હકો તથા દેશપ્રવેશના પ્રશ્ન પરત્વે તેની ઇત્તિ ઓછી અણુનમ રહે, એવી ધારણા કદાચિત રાખવામાં આવતી હશે. પણ બર્મા તેમ કરે, એવો સંભવ નથી. હવેથી બર્માનું બાવિ ચીન સાથે સંકળાવાનું છે, દિંદ સાથે નહિ. એ દુરસ્થ પૂર્વનું અંગ છે. એ બે દેશો વચ્ચે બર્મા-ચીન સડકે માર્ગ મોકળા કર્યા છે, અને એમના વ્યવહાર સંબંધને રેલ્વે સડક ટૂંક સમયમાં વધારે દૃઢ બનાવશે.... સીસોન ઉપર આપણા જે હક્કવા છે તેની સરખામણીમાં બર્મા પ્રત્યેના આપણા હાવા કંઈજ નથી. બધે આપણે તો કંઈક પ્રાપ્તિત કરવાપણું છે. બ્રિટિશ સસ્તનતની આપણી તાબેદારીએ જ બર્માની રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાનો અંત આણ્યો છે. આ (વેપારી) સમજુતીને અમે છેવટની નથી ગણતા. સમયાનુસાર પસંદગીઓ અદસ્થ થશે, અને વેપાર પરત્વે દિંદની સ્થિતિ પૂર્ણપણે અન્ય કોઈ પરદેશના જેવીજ બની રહેશે. પોર્તુગેઝ એશીયામાં પ્રવેશ રહેલી ઘટનાઓમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન નહિ થાય, તો દિંદ, બર્મા અને સીસોનનો ત્રિવેણીસંગમ યોજવાની આપણી કલ્પનાને આ કાલકરારોની થયેલી રચના અપ્રાપ્ય બનાવી મૂકે છે. ”

વેગથી પછટાઈ રહેલા જગતનું બાવિ કાણ બાખી રહે ? પરંતુ એટલું સત્ય, કે બારત અને બર્માના સહયોગનો ત્રણેક હજાર વર્ષનો યુગ-અસ્તાયજની ઓથે છુપાતો આવે છે.

ਅੰ. ੨

૧ મંદિરો

બર્માના મંદિરોમાના જે વિશેષ વિખ્યાત છે, તેમાના ધણાખરનીં રચનામા ત્યાના હિંદી વસાહતીઓનો હાથ હતો. એવું વિધાન આપણે આગળ મરી ચૂંધા છીએ જે તે પગોડા-મંદિરની બર્મામાં પ્રચલિત સ્થાપના-કથાઓમાથી વખત જતા હિંદીઓનો પ્રત્યક્ષ અણુસ્વીકાર નીકળી જાય, એ સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં, સ્વેડગો, માડલેનો આરાકાન અર્થાત મહા આ મણિ, પીગૂનો સ્ત્રોમાડો, તેમજ આષ્ટકસાન, ચાઇડીયો, પ્રોમનો સ્ત્રે સાંડો છ વિખ્યાત પગોડાઓની સ્થાપના અંગેના સંજોગોના મબધમા ભારતીય મહાયોગનો ઝોછોવત્તો પણ અસ તેમા આવ્યા વિના રહેતો નથી, ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ પણ તેવી કથાઓને તપાસી જનાર કોઇપણ પૂર્વઅહરહિત નિરીક્ષકને કષુલ કરવી પડે, એવી દેખીતી એ હકીકત છે બર્માના પ્રાચીન ઇતિહાસના આપણે કરેલા આછેરા અવલોકનમાં અનોરાધા અને બીજા રાજ્યોને હરતક બધાયેલા વિખ્યાત બુદ્ધમંદિરોનો ઉદ્દેશ્ય કરવાના અનેક પ્રસંગો પાછળ આવી ગયા છે, અને તેમા ભારતીય તત્વોએ કેટલો અને કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તેની પણ નોંધ જે તે સ્થળે લેવામાં આવેલી છે કેટલાક મંદિરો તો હિંદુ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓને સમર્પિત છે, એ પણ નોંધવામાં આવી ચૂક્યું છે

બર્મા, અને તેના રહીગોના સામાજિક તથા ધાર્મિક જીવન ઉપર જ બુદ્ધિપત્ની સંસ્કૃતિની છાયા કેવી ઘેરી અને વ્યાપક છે, તેનું એક સચોટ દૃષ્ટાંત આ પગોડાઓની આખ્યાયિકાઓમા જોવામાં આવે છે, અને તેથી કેટલાક વિશેષ પ્રખ્યાત સ્તંભોની સ્થાપનાની દત્તકથાઓનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરવો આ અન્યના હેતુને પૂરક થઈ પડશે

પ્રથમ તો “પગોડા” શબ્દ આપણા કાનને જરા વિચિત્ર લાગે, તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. એ શબ્દ અંગ્રેજી ભાષામાં કયાંથી પ્રવેશવા

પામ્યો, તેનો ચોકકસ પત્તો નથી. અમરેશની બાપામા એ શબ્દ નથી, તેમ ત્યાંના લોકોને એ શબ્દની નિશકુલ માહિતી નથી. “બુઅમ” ડિયનરી ઓફ ફ્રેન્ચ એન્ડ ફોર્મલ” માં Pagoda ના મળેલા નીચે પ્રમાણે લખેલું છે -

Pagoda. A Buddhist temple or sacred tower in India, China etc., especially a slender, storied tower built over the relics of a saint. The word is Portuguese, and was formed by them in the 16th century on some now unknown native word which may have been the Persian *But-Kadah*, idol-house, or some form of *bhagavat*, holy, divine.

Pagoda was also the name of a gold coin, value about 7s formerly current in southern India. ઈ ઈ

આ ઉપરથી જણાય છે કે અમરેશની પવિત્રતા પવિત્ર વસ્તુ, વસ્તુતઃ અમરેશનું જોને સર્વસ્વ કહી શકાય તેવા એ દેશના મંદિરોને જે સજ્જાથી ઓળખવામાં આવે છે, તે શબ્દ જ ભરતખડે આપેલો છે !

આપણે કહ્યું તેમ, “ પગોડા ” શબ્દ અંગ્રેજોએ એ દેશમાં જઈને વાપરવા માડ્યો. ત્યાં સુધી ત્યાં કોઈને એની ખબર નહોતી. જોને પગોડા કહેવામાં આવે છે તે પ્રમારની ઇમારતને બર્માઈઝમાં ‘એદી’ કહે છે, અને તેડું મૂળ ‘ચેત્ય’ છે-ચેત્ય-એદી-એદી એનો અર્થ પ્રાર્થનાનું, પૂજનનું ધ્યાન, એવો થાય છે. પરંતુ બુદ્ધપ્રતિમા તેમજ તેની સાથેનું મંદિર, એ બન્નેને “ ક્યા ”ની સજ્જાથી ઓળખવાનું વધારે પ્રચલિત છે. દાખલા તરીકે શ્રેડજો ક્યા, મહા-મ્યા-મણી ક્યા ઇ ઇ

એદી ચાર પ્રકારના હોય છે (૧) ઘણું એદી એટલે કે બુદ્ધના દાંત અગર બીજા કોઈ અવશેષના સરક્ષણ માટે તેના ઉપર રચવામાં આવેલી ઇમારતો, અગર તેના નમૂના. (૨) પરીમાળા એદી, પવિત્ર અવધાનો ઉપર

રચવામાં આવેલી ધ્રુમરત. (૩) ઉદ્-દીતા જેદી, જેમાં મૂર્તિઓની રથાપના કરવામાં આવેલી હોય, અને (૪) ધ્રુમ જેદી, જેમાં ચાસ, સંહિતા, પુરાણ આદિ પવિત્ર ગ્રન્થો રાખવામાં આવ્યા હોય.

પગોડાની રચનાના ઘણા પ્રકાર હોય છે. તેનું કારણ એમ કહેવાય છે કે સુદ તે સંબંધમાં ચોક્કસ સૂચના આપી ગયા નથી, પરંતુ એટલું જ કહી ગયા છે કે મારા અવશેષો ઉપર ચોખ્ખાની દગલીને આકારે નાનો ટેકરો કરવો. એટલે કે ધ્યાનસ્થ સુદની પ્રતિમાના સ્થાન ઉપરાંત આ પગોડાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો તેમના અવશેષોના સંરક્ષણનો હોય, એવું જણાય છે. એ અવશેષોને કમળની કળીના આકારના પાત્રમાં સંપુટ કરવાનું વિહિત છે, અને તેથી પગોડાનો ઘાટ પણ એ નમૂનાને અનુસરતો સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે. એ મૂળ આકૃતિની રેખાઓને જરા વધારે જીર્ણ જેવીને તેને ઘંટાકારનું અથવા શિખર અને છત્રનું રૂપ અપાય છે, એ શોભા મળે છે. માત્સ્યાલિંગાય કથાનકમાં એવું લખેલું છે કે રાણી માયાવતીના ગર્ભમાં બાળ સુદ કમળકળીને આકારે સ્થિત હતા. આ વસ્તુને પગોડાઓની આકૃતિને ઝોક આપેલો છે. પગોડાના જુદા જુદા ભાગોનાં નામ જોઈએ તો તેમાં ભક્તિભાવથી બીડાયેલી કમળકળીની કેન્દ્રકલ્પના રૂપ દેખાઈ આવે છે. સાંકડા અને ઉંચા છત્રશિખરની નીચે પગોડાનો જે ઉપસેલો ઘડા જેવો ઘાટ હોય છે, તેને “કળકળી” કહેવામાં આવે છે અને છત્રની છેક ઉપરની ટોચ “રત્નકળી” કહેવાય છે.

દક્ષિણ પ્રદેશમાં જધા જેદી સાદી આકૃતિના, શાસ્ત્રોક્ત અક્ષત-રાશિ તથા કમળકળીને અનુસરતા જોવામાં આવે છે; એ જધા નકર પાકા બાંધેલા શંકુ ઘાટે રચેલા છે, તેમની ટોચ સાંકડી થતી થતી ઉંચે જાય છે અને તેના શિખરે છત્ર હોય છે. ઉત્તર ભારતમાં પગાન, માંડલે ઇ. રચનાએ પ્રાચીન પગોડા ગોળ ધુમ્મટના ઘાટના પણ ઘણા જોવામાં આવે છે, અને આનંદ પગોડા જેવાં ઘણાં મંદિરો પ્રાચીન ભૂપાયોએ એ ઘાટનાં બાંધેલાં છે.

મંદિરોની સંખ્યા બર્મામાં છે તેટલી સીસીન, તિબેટ કે ચીનમાં પણ નથી. મર જ્યોર્જ રકૉટ લખે છે કે જેરુસેલમ, રોમ, કીફ કે બનારસ, એમાંથી કોઈ પણ સ્થળ ધરાવતીના એક સમયના પાટનગર અને હવે ત્યજાયેલા સ્થળના મંદિરો જેટલી વિપુલતા, ઘાટઘૂટનાં વૈવિધ્ય અને શણગારની શોભાનો ઘવો કરી શકે તેમ નથી. આખા દેશમાં ગમે તેટલી છાતીસમા ઉભા ચઢાણવાળી, પથરાળ કે ઘોર વનથી છવાયેલી છતાં એક પણ એવી ટેકરી નથી કે જેનું શ્રુત ગ્રંથ આદિથી રક્ષણ કરવા માટે તથા આસપાસના ગામલોકોની ભગવાન ભુધ્ધ, નિર્વાણ અને શાસનની સ્મૃતિ અવિચળ રાખવા કાળે ઝળહળતા સોને કે આંખ આંજતા ચેતવણે સજ્જેલો પ્રમાણ તેના સિખર ઉપર ઉભો ન હોય.

ચેડગોં કયા, રંગૂન

બર્માના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્તૂપ તે રંગૂનનો ચેડગોં કયા છે. તેના વિશાસનો ઉદ્ભવ પ્રથમ ખંડમાં અનેકવાર થઈ ચૂક્યો છે (જુઓ પા. ૧૯, ૫૮, ૬૦). તેની સ્થાપનાની તળપદી આખ્યાયિકાઓમાંની એક સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:

આજથી બે હજાર પાંચસો ને સોળ વરસો પહેલાં, અર્થાત્ ૬૬૫ ખ્રિસ્તે જન્મ લીધો તેના ૫૮૫ વર્ષ પહેલાં દરીયાપાર આવેલા હાલ બંગાળાને નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં બયંદર દુર્બિંદ કાદી નીકળ્યો હતો. તેના પ્રકાપમાં લાખો માનવીઓ ને પ્રાણીઓનો નાશ થતો હતો.

આ અતિ સ્તુત્ય વિચાર અંતરીક્ષમાં વિહરતા દેવદૂતોના જ્ઞાણ-વામાં આવ્યો. તેમણે એક ઉચ્ચતર કોટિના પાર્શ્વદને તેની વાત કરી. પાર્શ્વદે રાજી થઈને એ મહાજનોની પ્રશંસા કરી. વહાણનાં લંગર ઉપક્રતાં હતાં તે વખતે તેણે તેમને દર્શન દીધાં. પ્રત્યક્ષ થઈને દેવદૂતોએ સન્માર્ગીઓને આશીર્વાદ આપ્યા ને બોધ કર્યો કે ‘પુણ્યધામ ગયાતીર્થમાં જઈને ત્યાં શ્રી મહાબોધિ વૃક્ષ નીચે વિરાજતા ભગવાન તથાગત શુદ્ધનાં ચરણ પૂજવાનું ચૂકશો નહિ.’

આ આજ્ઞા માથે ચઢાવીને મહાજનો યથાસમય ભરતખંડને કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે જોખા વહેંચીને પીડિત જનતાનું સંકટ યથાશક્તિ હાથનું કપ્યું. એ પુણ્યકાર્યથી પરવારીને તેઓ શુદ્ધગયા પહોંચ્યા, અને ત્યાં વિરાજતા શુદ્ધ ભગવાનના ચરણનું તેમણે ચરણ શોધ્યું. મહાજનોના પરાપકારી કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાને તેમને પુછ્યું:—“કહો, નમને વિશેષ શું પ્રિય હોય છે, ઐહિક સંપત્તિ કે પારલૌકિક ધર્મલાભ?”

અંતર્મુખ વૃત્તિને પામેલા એ સન્માર્ગીઓએ વિના સંકોચે ધર્મલાભની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આતુરતા દર્શાવી. સંતુષ્ટ થયેલા તથાગતે પોતાના મસ્તક ઉપરથી ચાર કેશ તોડી આપ્યા, ને આદેશ દીધો—“મારા પુરોગામી ત્રણ બોધિસત્ત્વો તદ્દગાતરા કુંગર ઉપર એક જ્યેષ્ઠિકા, એક કમ્બંડલ, અને એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર મૂકી ગયા છે; તે રથને જઈને આ કેશને દાટજો.”

એ રથજી ઓળખવાની નિશાની પૂછતાં ભગવાને સુચર્યું કે ‘જ્યાં સુમધી વૃક્ષ જમીનને સ્પર્શ કર્યા વગર અદ્ધર પડેલું છે, ત્યાં કેશ દાટજો, અને તેના ઉપર જનહિતાર્થે સ્વરૂપ માંડજો.’

ફતેમારી લઈને યાત્રીઓ પાછા ફર્યા. મહુદમાથી નદીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં વળી એક દેવદૂત ઉપસ્થિત થયો. મહાજનોની યાત્રાથી તે પરિચિત હતો. તેણે તેમને સ્વાર્જસ્યન ક્યું. યાત્રીઓએ લાંબા કાળ સુધી ચાલિ પરિશ્રમ કરીને તથાગતે નિર્દોષેનું સ્વર્ણ શોધી કાઢ્યું. એ ટેકરી નિર્મિત

અરણ્યોની વચમાં ઉભી હતી, અને તેના ચિખર ચિખર એક મહા વૃક્ષ આકૃત્ પડ્યું હતું, પણ તે જમીનને આક્રમ્યા વગર અદર હતું એ રથજે સુયોગ્ય વિધિ અને શ્રદ્ધાથી તેમણે કેસ પ્રસાદી દાગી.

અનેક વર્ષો વહી ગયા પછી એ રથજે સ્વપ્ને દેખા દીધી પ્રથમ તે ધણો જ નાનો હતો, પણ એક પછી એક ગાળએ તેનો શુભોદ્દાત્ કરાવતાં કેટલીયે સદીઓને અંતે તેનો અત્યારનો ભવ્ય આકાર યથા પામ્યો છે.

શ્વેડગોનના પૂર્વાભિમુખ સિદ્ધારે એક વાઘની પ્રતિમા છે તેને વિષે પણ દત્તકથા છે કહે છે, કે નજીકના જ ગવમાં ધણા વાઘ રહેતા હતા. તેમાંનો એક ધણો ધર્મનિષ્ઠ અને સાધુ વૃત્તિવાળો હતો અદ્વિસાનો એ પરમ ઉપાસક હતો એક દિવસ તેને વિચાર થયો, કે ક્યા (દેવ) આપણા સમીપમાં હોવા છતાં તેનાં દર્શન કરાય નહિ તો શુભન નિરર્થક છે તેજો પોતાના સહચરોને વાત કરી સૌએ તેને વાર્યો, પણ તે માને નહિ એક વૃદ્ધ વાવે તેને કહ્યું “ભાઈ, તું જોજો છે આપણે વાઘ તો ઠીક, પણ માણસ જાત એટલી ધાતકી છે, કે તે બીજાં પ્રાણીઓનો નિષ્કારણ સદાર કરવા હમેશા તનસે છે.”

પેલો વાઘ કહે “પણ આપણે તેમનું નામ ન લઈએ, તો તેઓ શા માટે આપણું અનિષ્ટ યાહે ?”

“અરે નાદાન હોઝરા, માણસ જાત તો એટલી બધી દુષ્ટ છે, કે પોતાનું ધૂરું કરનારનો શુભ લે તો લે, પણ તેનાથી ય વધારે, પોતાનું બધું કરનારનું લોહી પીવાને પણ તે તો ઝંખે છે. પણ તો જૂખનું કે ડરનું માણું દિંસા કરે છે, પણ માનવી તો પોતાના શોખને માટે, ખૂનની મળની ખાતર દિંસા કરે છે.”

છતાં પેલા ભલા વાઘના મનમાં એ વાત ન ઉતરી તે તો છુપાતો લપાતો શ્વેડગોન ક્યે પહોંચ્યો વાઘને આવેલો જોઈને લોકોમાં ધમાલ થઈ પડી. તેમની દોડાદોડ ને જીમરાણથી ગભરાઈને વાઘ સ્વરૂપ ઉપર ચઢી ગયો. વેડોના ટોળા તેને જોતા જોતાં ઉભા કાઈ એને દાનિ કરે નહિ એટલામાં

એ વાતની ખબર નજીકની જાવણીમાં પડેલા ગોરા સીપાઈઓને પડી. તેઓ તરત બંદૂક લઈને આવ્યા, ને એ નિર્દોષ વાઘને તેમણે ઠાર કર્યો, બહોળી-ઓમાં હાહાકાર થઈ પડ્યો. આ ભક્તગ્રાણીનું તેમણે સ્મારક પૂર્વાભિમુખ સિંહદ્વારે મુક્યું.

શ્રદ્ધાળુઓમાં એમ કહેવાય છે કે એ વાઘનો આત્મા ચક્ષુરૂપે હજી પણ પગોડાની નિશાનિ ચોટી કરે છે: કાંઈ કાંઈ અતિશ્રદ્ધાળુને તો એ વાઘચક્ષુ પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે.

શ્વેડગોની સ્થાપનાની તલાઈ આખ્યાયિકા એવી છે કે બર્મામાં હિંદીઓએ હાલના રંગૂનને સ્થળે વસાહત નાખી તેનું નામ તિફુંબનગર પાડ્યું હતું, અને ત્યાં તેમણે નાનકડું જુદું મંદિર બાંધ્યું હતું, જેનો પાછળથી શ્વેડમેનના અલૌકિક રૂપમાં વિકાસ થયો. તલાઈ આખ્યાયિકા એવી છે કે તમુસ્સા અને બ્લોકા નામે બે તલાઈ ભાઈઓને ભગવાન ગૌતમ જુદનો બેટો થઈ ગયો; ભગવાને તેમને આજ્ઞા કરી આપીને આરાધ કરી કે તઈગોતારા (શ્રી ગોત્ર ?) ટેકરી ઉપર તેને પધરાવજો.

ભગવાનની આજ્ઞા લઈને પાછા વળતે આરાધાનના તે સમયના રાજા ઇન્ડ્ર-ગ્રાન્તા એ તેમાંના બે કેશની માગણી કરી, જે બહુમુગ્ધે માન્ય રાખી, કેપ નેગ્રેસ આગળ આ બે ભાઈઓ નિશ્ચયશઃ દત્તા ત્યારે તેમાંના બે કેશ નાગોનો રાજા ચોરી ગયો. બાકીના ચાર કેશ લઈને ભાઈઓ ઉકાસાખામાં બાન્ની નામના સ્થળે આવ્યા. ત્યાં તઈગોતારા ટેકરી ઉપર ધણી દાઢી તેને દાટ્યા, અને તેના ઉપર પત્થરનો ઠટ દાઢ ઉંચો સ્તૂપ બાંધ્યો. તલાઈઓ તેને શ્વેડ-ગોંગ કહેતા હતા. તલાઈ દંતકથા પ્રમાણે શ્વેડગોની સ્થાપના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૫ માં થઈ હતી.

આ સ્તૂપની યાત્રાએ હજારો બાવિક નરનાગીઓ અને ગાનનું આવાગમન થતું હતું. ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં ખીચુના તલાઈ રાજા રાજાદરિતે તેનો ઇર્ણોદાર કરાવ્યો હતો. મિન્યાક્યાં, રાણી સીંચોમુ રાજા ધરમાએટ (ધર્મચેત્ય), સખી શ્વેડી ઇ. એ તેની દીતિ તેમજ ૩૬ વધાયાં દત્તાં. શ્વેડગોનું તલાઈ નામ તિફુંબસેડી (તિફુંબ-ચેત્ય) હતું.

શ્વેઝાયાં, તથાઉં.

મીન્ગે નદીને કિનારે તથાઉં પામે આવેલા શ્વેઝાયાં પગોડાનો મહાન ઉત્તમ આયની તા ૫ મીથી શરૂ થઇ તા. ૧૩ મી મુધી આવે છે. એ પગોડાની કથા નીચે પ્રમાણે છે.

અક્ષરદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની આ બહિતકથા છે. ઇસ ૧૦૧૦માં અક્ષરદેશમા જૂપતિ અનોરાથા (અનિરુધ્ધ)નું પગાકમી ગત્ય (૧૦૧૦ ૧૦૫૨) શરૂ થયું. એક વિશાળ સૈન્ય લઇને એ પરાક્રમી રાજાએ ચીન ઉપર સ્વાર કરી ત્યાંથી જુદા ભગવાનનો પવિત્ર દાત લાવવાનો મનસુખો કર્યો હતો. અતુલ સાહમો ખેડ્યા પતા તેને ખલી હાથે પાશું દરુવું પશું દરુવું, પશુ દેવદૂતોએ તેને જુદા ભગવાનની રત્નની મૂર્તિ બેઠ આપી. ચીનથી પાછા ફરતા રાજા અનોરાથા ચાનના હુગરાળ મુલકમાથી પસાર થતા હતા, તેમના માર્ગમા મો (જેને હાથ તીઓ Hkapap કહે છે) નું રાજ્ય આવતું હતું એ રાજ્યના સોજવા અનોરાથાના તેજથી એવા અંજાઇ ગયા કે તેણે મહારાજાને ચરણે પોતાની ગુણુશીલવાન પુત્રી સૌ મુલ્લા ધરી. મહારાજાએ મુલાનો સ્વીકાર કરી સોજવાને ફતહત્યા કર્યો મનોહર વિકરાળ ખીણોના ખોળાઓમાં લપાયેલા નવ મંડળોના અધિપતિની મોઢેરી કન્યાનાં દાન આમ સ્વીકારી ને અનોરાથા પમાન તરફ ફર્ય કરી ગયા (જુઓ પા. ૩૭).

સૌ મુલાના અનુપમ લાવવધની પ્રશંસા અહિંદિશ થતી હતી. રૂપાળી હતા પગરાણી પદ્યી ત્રિચિત આકૃં માંડાના મનમાં સૌ મુલા ચળની પેઠે ખૂચતી હતી કેમકે તેને પગરાણી પદ્યી ઉતારનાર ચાનના પહાડી લોડાની એ રાજકુવરી જ હતી તેણે અનોરાથા મહારાજના દાન લએગવામા કશી મજા રાખી નહિ રજુવાસમાં પીચુના રાજાની કુવરી મનીમંડા (મણિચદ્રા) નામે એક રાણી પણ હતી. એ રાણી કુવટા હતી. અને સાસરે આવતા રમ્તામાં જ એક પરપુરપના પ્યાગમા તે પડી હતી. રજુવાસમા આવીને પણ તે ધાની શકી નહિ, અને મુવરાગ સૌનુ (જુઓ પા. ૩૮) સાથે તેણે આડા

વ્યવહાર બાંધ્યો. સતિ સૌ મુલાએ એ પાપી જોડલાને મીડો ઠપકો આપી આવા રસ્તા છોડી દેવા શીખ દીધી. પણ તેથી તો એ હવસી રાણી વધારે બળી ઉઠી, અને તેણે કાંઈ પણ ઉપાયે મહારાણીનો ઘાટ ઘડવા એણે મનમાં ગાંઠ બાંધી, અને રાજની બીજી રાણીઓ તથા ઉપપત્નીઓ સાથે મળીને તેણે એક કાવતરું રચ્યું.

પટરાણી એટલી બધી પવિત્ર અને સુશીલ હતી, તેને લીધે એવું બન્યું કે ભગવાન શુદ્ધના અવશેષનાં ઓજસુ તેના જમણા કાનના મહિમય કુડલમાં આવીને વસ્યાં. પુણ્ય દિનોએ એના તેજ એટલાં ચમકી નીકળતાં કે ગત્રિએ તેનાથી પટરાણીનું મંદિર અલૌકિક પ્રભાથી ઝળહળી રહેતું, આ અતિમાનુષી પરચો અણુમાનીતી રાણીની જાણુમા આવ્યો. આઠિ' માડોએ મહારાણીની ધીમ્મથી સાથે આવેલી માનીતી દાસી અને સખી માં જાને છોડી નામ-મુને લલચાવી પટાવીને પોતાને વશ કરી લીધી, અને તેની મારફત પેથી દિવ્ય પ્રભાતું કારણ જાણી લીધું, અને એવી પેરવી કરી કે એને આધારે રાણી તો ડાકણ છે એવું રાજના મનમાં ઠસાવવું. આમાં તેણે માં જાનોની મદદ માગી પણ એ બાધાએ ના પાડી. પાચ વીસા (૧૮ શેર) ઘાળા દુધ જેવી ચાંદીની લાયને પણ તેણે તરછોડી પરંતુ દામતું જોર ન ચાલ્યું ત્યાં દંડનું વશીકરણ કાઢ્યું. અણુમાનીતીએ બરાબર વખત આપીને રાજને વાત કરી અને સાક્ષી તરીકે માં જાનોનું નામ લીધું. પટ-રાણીની પોતાની માનીતી દાસી જ એમ કહે, પછી શંકાનું શું કારણ? વળી મહારાજને તેમણે રાત્રે પેયો પ્રકાશ નજરોનજર જતાવ્યો પણ ખરો.

એકદમ રાજની આજ્ઞા ચર્ચ જલ્લાદને, કે પટરાણીનું ચિર ઉઠાવી દેવું. એક વૃદ્ધ મંત્રીવરે રાજને વાર્યા. મંત્રીની વિનવણી અને ચેતવણીથી નરમાણે રાજએ દેહાત દંડની આજ્ઞા વાળી લઈને પટરાણીને મહેલમાંથી કાઢી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો ગણી આવી નીકળ્યા.....વનમાં મોનગાઈ એકઠી !...પણ પીયરથી સાથે આવેલા માં જાનો અને માડિ' દેખા ઉડે ખૂ માડિ' પોતાની રાણીની માયા મૂકી ચક્રવા નહિ એ પણ સારે થયા.

રાણી પોતાનાં ઘસ ઘસી સાથે મીન્ગે નદીએ પહોંચ્યાં. તેને જમણે કહિયા તેમણે વહેણ સામે ચાલવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે નાનકડો સંઘ આવા ચહેર પાસેના જમ્પુર-સમાઈ-નગરની પડખે આવેલી એક નાનકડી ટેકરીની તળેટીએ ઉભો. ત્યાં રાણીએ પ્રતિજ્ઞા કરી : “ હે દયામય ! જો હું સર્વથા પવિત્ર હોઉં તો મારું વચન ફળજો. જો મારે પાછું કદી પણ મહારાજની મહોલાતમા જવાતું હોય, તો હું નખથી ધરણી ખાણું તેમાંથી પાણી નીસરશે નહિ. ”

રાણીએ કામળ આંજળીઓથી ધરણી ખણી, અને ઘેા ! કુદરતના ક્રમ ક્યાંપે નાસી ગયા, અને ઝટ ત્યાંથી જળતું ઝરણું રહ્યું ! રાણીની આંખોમાંથી દાદા આંસુ ખર્ચાં, જે કપોળ ઉપરથી સરીને પ્રકટ થયેલા ઝરણુમાં ગયાં. એ સ્થળે રાણીએ એક નાનકડો પગોડા બાંધ્યો અને તેનું નામ ટોન્ગટો પગોડા રાખ્યું. આ પ્રમાણે એ સ્થળનું સ્મરણચિહ્ન સ્થાપીને ભારે હૈયે અને ઘાટેલે પગે રાણી અનુચરો સાથે આગળ આપ્યાં. મજલ કાપતાં ત્રણે જણે એક સંગમ આગળ આવ્યાં. નંદનવન શા એ સુંદર ઉપવનની શોભા વણુંવી જાય નહિ. એક નાનકડી નદી ઉચ્છ્રાંખલ ખાસિકા જેવી નાચતી, ફૂટતી, ઠલોલ ઠરતી ધીર ગંભીર મોટી બેન મીન્ગેને ત્યાં ભેટતી હતી, અને મિલનના ઉમંગમાં ત્યાં રસરસ ઊરાડતી હતી. તેનો હરખ પ્રકૃતિ સમરતે ઝીલ્યો હતો, અને સારીયે સૃષ્ટિ આનંદ અને ઉલ્લાસને હેલે ચઢી હતી. પણ રાણીનું અંતર તો રાતું હતું.

નદી પાર કરવા રાણીએ વચ્ચે ઉચું કરી ઉઠેા માથે નાંખ્યો અને-

“ એ પાણીમાં શું પડ્યું ? મારું કુંડળ પડી ગયા જેવું લાગ્યું.

“ મારું કુંડળ ! ”

“ ના બા, અને તો કુંડળ પડ્યા જેવું ન લાગ્યું, અને તો- ”

“ નારે ના, કુંડળ તો આ રહ્યું. ત્યારે એ ચળકતું, ઝળકતું શું સરી પડ્યું હશે ? હે પ્રભુ ! મને અનિષ્ટના અપશુકન યાવ છે. ”

દાસીએ આશ્રય અને ભયચકિત આપેા સાથે કબુ કે કુંડળમાંથી બે નાનકડાં પંખીડાંની બેડા જેવું કથું નીસરી ને ઉડી ગયું હોય, એવું દેખાયું હતું.

રાણી સમજી ગઇ. નિમ્ન અંગના વસ્ત્રનો છેડો શીર ઉપર નાખ્યાના પાપની એ સજા; ભગવાન જીવના અવશેષનાં ઓળસ રાણીના કણકુંડલનો આશ્રય છાંડીને ઉડી ગયાં !

જેના જળમાં આ પ્રસંગ બ થો હતો તે નિર્જીરિણીને લોકો નડાઉં વ્યા આઉં કહે છે અને તે હાલના માંડલે-મેમ્બો રોડ ઉપર છે.

(નડાઉં એટલે કુંડલ. વ્યા એટલે પડયાં અને આઉં એટલે નાની નદી. જે નદીમાં કુંડલ પડ્યુ તે.)

નદીને સામે તીર પહોંચીને રાણીએ મસ્તક ઉપરથી એ વસ્ત્રનો છેડો જીતારી નાખ્યો અને ચિંતાતુર હૈયે અનુચરો સાથે આગળ પ્રયાણ કર્યું. પણ ભગવાનની કૃપાવિદોષ્ય જીવન અસલ લાગ્યું. તેના પગ ભારે શલ્ય ઘર્ષ ગયા અને મસ્તક ફરવા માંડ્યું. રાણીએ આકન્દપૂર્વક પાશ્વ દોને ધાયના કરી કે ક્યાની જ્યોર્તિ અને પાછી અપાવે. તેના આજીવથી દેવા-તમાઓ પીગળ્યા અને નીચલાં અંગોને ઢાંકવાનું વસ્ત્ર મસ્તકે ધરવાના પાપ માટે એ આત્માને પૂરતા પ્રાપચિત તરીકે સ્વીકારી તેના કુંડળમાં જ્યોર્તિ પાછી પધરાવી.

પરંતુ રાણીનું કામળ અંતઃકરણ હજી અનોરાયા તરફ વળતુ હતું. ફરીથી તેણે ભાવિ જાણવા પ્રયાસ કર્યા. આ વખતે તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધીઃ " મારી મત્પચીવતાની સાખીતીમાં, બે હું પતિગૃહે પાછી જવાની હોઉં તો મારા નખે ખણેલી ધરતીમાંથી જળ નીકળજે. "

અને જળ ન નીકળ્યુ.

રાણી મુઝાઇ અને બમ્બ હૃદયે એ તરછોડાયેલી સમ્રાત્રીએ તે સ્થળે પગોડાઓની બેડા રચવા મનસુઓ કર્યો.

મનસુમે તેા કર્યો; પણ માત્ર મનની સુખાગીરીથી કંઈ વગે ? સાધન વગરની સુખાગીરી સા કામની ? નિ મહાય. અંતરીયાળ વાટે પડેલી એ અમળા મહિરો બાધવાના મનોરથ ક્યાંથી પૂરા કરે ?

સૌ મુલાએ પુન દેવાથીઓને દડવત અને અર્ધ અર્ધી દીન વદને અંજલિ ધરીને સદાય યાત્રી દીન વદને કચેલી આર્તિની મમાપ્તિ થઈ એટલામા પાછળ ખખડાટ સંભળાયો રાણી પાછળ ફરીને જોય છે તેા લોખંડ જેની મળખૂત ઈંટોના થરના થર મારેલા દેખ્યા ! પણ એટલેથીજ ન પત્યુ. અમિત શરીર અને મનને રાત્રીએ વિશ્રામ આપીને પ્રાતસ્નાન કરવા જતા ઈંટોથી ભરેલો એક તરાવો નદીમા વહી આવતો તેમણે દોડો ! ઉપકારભારથી વિનિત હૃદયે એ પ્રસાદી તેમણે વધારી લીધી.

સામઝો તેા મળી, પણ જે મોટા મળખૂત પગોડા હાથે બાંધવા એ જે રાજરાણીઓ અને મજૂરીના જેને વખાંએ નહિ આવેલાં એવા એક ખવામથી કેમ બની શકે ? પણ એ મુઝવણનોએ નીવેડો આવ્યો. દિવસે રાણી ઇંટની એક હાર બાધીને સપ્ત ગ્રંથ, અને સવારે ઉઠીને જોય તેા તેના ઉપર બીજા હાત સરસ બધાઈ ગઈ હોય એમ દેવોની સહાયથી રાણીએ જે પગોડા ઊભા કર્યા એકનું નામ રવે-ગા-યા અને બીજાનું નામ રવે-ગા-ક્યા

રાણી ધગતી ખોતરતા હતા તે વખતે નાનાં પંખીડાંના ટોળા તેમને ઘેરી વળ્યા, કણુંકુડલમાંથી ઉડી ગયેલા તેજેમય પંખીડાં પાછાં આવતાં તે કુંડલને એક પગોડામા પધરાવી અનેક સૂત્રોથી મંડિત સુવર્ણના પતરા તેને ફરતા જડી દીધા હતા જે પગોડામા શી જુદા ભગવાનના એ અવશેષની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેનું નામ રવે-ગા-મા

એ એટલે સોનું, ગા એટલે પંખી અથવા લેખ, અને યા એટલે વીટાગેલું, અર્થાત જે સ્થળે સુવર્ણના પંખી ઘેરી વળ્યાં હતા તે અથવા તેા જેને લેખમંડિત સુવર્ણમાં જાપી દીધેલું છે તે. મીઠા પગોડા રવે-ગા-ક્યા, જે ગ્યણે તેજેમય પંખી કુંડલમા પાછા પ્રવેશ્યા હતાં તે

સ્થળના સ્મારક રૂપ છે. આ પ્રમાણે પુણ્યાત્મા દેવોની સહાયથી સૌ મુંલાએ પગોડાની જોડી રચી, જે પ્રતિવર્ષ જાત્રાનું કેન્દ્ર થઈ પડી છે.

પગોડા તો શ્રદ્ધાને બળે બન્યા, પણ તેની રખેવાળીનું શું ?
-મા ઝાંનોએ ત્યાં દેહ છોડ્યો અને તેજોમય દેહરૂપે ત્યાં વાસ કર્યો

હજી ક્યાં એ દુઃખી રાણીની વિટંબણાનો પાર આવ્યો હતો ! તેને તો હજી ઘણાં સંચિત ધોવાનાં બાકી હતાં. પગોડા બંધાયાની વાત વાયુવેગે અનોરાથાને કાને પહોંચી ગઈ. તરછોડેલી મહારાણીના અતુરાગની કસોટી કરવા તેણે મનમુખો આદર્યો. અનુચરોને બોલાવીને આજ્ઞા દીધી.

“ જાઓ, મીઝોને તીરે, જ્યાં રાણીએ પગોડા બાંધ્યા છે ત્યાં.

“ અમારા વચનો બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો, નહિ તો તમારા પ્રાણ હરીશ.

“ રાણીએ રચેલા પગોડાનાં દ્વાર જે તેના પીયર શાન મડલો તરફ હોય તો સૌ મુંલાનો શિરચ્છેદ કરજો—”

અનુચરો કંપી ઉઠ્યા, પણ આજ્ઞા શિરોમાન્ય કર્યાની સંજ્ઞા તરીકે એમણે મરતકે ઢાલ્યાં.

“ અને જો પગોડાઓનાં દ્વાર પગાન તરફ હોય તો રાણીને સન્માન પૂર્વક રાજગઢે આણજો. સમજ્યા ? જાઓ ! ”

અનુચરો પવનવેગે નીસર્ગા મનમાં વિચારે છે, “ મુખદ્વાર પગાન તરફ હોય તો કેવું સારું ! ”

સાવંકાળે એ રાણીના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યા. રાણીએ તેમને ઓળખ્યા અને પાસે બોલાવીને આગમનનું પ્રયોજન પૂછ્યું. કામદોએ “ મહારાજાની આજ્ઞા લાવ્યા છીએ ” એમ કહ્યું. સૌ મુંલાએ કહ્યું :
“ અત્યારે રાત પડવા આવી છે. માટે મુખેથી આરામ કરો. સવારે રાજનો દુકમ વાંચી સંભળાવજો. ”

રાણીના મનમાં બેઠેમ પડ્યો. રાત્રે કાસદો નિદ્રાવશ થયા પછી પેલા ઉપકારી નાતુ મંડળની સહાયથી રાજ આદેશ તેણે જાણી લીધો. અને પોતાની રત્નમણિ સાલથી બાંધીને એ મદાનુલલેની મદદથી પગેડાના દરવાજા નહિ પીયર તરફ તેમજ નહિ સાસરા તરફ, પણ બે દિશાઓની વચમાં, એમ ફેરવા દીધા.

મવારે કાસદોએ દરવાજાની મધ્યસ્થ દિશા જોઈ; આવા સંભોગોમાં શું કરવું તેની મૂચના નહિ મળેલી હોવાથી આજ્ઞા લેવા તેઓ પગાન પાછા ફર્યા. કામદોની દુકીકત સાંભળીને રાજાના અંતઃકરણમાં બધા થવા લાગી. "રાણીને અન્યાય તો નથી કર્યો? મેં જૂલ તો નથી કરી?" તેનો અંતર્યામિ તેને કપકો દેવા લાગ્યો. પરિતાપથી તે જળવા માંડ્યો. એણે કાસદોને ઉત્સુકતાપૂર્વક કહ્યું : "જાઓ, જાલો જાઓ, અને એને અહિં" લઈ આવો."

પણ રાણી એમ તે કેવી રીતે આવે? અપમાનિત માનિનીએ કદાચુ કે રાજાને તેડાવવી હાય તો જાતે લેવા પધારે. કાસદો પાછા વળ્યા.

રાણીને સંદેશા અનિરુદ્ધને પહોંચે તે પહેલાં તેનો નાનો ભાઈ કે જે શ્રીનુષ્ઠવીનનો x આમાઈ હતો; તેણે પોતાની બેનના હાલની વાત સાંભળી. અને તેને મળવા અધીરે પગલે દમ બદમ ફૂલ કરતો આવ્યો. બાપમેન મળ્યાં, બેઠ્યાં. બેનની દુઃખ કથા સાંભળીને તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. પણ ઘેર પહોંચતાં પહેલાં એાં જ્યો નામે સ્થળે એ પરમ પવિત્ર સાધ્વીનું પીઠિત હૃદય વધારે વખત વેદના સદી શક્યું નહિ, અને સૌ મુઘાએ નમ્મર બોળાયાં ત્યાંયું.

જ્યાં અવસાન થયું તે સ્થળને ઝો-જ્યો કહે છે. તેનો ભાવાર્થ પ્રેમ થાય છે. બાપ તેને હેતુથી પાછો લઈ જતો હતો, તે ઉપરથી અગ્નિ-સંસ્કારના સ્થળને સૌ બીજી કહે છે. એ ક્રિયા વખતે એક મોટું કુંડુબી-સી વગાડવામાં આવ્યું હતું તે ઉપરથી.

* શ્રીનુષ્ઠવીન, જેને હાલ મેચ્યો કહેવાય છે.

x સોબ્બાનું આધિપત્ય સ્વીકારનારો મંડલેશ્વર.

રાણીના આત્માએ નિર્વાણ નહિ પામતાં નાવાઈતીંસા નામક સ્વર્ગ-
માં દેવ રૂપે વાસ કર્યો. તેમાં મોટા ભાઈ (નવ મંડલોના સૌજ્વા) એ પશુ
બેનના પતિબ્રહ્માગની વાત સાંભળીને મોટી સેના લઈ તેને મળવા જવાની
તૈયારી કરી હતી, અને તે માટે એક ખાસ પગોડા બંધાવી ત્યાં મેળાપ કરવા
વિચાર્યું હતું. એ પગોડા તો બંધાઈ ચૂક્યો-એ-જયો પગોડા-પણ એટલામાં
બેને દેહ છોડવાના ખબર સાંભળ્યા. આ અસહ્ય આઘાતથી તેના હૃદયના
ચુરેચુરા થઈ ગયા અને તેનો આત્મા કો-ચો-ચીં નામે દેવ થયો (કો-ચો-
ચીં એટલે શાનના દેવમંડળના મુખી.)

સૌ મુલાના અગ્નિદાહ પછી નાનો ભાઈ પાછો શ્રેઝાયાં પગોડામાં
ગયો. ત્યાં તેના મોટા ભાઈ અને બેનના આત્માઓ આવી પહોંચ્યા. તેમણે
ક્યાને અક્ષત અને બોભ્ય પદાર્થોના ચાળ ધર્યો અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે " જ્યાં
સુધી કર્મ ફળ ભોગવી ચૂકી ને નિર્વાણ ન મળે ત્યાં સુધી જટલા જન્મો લેવા
પડે તે બધાં અસ્તિત્વોમાં આપણે એક બીજાને મદદ કરવી, ખૌદ્ધ ધર્મના
પ્રચાર અને ઉદ્ધારને સમર્પિત થવું અને શ્રેઝાયાં પગોડાની કીર્તિ પ્રસરાવવી."

સર્વેએ મળીને પ્રસાદ મીંજેના જળમાં પધરાવ્યો, અને તે તથાતો
નણાતો છેક ગંગા-બ્રહ્મપુત્રા-ધરાવદી-સુધી પહોંચ્યો, અને ત્યાં પાણીના
વહેણની સાથે વહી જવાને બદલે વહેણની સામે જઈ નાતની સહાયથી
એક ટાપુ ઉપર આવેલા થીયાડા પગોડાએ જઈને અટક્યો. તેમાંથી અંશને
પાછો એ ક્યા આગળ ધરીને ફરીથી નદીમાં પધરાવ્યો, અને ધરાવદીની
માછલીઓને આતા અપાઈ કે તમારે પ્રતિવર્ષ મીંજેમાં શ્રેઝાયાંના દર્શન
કરવાં અને ત્યાં જળમાં પધરાવાય તે પ્રસાદ આરોગવો.

અને શ્રેઝાયાં ઉત્સવની ખાસ ખૂબી એ છે કે દર વરસે એ સમયે
મીંજે નદીમાં ગામની પાસે લગભગ એક સો નાત્વે નામે મોટી માછલીઓ
આવે છે. તે એટલી બધી હળી ગયેલી છે કે માણસના હાથમાંથી કાળીઓ
લે છે. એમનું કદ જંગી હોય છે. તજાઉં માસની શરૂઆતમાં એ માછલીઓ
દેખા દે છે અને ઉત્સવ ખલાસ થતાં પાછી ચાલી જાય છે. એને " નાત

માજી " ગણવામાં આવે છે અને કાષ્ટને તેને ધ્વજ કરવી નહિ એવો પ્રતિબંધ છે.

ઉત્સવ ઉપર માંડલે તથા આબુખાબુનાં ગામોમાંથી હજારો જત્રાગુઓ ત્યાં જાય છે. નડાઉંબ્યાં ગામથી એઝાયાં સુધી પાંડો રસ્તો છે તેથી જત્રા સહેલી થઈ પડી છે. એ પગોડા " નેતે " નામે ફેરીઓનાં હજારો ઝાડથી ઘેરાયેલો છે. રંબૂનના ગુજરાતીઓ નેતેથી તો અઘણવા નથી જ.

સૌ મુંસાએ બાધિયો અસલ ક્યો તો નાનકડો હતો. માંડલે દિલના જુના જોગી જી ખાંટીએ તેને હાલના રૂપમાં આજુરા ઘણી મહેનત કરી હતી. એ એકજ પગોડા છે કે જેનું મુખ પશ્ચિમ તરફ છે, અને તેનું કારણ રાજ્યે રાણીની કસોટી કરવાનો કવેલો પ્રયાસ છે. પશ્ચિમ દિશાને બર્મનો અશુભ ગણે છે. અનેરાયાના વંશજોએ પગોડામાં ઘણો મુધારો કર્યો હતો અને તેને વધારે જમીન ભેદ કરી તેનું માહાત્મ્ય વધાર્યું હતું. જી ખાંટીએ સૌ મુંસા અને મા જિનીની કાંસાની પ્રતિમાઓ પગોડાના સિંહદ્વાર પાસે સ્થાપી છે.

મહા-મ્યા-મણિ, માંડલે

પા. ૧૨૨ ઉપર આ પગોડાની નોંધ છે. આરાકાનમાં એની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ, તેની આખ્યાયિકા આ રહી :—

ભગવાન જુદ્ધ તાવત્થી (સાવત્થી, સ્વસ્તિ) દેશના એટાવું વિહારમાં એક આતુર્માંસ વરયા હતા. એક દિવસ પ્રિય શિષ્ય આનંદને બોલાવીને ભગવાને આદેશ આપ્યો કે આરાકાન દેશના મ્યો-ઉ નગરના જુપાલ સાન્ડાતુરીયા (ચંદ્રસર્વ, જુઓ પા. ૧૧) ને મારા પૂજન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ છે, અને જો ત્યાં નહિ જઈએ તો રાજા હતાશ થઈને પ્રાણ છોડશે.

ખીજે દિવસે સવારમાં સંધ્ય મ્યો-ઉ નગર તરફ સીધાગ્યો. રાજાએ શિષ્યો સહિત ભગવાનને આવતા દીઠા. રાજા તેમજ પ્રજાએ ભગવાનનાં આવતી પૂજન કર્યાં. રાજા ભાવનાના અતિરેકમાં મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો, અને સ્વર્ગમાંથી તખ્તામાં (સ્વર્ગના રાજા ઇન્દ્ર) ઉતરી આવીને પવિત્ર જળ

છાંટયું ત્યારે જ એની મૂર્છા વળી. પછી ભગવાનનો સદુપદેશ સાંભળીને રાજ્યએ તેમનો પંથ સ્વીકાર્યો અને ૧૦૦,૦૦૦ ભિખ્ખુઓ વસે એવડો વિશાળ વિહાર બાંધ્યો. રાજ નવા થતા બોદોની વધતી સંખ્યા દેખીને ભગવાને શીં તરીપોતારા (શ્રી શ્રીપુત્ર) અને બીજા ભિખ્ખુઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે આ બધા શેની સ્તુતિ કરે છે. ભિખ્ખુઓએ ઉત્તર આપ્યો કે શુદ્ધશાસનની સ્તુતિ કરે છે. ભગવાને કહ્યું કે આરાકાનની ભૂમિમાં પહેલાં પણ ધર્મનું ઉત્થાન થયું હતું; મારા એક પૂર્વજન્મમાં પૌરાણ્ય ગૌતમ બોધિસત્વના સમયમાં જંબુદ્વિપ (ભરતખંડ) ના મહાન દક્ષિણાત્ય દ્વિપમાં બચકર દુર્ભિક્ષ પડ્યો હતો અને સર્વજન પશુઓ તેમજ માનવીઓ ભૂખે મરતાં હતાં અને નારિતક હતાં. પરંતુ આ સ્થળે અહિં અન્નજળાની પૂણી સમૃદ્ધિ હતી, કેમકે અહિંના લોકો યમનિયમ પાળતા હતા અને પૌરાણ્ય-ગૌતમે તેમની પ્રશંસા કરી હતી.

અનેક દિનરાત સદુપદેશ આપ્યા પછી એક દિવસ ભગવાને કહ્યું, “ હે ચંદ્રસૂર્ય, મારી અનુકંપા જગતવ્યાપી છે, તેથી પૃથ્વીનાં અન્ય માનવીઓને પણ નિર્વાણનો માર્ગ દર્શાવવા મારે હવે પરિભ્રમણ કરવું જોઈએ. ” શોક્યસ્ત રાજ તથા પ્રજાએ પ્રાર્થના કરી કે આપ સીધાવશો પછી અમે પૂજન કોનાં કરીશું ? ભગવાને આશ્વાસન આપ્યું કે હું મારી પ્રતિમા મૂકતો જઈશ, તેનાં તમે પૂજન કરજો.

પછી પ્રતિમા બનાવવા માટે ચંદ્રસૂર્ય રાજ્યએ આસપાસના રાજ્યોને પણ નિમંત્રણ આપ્યાં, અને ભગવાનને પૂછ્યું કે એ પ્રતિમાની પૂજનો અધિકારી કોણ છે. ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે તેની પૂજના અધિકારી એકલા ચંદ્રસૂર્ય જ છે, કેમકે તેમણે પૂર્વજન્મમાં મારી પૂજન કરેલી છે. “ પૂર્વ જન્મે આપણે જ એક ગામમાં ગોવાળ હતા. એક દિવસ ચોર લોકો તમારી ગાયો ચોરી ગયા. હું જ્યોતિષ જાણતો હતો, એટલે મેં ગણતરી કરીને પત્તો આપ્યો કે ગાયો અમુક સ્થળે ચરે છે. તમે ત્યાં જઈને ગાયો વાળી આવ્યા, ને હર્ષ પામીને પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે બેલાબલ

આપણો મેળાપ થજો. વળી ખીજ એક જન્મમાં હું ધનવાન ખેલત થયો, અને તમે મારા એક ગોવાળ હતા. મારા ખેતર પાસે વિશાળ વડની ઘટ્ટા નીચે આપણે રહેતા હતા. એક દિવસ આપણા ઘરમાં અન્ન અને જળ થઈ રહ્યાં. મેં કહ્યું કે હું ગામમાં જઈને લઈ આવું. તમે કહ્યું કે “તમારો વિયોગ મારાથી સહન નહિ થાય.” તેથી મેં મારી એક પ્રતિકૃતિ બનાવીને તમને આપીને કહ્યું કે મારી ગેરહાજરીમાં એને નીરખજો. વડની ફાંટતી બે ડાળોના ખોડીખારામાં મૂર્તિ મૂકીને તમે રોજ અને જોયા કરતા હતા. હું આવ્યો એટલે વડના દેવે મૂર્તિને સંતાડી દીધી. આ પ્રમાણે તમે પૂર્વજન્મમાં પણ મને પૂજ્યો છો.”

પ્રતિમા કાળે અંદ્રસ્ય તેમજ ખીજ નૃપાલો, દેવદૂતો, ઇન્દ્રાણ-સર્વ કોષ સોનુ ચાંદી બેમાં કરવાં લાગ્યાં. રાજ્યએ ૧૫ ટોકરી, અને ઈંદ્ર તથા અન્ય દેવો ૫૦ ટોકરી લાગ્યા. માનવો અને દેવોએ મળીને સોના ચાંદી માગ્યાં, ને પ્રતિમા ઢાળી. વેશુલા કુંભરે આ કાચ અથે આવીને વસેલા વિશ્વકર્માની દેખરેખ નીચે અધ્યાક્ષે પ્રતિમા ઢાળાઈ, પણ વારંવાર પ્રયત્ન કર્યા છતાં સ્કંધ ઉપર મસ્તક લાગ્યું નહિ. ભગવાને તેમને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે મારા વક્ષસ્થળની ઉખાધી હું એ કાચ કરી લઉં. તમે તમારે આસન તૈયાર કરો. આસન તૈયાર થતાં મૂર્તિ પોતાની મેળે ઉડીને આસન ઉપર વિરાજમાન થઈ, અને તે પણ દેવો કે “બ્રાહ્મો” (બ્રાહ્મણો) ની સહાય વિના જ ! પછી ભગવાને પોતાના વક્ષસ્થળની ઉખાધી પ્રતિમાને સાત વાર આવરી લીધી. એટલે જીવતા મનુષ્યની જેમ મૂર્તિએ હાથ ઉંચા કરીને પ્રણામ કર્યા અને મસ્તક નમાવ્યું.

ભગવાને મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી એટલે માનવો, દેવો અને બ્રાહ્મણોએ પુષ્પટુલિ કરી, ને સર્વત્ર આનંદ વરતાઈ રહ્યો. ભગવાનની આશાનુસાર અંદ્રસ્યે જાડી વધેલી ધાતુનો એક અંશ આસનની નીચે દાટ્યો, એક અંશ મૂર્તિની દક્ષિણે મરીખ લોકો ખોદીને લઈ જઈ શકે તેવી રીતે દાટ્યો, અને એક અંશ ઉત્તરે દાટ્યો, જેના ઉપર તપ્તામાં ઇન્દ્ર દેવોએ—

દેવદૈત્ય, દેવમંદિર નામે સ્તૂપ રચ્યો, અને ત્યાં લટકાવવા માટે ધડીયાળ અર્પણ કરી.

પછી શિષ્ય આનંદ ભગવાનને વિનંતિ કરી, કે હવે કુરુજિત દેશમાં જવાનો સમય થયો છે. પરંતુ ભગવાને કહ્યું કે હજી ત્યાં જવાને વાર છે, પ્રથમ કાપે મારા લઘુઅંધુ મહા-મ્યા-મણિ મૂર્તિને ઉપદેશ આપવાનું છે. એમણે પ્રતિમાને કહ્યું : “લઘુબ્રાતા મહા-મ્યા-મણિ, સંસારમાં દુષ્ટ મનુષ્યો વસે છે. માટે તું ઉપદેશ કરીશ નહિ.” એમ કહીને ભગવાન જવા ઉઠ્યા, એટલે મૂર્તિ પણ તેમની પાછળ જવા ઉઠીને ચાલી. ભગવાને તેને આજ્ઞા કરી કે તારે અહિં જતરહુંવું અને મારા વની રાજા તથા તેની પ્રજાનાં પૂજન ગ્રહણ કરવા ; જે તારી પૂજા કરશે તે મારી પૂજા કર્યા પ્રમાણે દેવલોક કે નિર્વાણ પણ પામશે. રાજા ચંદ્રસર્પને ભગવાને કહ્યું : “આ મારી પ્રતિમા આઠ વિસ્મયતાઓથી વ્યાપ્ત છે, અને મારા શાસનનાં પાંચ હજાર વર્ષ એનું અસ્તિત્વ રહેશે. એ આઠ મહા વિસ્મયતાઓ તે (૧) પ્રતિમાનું છત્ર, જેના ઉપર એસવા કે ઉપર થઇને ઉડવાની પણ ધૃષ્ટતા ક્રોધ પંખી કરતું નથી, (૨) પ્રતિમાના મુખનું તેજ, (૩) ધર્મદ્રોહીઓ પૂજા કરે ત્યારે એ તેજનો થતો લેપ, (૪) પ્રતિમાની સંપૂર્ણ નકલ કરવાની અશક્યતા, (૫) તેની સમક્ષ અસત્ય બાપણ કરનાર ઉપર આપત્તિ ઉતરવાની અનિવાર્યતા, (૬) ગમે તેટલું સુવર્ણ ચઢાવવા છતાં તેનું કદ વધવાની અશક્યતા, (૭) ખૂબ દાદમાઈથી અનેક માત્રીઓની દર્શનબીડ, અને (૮) તેના ઉપર ગમે તેટલું જળ રેડવામાં આવે તો પણ તેની આગળ તેનો સંચય થવાની અશક્યતા.

પછી ભગવાન કુરુજિત સિધાવ્યા, અને જનસમુદાયે મહા-મ્યા-મણિની પૂજા કરી.

એ પ્રતિમાને રાજા બોહોદયા માંડવે કેરી રીતે લાવ્યો, એની નોંધ થયારથાને લેવાઈ ચૂકી છે.

શ્વે-મા-ડાં, પીગૂ

પીગૂથી એકાદ માઇલ દૂર આવેલા આ ક્યાની ચકની પડતી ધણી
 યદ્ય છે કદાચ જર્માના મુખ્ય ચેત્યોમા વધારેમા વધારે લીલીમુદ્રી જોવાનું
 એને જાન પડ્યું છે એમ કહીએ તો તેમા અતિશયોક્તિનો મંભવ નથી
 જ એની સ્થાપના હ સવતીના ચામલા (ચામલ) અને વિમલા (વિમલ)
 નામના રાજાઓએ શુદ્ધ શક ૧૩૩ મા કરી હતી. ચામલને પગોડા રચતા
 બે વર્ષ લાગ્યા હતા તેના પછી તેનો બાપ વિમલ ગાદીએ આવ્યો, એણે
 આ ચેત્યની રચના અને શોભા આગળ વધારી વિમલ પછી રાજા અસા
 ગાદીએ આવ્યો વિમલે અમલ સ્થપને પાંચ હાથ વધાર્યો હતો, અને અસાએ
 બીજા છ હાથ ચડાવ્યો. શુ. શ. ૧૧ મા ચામલે તે બાપ્યો ત્યારે ૫૪
 હાથ ઉમેરો હતો પુરાણ સ્તૂપના ચણતરમા ૩૯ રાજાઓએ કાળો આવ્યો
 હતો છેલ્લો ઉમેરો ટાંગૂના રાજા તે-રાજાએ કર્યો હતો, એની ઉંચાઈ
 ૧૯૮ હાથ પહોંચી હતી તે રાજાનું અવમાન શુ. શ. ૧૧૮૬ મા થયું હતું.

શુ. શ. ૨૧૮ મા તે સમયના રાજા નૃસિંહના ધર્મદેવ તથા મૂર્તિઓ
 પ્રત્યેના સખ્ત અણુગમાને લીધે એમાડાં પગોડા વિસારે પડ્યો. તેની
 આસપાસ જંગલ ઉગી ગયું. ગીચ ઝાડીમા એ સાવ દટાઈ ગયો, અને
 તેની ખંડેર જેની દશા યદ્ય પડી ધણી વર્ષો પછી પીગૂના લોકો દ્વિદ જાને
 ગૌતમ શુદ્ધના અવશિષ્ટ કેશ લઈ આવ્યા ચાર વર્ષ સુધી હ મવતીના
 કોટવાળ હા-અમાત પાસે એ પડ્યા રહ્યા છેવટે મહા મહેનતે સ્તૂપને
 જંગલમથિ શોધી કાઢ્યો, ફરીથી એ રચણ સાર કરાવ્યું, અને ત્યાં
 અવશેષને પંધરાવવામા આવ્યા તથાઉ (સુવર્ણભૂમિ) ના રાજા રાજાદરિતે
 સીસોનથી બીજા શુદ્ધ અવશેષ આપ્યા અને આ સ્તૂપની તોડેટીમાં
 પંચરાન્યા ત્યારથી તનાઈ રાજવ જે પીગૂને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું.

વગી પાછો ઈ મ ૧૯૧૭ ના બુલાઈની પાચમી તારીખે જૂક પ
 થયો અને જ્યાં પગોડાનું બધું જ દ્રવ્ય સામાન્ય રીતે ખડકામા આવે
 છે, તે કળચળ-હી-સહિત ઇમારતનો ઉપરનો ભાગ તૂટી પડ્યો.

તેમાં ઘણાં જીનાં રત્નો શુભ થઈ ગયાં. ઉધરાણું કરીને લાખોના ખર્ચે વળી પાછો પગોડા લોકોએ બાંધ્યો, પરંતુ ૧૯૩૦ ના બચકર ધરતીકંપે ખીગૂને ધરાશાયી કરી દીધું ત્યારે એ સ્તૂપ અને તેમાં પધરાવેલી લગભગ ૫૦ હાથ લાંબી સ્થંભસ્થંભ પ્રતિમાનો નાશ કરી નાખ્યો. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી એના ઢગલા પડ્યા રહ્યા. પછી ઉધરાણું કરીને લગભગ પાંચ લાખ રૂપિયા મેળવીને તેના ટુકડીઓએ ત્રીજી વાર પગોડાને નવેસરથી બાંધ્યો, તે હજી ચાલુ છે. આ પગોડાની મહત્તા વધારનારા રાજાઓ રથામલ, વિમલ, અરિમદન, મહીન્દ્ર, ગન્ધરાજ આદિનાં નામ ઉપરથી તેમાં રહેલા ભારતીય સંસ્કાર તત્ત્વની સ્પષ્ટતા સારી રીતે થાય છે. ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં કૅપ્ટન માઇકલ સાઇમ્સ નામના અંગ્રેજ પ્રવાસીએ આ પગોડાનું જૂની અંગ્રેજીમાં વિગતે અને સુંદર વર્ણન કર્યું હતું તે ઉપરથી તેના માહાત્મ્યની આપણને ઝાંખી થવા પામે છે. સાઇમ્સના સમયના બર્મિંગ્હામ રાજાએ તલાઈ રૈયતને રાજા અને સંતુષ્ટ રાખવા માટે કેવી રીતે તેમના આ પ્રિય મંદિરની મહત્તા વધારીને તેનો રાજકારણી ઉપયોગ કર્યો, તેની પણ તેમાં રસપ્રદ હકીકત છે.

આઈકસાન રથા

આઈકસાન ગામ રંગૂનથી ઉત્તરે પાંચેક માઇલ દૂર આવેલું છે. છેલ્લે છેલ્લે આઈકસાન ત્યાં રંગૂન ટર્ફ ક્ષેત્રે બંધાવેલી અતિસુંદર દોડદોડ માટે મશહૂર થયું છે, પરંતુ તેનું મૂળ માહાત્મ્ય એના ઐતિહાસિક પગોડાને અંગે હતું.

બગવાન જીવ મેષ્ટિલા (મિથિલા), યાગળ્યો (રાજ-લ્યો) અને તાવત્તી (સ્વસ્તિ) દેશોમાં અદુપદેશ કરતા વિહરતા હતા, તે સમયે તેના એક પ્રિય શિષ્ય રહન્દા જ્ઞાનપટિ (અર્હન્ત ગણપતિ)ને ઇચ્છા થઈ કે મેષ્ટિલા જઈને મારી માતાને બગવાનનો ઉપદેશ સંભળાવું. પરંતુ માતા તો ક્યારની મૃત્યુ પામીને તથાકિંમાં પુનર્જન્મ પામી હતી. ગણપતિને યોગબળે એની જાણ થતાં એણે તથાકિં જવાની બગવાન પાસે આજ્ઞા માગી.

સ્વે-મા-ડાં, પીગૂ

પીગૂથી એકાદ માઈલ દૂર આવેલા આ કુયાની ચડતી પડતી ઘણી થઈ છે. કદાચ બર્માના મુખ્ય ચૈત્યોમા વધારેમાં વધારે સીલીમુદ્રી જોવાનું એને ભા. પડ્યું છે એમ કહીએ તો તેમા અતિચ્છેદિતનો અંબવ નથી જ. એની સ્થાપના હંસવતીના ચામલા (સ્યામલ) અને વિમલા (વિમલ) નામના રાજાઓએ બુદ્ધ શક ૧૩૩ માં કરી હતી. સ્યામલને પગોડા રચતાં એ વર્ષ લાગ્યા હતા તેના પછી તેનો બાઈ વિમલ ગાદીએ આવ્યો, એણે આ ચૈત્યની રચના અને શોભા આગળ વધારી. વિમલ પછી રાજા અસા ગાદીએ આવ્યો. વિમલે અમલ સ્વરૂપને પાંચ હાથ વધાર્યો હતો, અને અસાએ બીજા છ હાથ ચઢાવ્યો. ખ્રિ. શ. ૧૧ માં સ્યામલે તે બાંધ્યો ત્યારે પણ હાથ ઉંચો હતો. પુરાણા સ્વરૂપના ચલુતરમાં ૩૯ રાજાઓએ કારો બાંધ્યો હતો. છેલ્લો ઉમેશ ટોગૂના ગળ તે-રાજાએ કર્યો હતો; એની ઉંચાઈ ૧૯૮ હાથ પહોંચી હતી તે રાજાનું અવસાન ખ્રિ. શ. ૧૧૮૬માં થયું હતું.

ખ્રિ. શ. ૨૧૮માં તે સમયના રાજા નૃસિંહના ધર્મદ્વેષ તથા મૂર્તિઓ પ્રત્યેના સખ્ત અણુગમાને સીધે મેમાડો પગોડા વિસારે પડ્યો. તેની આસપાસ જ ગય ઉગી ગયું. ગીચ જાડીમાં એ સાવ દટાઈ ગયો, અને તેની ખડેર જેવી દશા થઈ પડી ઘણા વર્ષો પછી પીગૂના લોકો દિદ જઈને ગૌતમ બુદ્ધના અવશિષ્ટ કેશ લઈ આવ્યા. ચાર વર્ષ સુધી હંસવતીના કોટવાળા હા-અમાત પાસે એ પડ્યા ગયા હોય એ મહા મહેનતે સ્વરૂપને જંગલમાંથી શોધી કાઢ્યો, ફરીથી એ સ્થળ સાફ કરાવ્યું, અને ત્યાં અવશેષને પંધરાવવામાં આવ્યા તથા ઉં (સુવર્ણભૂમિ) ના રાજા રામાદરિતે સીલોનથી બીજા બુદ્ધ અવશેષ આવ્યા. અને આ સ્વરૂપની તળેટીમાં પડેલા ત્યારથી તત્કાલ રાજવંશે પીગૂને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું.

વળી પાછો ઈ. મ. ૧૯૧૭ ના જુલાઈની પાંચમી તારીખે બૂકંપ થયો અને જ્યાં પગોડાનું બધું જ દ્રવ્ય સામાન્ય રીતે ખરકામાં આવે છે, તે કળરાજન-હી-સહિત કમાગતનો ઉપરનો ભાગ વગી પડ્યો.

તેમાં ઘણાં જુનાં રત્નો ગુમ થઈ ગયાં. ઉધરાણું કરીને લાખોના ખર્ચે વળી પાછો પગોડા લોકોએ બાંધ્યો, પરંતુ ૧૯૩૦ ના બર્ષકર ધરતીકંપે ખીગૂને ધરાશાયી કરી દીધું ત્યારે એ સ્તૂપ અને તેમાં પધરાવેલી લગભગ ૫૦ હાથ લાંબી શયનસ્થચુદ્ધ પ્રતિમાનો નાશ કરી નાખ્યો. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી એના ઢગલા પડ્યા રહ્યા. પછી ઉધરાણું કરીને લગભગ પાંચ લાખ રૂપિયા મેળવીને તેના ટ્રસ્ટીઓએ ત્રીજી વાર પગોડાને નવેસરથી બાંધ્યો, તે હજી ચાલુ છે. આ પગોડાની મહત્તા વધારનારા રાજાઓ રથામલ, વિમલ, અરિમદન, મહીન્દ્ર, ગન્ધરાજ આદિનાં નામ ઉપરથી તેમાં રહેલા ભારતીય સંસ્કાર તત્ત્વની સ્પષ્ટતા સારી રીતે થાય છે. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં કૃષ્ણ માધકલ સામંત નામના અંગ્રેજ પ્રવાસીએ આ પગોડાનું જૂની અંગ્રેજીમાં વિગતે અને સુંદર વર્ણન કર્યું હતું તે ઉપરથી તેના માહાત્મ્યની આપણને જાંબી થવા પામે છે. સામંતના સમયના બર્માઈસ રાજાએ તલાઈ રૈયતને રાજા અને સંતુષ્ટ રાખવા માટે કેવી રીતે તેમના આ પ્રિય મંદિરની મહત્તા વધારીને તેનો રાજકારણી ઉપયોગ કર્યો, તેનો પણ તેમાં રસપ્રદ હકીકત છે.

આઈકસાન કેથા

આઈકસાન ગામ રંગૂનથી ઉત્તરે પાંચેક માઈલ દૂર આવેલું છે. છેલ્લે છેલ્લે આઈકસાન ત્યાં રંગૂન ટર્ફ ક્ષેત્રને બંધાવેલી અતિસુંદર દોડદોડ માટે મશહૂર થયું છે, પરંતુ તેનું મૂળ માહાત્મ્ય એના ઐતિહાસિક પગોડાને અંગે હતું.

બગવાન જુદા મેષ્ટિલા (મિથિલા), યાજ્ઞવ્યો (રાજા-વ્યો) અને તાવત્તી (સ્વરિત) દેશોમાં સદ્ગુપ્તેશ કરતા વિહરતા હતા, તે સમયે તેના એક પ્રિય શિષ્ય રહન્દા જ્ઞાનપટિ (અહન્ત ગણપતિ)ને ઇચ્છા થઈ કે મેષ્ટિલા જઈને મારી માતાને બગવાનનો ઉપદેશ સંભળાવું. પરંતુ માતા તો ક્યારની મૃત્યુ પામીને તથાઈમાં પુનર્જન્મ પામી હતી. ગણપતિને યોગબળે એની જાણ થતાં એણે તથાઈ જવાની બગવાન પાસે આજ્ઞા માગી.

શ્વે-મા-ડો, પીગૂ

પીગૂથી એમદ માધવ દૂર આવેના આ ક્યાની ચડતી પડતી ધણી થઇ છે મ્હાથ જમના મુખ્ય ચૈત્યેમા વધારેમા વધારે લીલીસુડી જોવાનું એને બા. પડ્યું છે એમ મ્હીએ તો તેમા અતિશયોક્તિનો મબવ નથી જ એની સ્થાપના હ સવતીના ચામલા (સ્થામન) અને વિમલા (વિમલ) નામના રાત્રીએએ જુદા રાક ૧૪૪ મા કરી હતી સ્થામલને પગોડા રચતા જે વર્ષ લાગરા હતા તેના પછી તેનો બાપ વિમલ ગાદીએ આવ્યો એણે આ ચૈત્યની રચના અને શોભા આગળ વધારી વિમલ પછી ગળ અસા ગાદીએ આ ચો વિમલે અસત સ્વપને પાચ હાથ વધાર્યો હતો અને અસાએ બીજા હાથ ચડા પો જુ રા ૧૧ મા સ્થામને તે બાધ્યો ત્યારે ૫૪ હાથ ઉચો હતો પુરાણા સ્વપના અણુતરમા ૩૬ ગળાએએ ફાળો આપ્યો હતો છેલ્લો ઉમેરો ટોગૂના રાત્ર તે-રાત્રીએ મ્યો હતો, એની ઉચાઈ ૧૮૮ હાથ પહોચી હતી તે રાત્રીનું અવસાન જુ રા ૧૧૮૬મા થયું હતું.

જુ રા ૨૧૮મા તે સમયના રાત્ર નૃસિંહના ધર્મદૂત તથા મૂર્તિએ પ્રત્યેના સખત અણુગમાને લીધે શ્વેમાડો પગોડા વિસારે પડ્યો તેની આસપાસ જ મન ઉગી ગયું ગીચ જાડીમા એ સાવ દટાઈ ગયો અને તેની ખંડેર જેની દશા થઈ પડી ધણી વર્ષો પછી પીગૂના લોકો દિદ જાળને ગૌતમ જુદના અવશિષ્ટ કેશ લઈ આ-આ ચાર વર્ષ મુધી હ સવતીના કોદવાળ હા-અમાત પાસે એ પડ્યા રજા છેવટે મ્હા મહેનતે સ્વપને જગતમાંથી શોધી મળ્યો, ફગીથી એ સ્થળ સાક મરાયું, અને ત્યા અવશેષને પંધરાવવામા આ યા તથાઉ (સુવર્ણજૂમિ) ના રાત્ર રાત્રીએ સીવોનથી બીજા જુદા અવશેષ આપ્યા અને આ સ્વપની તજેડીમા પંધરા યા ત્યારથી તનાઈ રાજવ એ પીગૂને પોતાનું પાટનજગ બનાવ્યું

વગી પાડો ઈ મ ૧૯૧૭ ના જુનાઈની પાચમી તારીએ જુરૂપ પો અને જના પગોડાનું બધું જ દ્રવ્ય સામાન્ય રીતે ખડમાગા અને છે, તે મળરાજી-વી-સહિત ઇમાગતનો ઉપગનો બાગ તરી પડ્યો.

જૂનામાં જૂના તવાઈ પગોડાઓમાનો એ એક છે રગૂનથી જેને માર્ગે જતાં ત્રીગાન્ધુ રેશન પાંચ માઇલ મુધીમા આવે છે, ત્યાંથી આ ક્ષેત્ર ઉત્તરે અડધો માઇલ દૂર માડ હશે.

ચેંગાડો ક્યા પ્રોમ

શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ અને શ્રી આનંદ કરતા કરતા એ સમયે પ્રોમ નજીક આ-આ, અને પો-ઉ-ડાઉ પાસે વિશ્રાંતિ લેતે ભગવાને કહ્યું કે આ સ્થળે તથેકિતાયા-તરેખિતારા-શ્રી ક્ષેત્ર (પ્રોમ) નામનું નગર આબાદ થશે, અને તેના રાજવંશમા રફ નૃપાલો થશે ક્યારે નગર સ્થપાશે એવો પ્રશ્ન આનંદે કરતા ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે એક સમયે મોધિમત્તવ કશ્યપ બુદ્ધ પો-ઉ-ડાઉ આવ્યા હતા ત્યાં એક મુપકે અને મુપકીએ એમને હોદા. મુપકે ભગવાનને થોડીક રજ બેટ ધરીને પ્રાર્થના કરી કે આવતે કોઈ જન્મે આગામી બુદ્ધના પૂજન કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળે, અને તે દરમ્યાન મને પરાક્રમી ગણનો અવતાર મળે, એવી કૃપા કરો. મુપકીએ સામી એવી માગણી કરી કે મુપકને પુનર્જન્મ ભૂનોકમા થાય તો મને સ્વર્લોકમા મોકલજો, અને એ જો સ્વર્લોકમા જાય તો મને મનખા દેહ આપજો, અને બન્નેને નશીમે મનુષ્ય થોનિમા ઉતરવાનું આને તો એક ખીજથી ઘણું દૂરના સ્થળે અમને જન્મ આપજો એટલે મુપકે કહ્યું કે મુપકી ગમે તેટલે દુર જન્મે તોપણ એને મેળવવાનું ભાગ્ય મને આપજો. આ મુપકે જુ શ ૧૦૧ માં પ્રતાપી ભૂપાલ નામે દત્તાબાઈ થશે (જુઓ પા. ૫૧૧)

પછી શિષ્ય સહિત ભગવાન આગળ ચાલ્યા માર્ગમા તેમને અયેયાપતિ (અદિપતિ) નાગરાજ મળ્યા, અને એણે ભગવાનના કેશની નિશા માગી ને તેના ઉપર ચેત્ય બાધવાની ઇચ્છા દર્શાવી પણ ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે એ મહામાત્ર્ય તો વેપાર અર્થે સુવર્ણભૂમિ (તથાઉ) ગયેલા બે બાધજો ઇસ-હી-કા અને કા-હી-કા માટે જ અનામત છે; નાગરાજ નિરાશ થઈને પોતાનો ચૂડામણિ મંદીને ભગવાનને ધરીને વિનંતિ

કરી કે પગોડા બાંધવાનું પુણ્ય ન મળે તો નિદાન તેની રચનામાં કેસ માટેના પાત્ર અર્થે આ નાનકડી ભેટ તો સ્વીકારશો; એ પાત્રમાં થોડા ફરશ મૂકીને ભગવાને પાત્ર ફેંક્યું, તે બે તાડ જેટલું ઉંચે જઈને વિલ્લી વેગે જે ઉડ્યું તે નવી તટે વાંસના બુંડમાં પડ્યું; ત્યાં અગ્નિશિખા જેવું એ જગદળ થતું હતું. થોડા સમય પછી ઉક્ત બધુઓનું જહાજ ત્યાં આવ્યું. જહાજ લાંગરીને કિનારે ઉતારતાં પેશું રત્નપાત્ર એમણે લીધું. આ સ્થળે, પ્રોમથી રૂપ માંડવને અંતરે નાનકડો નેસ વસેલો છે જેનું નામ આ હવા (રત્નપુર) છે.

બધુપુગલે એ પાત્ર જડ્યું તે સ્થળે એક પગોડા રચ્યો અને બે પગોડા વહાણ લાંગર્યું હતું ત્યાં બાંધ્યા. પણ અવશેષ ત્યાં મૂક્યા નહિ. અત્યારનું પ્રોમ છે તે સ્થળે મહાન નગર વસશે એવી છુદ્ધવાણીની જાણ થતાં તેઓ યોગ્ય સ્થળ પસંદ કરવા આજ્ઞા. શોધ કરતાં ચાક્યા, પણ કશા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવી શક્યા નહિ. છેવટે તા-કથી નામે ખલાસીએ યાકી જઈને યાકાર ક્યો હવે તો નિર્ણય કરો. પ્રોમનગરના એક લતાતું નામ તા-કથી-સું છે, તેનું મૂળ આ છે. અતે એક ટેકરી પસંદગી પામી. તેના શિખર ઉપર ભોંપ ખોદી, રત્નની પેટ્રી તેમાં પંધરાવી તે જે સુંદર પગોડા બાંધવામાં આવ્યો તે મે-સાં-ડો ક્યા. તેની મૂળ ઉંચાઈ સાત શીટ હતી.

આ પગોડાની શોભા દત્તાબાઈ રાગએ ખૂબ વધારી હતી. ઉત્તરોત્તર રાજાઓએ તેમાં ઉમેરો કરતાં કરતા તે આજના બધા કદને પામ્યો છે. તેની ઉંચાઈ હવે ૧૮૦ શીટ છે. ઇ. સ. ૧૭૫૩માં, અહીં ક્યાએ તેને સોને મઢ્યો હતો. આ ક્યા ધરાવદીના તટથી ચારેક ફર્સોન દૂર છે. તે તુગતાના (સુદર્શન) નામની ટેકરી ઉપર ઉભો છે. તેનો વાર્ષિક મહોત્સવ ત્યાં જ માસની પૂનમે થાય છે.

આઈ-ડી-ચો ક્યા

રંગૂન-માદામાન રેલ્વે લાઈન ઉપર આઈડીચો સ્ટેશન છે. ગામ ત્યાંથી જરા દૂર છે, અને ગામથી દરેક માંડવને અંતરે બર્માના અદ્યુતર્માં-

અદ્ભુત એવો આ ચૈત્ય આવેલો છે.

સ્વલોકમાં પોતાની માતાને સદુપદેશ આપીને ભગવાન બુદ્ધ જગતમાં વિચરતાં એક ગામે આવ્યા, ત્યાં ટેઈકતા નામના સાધુનો એમને બેટો થયો. સાધુએ તરત ભગવાન પાસે યાચના કરી કે આ ચાતુર્માસ અહિં કરો. ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે મારું કર્તવ્ય સર્વત્ર સંસારમાં કરીને સંસારીઓનો ઉદ્ધાર કરવાનું છે. પરંતુ હું આ મારા ત્રણ કેશ તને આપું છું તેની પૂજા કરજે, તે મને પોતાને પૂજ્યા સમાન થશે. સાધુએ પ્રસન્ન ચિત્તે એ કેશ પોતાની જટામાં ગૂથીને જતનથી રાખ્યા. ઇંદ્રરાજાને આ વાતની ખબર પડી. તેમણે સાધુ પાસે જઈને અનુનય કર્યો કે તમારી આવરદા હવે ટૂંકી છે, અને અવસાન પછી ભગવાનના કેશ તમારે ઉપયોગના નથી, તેથી માનવ, દેવ તેમજ પ્લાણ્ણો, સર્વ કોઈ તેનાં પૂજન કરી શકે તે માટે યોગ્ય પ્રમથ થાય તો હીક. સાધુને ગળે વાત ઉતરી અને કેશ એણે એવી શરતે કાઢી આપ્યા કે " મારા મસ્તકનાજ ઘાટના પથર ઉપર તેનો પગોડા જટારૂપે રચાય. "

ઇન્દ્ર દેવે ખૂબ શોધ કરતાં સાધુના મસ્તકના આકારની ત્રણ શિલાઓ તેમને જડી. તે પ્રત્યેક ઉપર એકેક કેશ ઉપર તેમણે સ્તૂપ બાંધ્યા. એ સ્તૂપ તે આષ્ટ-કી-ચો, કેસાથી (કલશ) અને શ્રીપદાદ.

આ મંદિરોનું માહાત્મ્ય વધારનાર રાજા વેઞ્ઞનાગ હતો. તેની કથાનક એવી છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં એક નાગકન્યા ચાતુર્માસ વસવા નાગપત નામે હુંગર ઉપર ગઈ. બનવા કાળ તે એક વૈઞ્ઞતો સિદ્ધયોગી પણ તે સમયે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. એવા યોગીઓને હવામાં અને બોંપતી અંદર વિચરવાની તથા આયુષ્ય લંબાવવાની શક્તિ હોય છે. અત્યંત રૂપવતી કન્યાનું રૂપ ધારણ કરેલી નાગ કન્યાને દેખીને મુનિ લલચાયા. નાગકન્યાને ગર્ભ રહ્યો ત્યારે જ એને ખરી સ્થિતિ સમજાઈ, અને તે ત્યાંથી દ્વિમાસપમાં પોતાને રચાનકે જતો રહ્યો. નાગરાણીને યથાસમય એક ઇંડુ પ્રસન્ન્યું. ઇંડુ ત્યાં પડતું મુકીને એ પળ રવસ્થાને પાછી ફરી. આ ટેકરીની તળેટીએ

આતુર્માંસ કરતા વિલાસ નામના જોગીએ કરતાં કરતાં એ વિચિત્ર છડું
 નીકું, અને કુતૂહલથી પ્રેરાઈને તેને સાચવ્યું, કેટલાક સમય પછી તેમાંથી
 બાળક નીસર્યો. જોગીએ તેને પુત્ર જેવા પ્રેમથી ઉછેર્યો, અને તેને સોળ
 વર્ષનામાં પ્રવીણ કર્યો.

ત્યાં પેલો સિદ્ધયોગી ફરતો ફરતો આવી જતાંઓ. કુમારને
 જોઈને એણે પૂછ્યું કરી, તો જાણ લાગી કે એ તો એનો પોતાનો
 જ પુત્ર હતો. આ કારણથી જોગીએ કુમારનું નામ વૈઝનાથ પાડ્યું. આ
 સમયે સુવર્ણભૂમિ તથાઈમાં કોઈ રાજા નહોતો. તેના પિતાના ચેત્તુબળને
 પ્રતાપે વૈઝનાથને લોકોએ રાજાપદે સ્થાપ્યો. આ ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ
 ઉપધુક્ત ત્રણ દૈત્યોને સમરાવીને તેનું ગારવ કર્યું હતું.

સુ. શ. ૨૭૬ માં અથોક ધર્મ યાત્રા (અથોક ધર્મરાજ)ના
 શાસનકાળમાં જે અહં-તો શૌનાતિ અને ઉત્તરાતિ તથાઈ ગયા હતા. તે
 સમયે એ ભૂમિને બીલુ (રાક્ષસો) અને દૈત્યો ખૂબ રંજાડતા હતા.
 અહં-તોના આગમન સમયે રાજાને ત્યાં કુંવરને જન્મ થયો. રાજાએ
 સાધુઓને રાજમહેલે નિમંત્રીને કુંવર તેમને ચરણે ધર્યો ને રાક્ષસોના
 રંજાડતી કથની કહી, કે કુમળાં બાળકોને એ દૈત્યો છોડતાં જ નથી.
 સાધુઓએ રાજાને અભયવચન આપ્યું. શૌનાતિ પ્રયં રાક્ષસનું રૂપ ધરીને
 મહેલમાં બેઠો અને ઉત્તરાતિ મનુસિંહ (માનવસિંહ-નૃસિંહ) બનીને
 દ્વારે ઉભો. સંધ્યાકાળે આઈ-આઈ કરતા દૈત્યો દોડી આવ્યા, પરંતુ
 અહં-તોએ એમને એવા ભગાડ્યા, કે એ પાછા આવ્યાજ નહિ. પછી
 અહં-તોએ " બ્રહ્મજ્ઞે " સ્તોત્ર કર્યું, અને પ્રજાને અપેક્ષા કર્યું કે જેથી
 તેના ઉચ્ચાર માત્રથી દૈત્યો નાસી જાય.

આ અહં-તો યથાસમય ત્રિપાદ ક્યાની ટેકરી સમક્ષ નિર્વાણ પામ્યા.
 રાજાએ તેમના દેહોને એ સ્થળે અત્યંત કાઠમાફથી અગ્નિદાહ દીધો.

આછડીયો પગોડા એજ નામના ૩૫૦૦ ફીટ ઉંચા ડુંગરને શિખરે
 ... છે. ત્યાં કેટલીક છૂટી ગોળાકાર શિલાઓ છે. તેમાના ધણાને માથે

પગોડા બાંધેલા છે. હુંગરોની ધસ ઉપર, પાંખે આંખ નાખી ન પહેંચે એટલી ઉંડી સીધી ખાઈ ઉપર આંધો બહાર ઝૂંમતો. એક પ્રચંડ લગભગ ગોળાકાર-પત્થર છે. રહેજ હવાનો ઝપાટો પણ એને એ ખીણની ગર્તામાં ગબડાવી પાડે. એવો એ પકું-પકું થઈ રહેલો અદ્ધર તોળાયેલો ઢિલો છે. તેની ટોચ ઉપર આઈ-ડી-યો પગોડા છે. વાંસની નિસરણી વાટે તેના ઉપર ચઢાય છે. આ શિલા જરા જરા ઝૂલે છે પણ ખરી. તેની ઝાકઝમાળ રોશનીની પ્રલા, સર જ્યોત્સ્ના સ્કોટના શબ્દોમાં કહીએ તો, રાત્રીએ કાંઈ અવનવા નક્ષત્રગણ શી દૂર દરથી બાસે છે.

૨. લોક સાહિત્ય, ઉત્સવો અને જ્યોતિષ

બ્રહ્મદેશની લોકવાર્તાઓ ધ્યાન ખેંચે એવી છે તેનું ખામ કારણ હિંદની પારાશ્વિક તેમજ હંતકથાઓ સાથેનું તેમનું સામ્ય છે. કેટલી હદ સુધી આ સામ્યની વ્યાપકતા છે અને તેમાંથી બ્રહ્મદેશ અને હિંદ વચ્ચેના પ્રાચીન સંબંધો પરત્વે શું ધારી રહાય, એ જાણવાની ખાતર પણ આ દેશની વાર્તાઓનો પરિચય કરવો જોઈએ. આ અરખાપણું વાર્તાઓના તત્ત્વમાં તો ડગલે ને પગલે નજરે પડે છે પરંતુ તેથીય આગળ વધીને તપાસીશું તો જણાશે, કે આપણી ઘણી પરિચિત કથાનકો બ્રહ્મદેશી સ્વાગમમાં અહિં પ્રચલિત છે વળી કેટલીક તો એવી છે, કે જે જરા અપ્રસંગ નામ સાથે જેવી ને તેવી બરતખડના અલગ અલગ પુરાણસંચયમાંથી યથાસ્થિત બ્રહ્મદેશમાં પ્રવર્તે છે તે એમ્ને સુધી કે રથજી, સમય, પાત્રો અને પ્રસંગો પણ બધા પોતાના અસલ દિદી નામ જાળવી રહે છે આ નરખામણી ઘણી રમદયક છે

એ અભ્યાસના કાર્યમાં મોટી મુસીબત એ છે, કે જેમ આપણા ચોક્કસ પુરાણો, પવિત્ર, હિતોપદેશ અને બીજાં અનેકાનેક પુસ્તકોમાં અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ, રૂપકમૂલક કથાનકો, બોધમૂલક કિસ્માકહાણીઓ વિગે ના રીતમર સંગ્રહ છે, તેવો એક પણ સંગ્રહ અહિંની બાપામાં નથી. અમાના પ્રખર ગણાતા વિદ્વાન ઉખી મોગ અને બ્રહ્મદેશી દૈનિક "દુય" ના તંત્રી તથા માજી એમ. એલ. એ. ઉ. જેએ અને આ બાબતમાં આ પ્રકારની માહિતી આપેલી છે, એટલે તેમાં શંકા લાવવાનું પ્રયોજન નથી. કહે છે, કે ઘણા વર્ષો ઉપર એવો સંગ્રહ ઘણીજ મહેનતે થયેલો અને તે મોગ ગ્રંથ આકારે છપાયેલો તેની એક પ્રત લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝી-અમમાં છે અને બાકીની પ્રતો વહેંચાઈને કા તો નાશ પામી છે અગર તો

ખેર'એ પડી છે. એ સંગ્રહની વાનાંઓ અત્યારે અતિ વિશાળ પ્લહદેશી સાહિત્યમાં છૂટીછવાઈ ફેલાઈ ગઈ છે, અને તેનો ફર્યાદી સંવ્યવસ્થાનું કામ અતિ વિકટ છે.

આ દિશામાં યથાશક્તિ અને યથાસંજ્ઞેગે કેટલોક પ્રયાસ કરતાં જણાય છે કે આ દેશમાં રામાયણ પ્રચલિત છે, અને મગધના પહાડ કે ત્યાં ધણું પગોડા, મંદિરો અને પૌના (મણિપુરી બ્રાહ્મણો)ની વસ્તી છે, ત્યાં રામલીલા દર વરસે થાય છે. હજારો વરસો થયાં બ્રાહ્મણો અહિં વસે છે, અને તેમને તથા બીજાં કારણોને લઈને હિંદના એ મહાકાવ્યો એક યા બીજા રૂપમાં ગ્રામ્ય પ્લહદેશમાં અજળપયા નથી. રાજા હરિશ્ચંદ્રની વાત સહેજ ફેરફાર સાથે, “કુમાર વેરસંત્ર” ના નામાભિમાન સાથની મારા વાંચવામાં આવી. આપણો ઇંદ્રિ આ દેશના સાહિત્યમાં “શક” (શક) અને “તળ્યામીન”ના નામથી ઘેર ઘેર જાણીતો છે, એટલું જ નહિ, પણ તળ્યામીન અને તેના “નાત” (દેવદત્ત, અગર તો ઇંદ્રેતર દેવતાઓ)ની શક્તિની વાતો એકે એકે બહી કુટુંબમાં બાળકો તેમજ મોટરોઓમાં રસબેર પેઢી દર પેઢી ચાલી આવે છે. જલ્દે એમ કહીએ તો ચાલે, કે એવી બાગ્યેજ કોઈ લોકવાર્તા હશે, કે જેમાં તળ્યામીન અગર તો તેના પરિચારકો બાગ બગવતા ન હોય.

તેઓ બે પ્રકારના દેવદૂતો કહે છે. સારા, ને નરસા, તળ્યામીન અને તેના સાથીઓ સતત જગતના માનવીઓની રક્ષા કરે છે; કોઈ સારા સારા માણસને કષ્ટ પડતું હોય, તો તળ્યામીનનાં દિવ્ય ચક્ષુ તરત તેને નિરખે છે, અને મત્પુરુષોને સલાહ તથા દુર્જનોને પરાજય મળે તે માટે તે સતત ઉપાયો યોજે છે. બ્યારે કેટલાક કુષ્ટાત્મા નાત્ હોય છે કે જેનાથી લોકોએ એતીને ચાલવાનું હોય છે, “નાત” ના વ્યાપક ચખ્ખમાં દેવો, દેવદૂતો, દેવોના પરિચારકો, જૂત, પ્રેત, ઝાકણ, વનદેવો, ને વનદેવીઓ, બાળકોના રક્ષુ માટે અહોનિશ ચિંતાયુક્ત રહેતી પરીઓ, અપ્સરાઓ, વાયુમંડળમાં બમતા વિદેહ આત્માઓ વિગ બધુંજ મગાઈ જાય છે. કોઈ માણસ મરી

જન, અને તેને કાઠ વાસના ગ્રહી ગય, તો તે તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સારો
યા નરમો નાત થાય

અક્ષરદેશમાં એક પણ એવું વન ઉપવન, એક પણ ગિરિ-દર, એક પણ વનપદ્મ, અરે, એક પણ વિસાળ વૃક્ષ નહિ હોય, કે જેને એક યા બીજા અરક્ષ્ય વનદેવ કે દેવી નિર્મિત ન હોય. એ દેશમાં ફરનારના જોવામાં એક નવાઈ આવે છે તે ધણાખરા મોટા ઝાડોના થડ ઉપર એક લાખડાનું નાનકડું ઘર બાંધીને જોગે અને તે દરેકના ઘરમાં રોજ નિયમિત દીવા પ્રકાશવાય, ને ફળપ્રુવ ધરાવાય દરેક વનસ્પતિનો એક સરક્ષ્ય દેવ છે, અને તેનો આદર લોકોએ કરવો જોઈએ, એવી આમ માન્યતાનું આ પરિણામ છે જે કાંઈ આ નાતનો અનાદર કરે, તેને શિરે આકૃત આબ્યા વગર રહે નહિ વનમાં પ્રવેશ કરતાં અગર તેમાંથી બહાર નિમરતા તેના અધિષ્ઠાતા નાતને ઉપહાર ધરવો જ જોઈએ, નહિ તો ભોગ મળ્યા મમજવા એવી લૌકિક માન્યતાઓ આમ અક્ષરદેશમાં, ખુબ રગૂતની હદમાં પણ પ્રચલિત હોય ચીવટાઈથી પળાતી જોવામાં આવે છે

આ જનહિતકારી, પરગણુ, મહા તેજસ્વી દેવરાજ તન્મમાંની ઈન્દુ વર્ણન પ્રોદિસર વૈક એક કાન્યમા કરે છે તેનું બાવાતર આ પ્રમાણે થઈ શકે—

‘ સુશોભિત મહાપદા ધીર મભીર, જાળવત્યમાન સિદ્ધાસનાઈ - મહારાજ્યો જન્મે છે ને મૃતે છે તે છતાં મુગોના મુગો અવિચળ સાતિથી વિરાગતા,

માતે ય જગતની પેને પાર અનત કાળમાં દષ્ટિ માંડી રહેલા એ દેવરાજ,

પ્રત્યેક મર્ત્યને પેજે છે પ્રત્યેક છુપા છપના ખૂણાને સ્પષ્ટ નિરખે છે

એવો નથી કોઈ ચમરજીથી કે પ્રતાપી, તેમ નથી એવું કોઈ નિર્જાનમાં નિર્જાન પ્રાણી, કે જેની આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ તે ન જોતા હોય, જેને તે પ્રેમથી ન આવરતા હોય;

એ જાણે છે કે દરેક પ્રાણીએ પોતાના પ્રારબ્ધથી નિર્માણ થયેલા રાહે વિચરવાનું છે,

જ્યાં સુધી કર્મની પૂરી કિંમત પાછળે પાઈ ભરપાઈ ન થાય ત્યાં સુધી.

છતાં એ કૃપાળુ એમને સન્માર્ગે દોરે છે, ભયમાંથી ઉગારે છે, અનિષ્ટને નિવારે છે, અત્રેયમાંથી બચાવે છે.

જે એવું શરણું આહે છે, અને દુષ્ટાત્માઓથી પીડાય છે—

અને એ આપત્તિ તેમનાં પોતાનાં જ દુષ્ટકૃત્યોમાંથી ન પરિણમી હોય ત્યારે એનો આર્તનાદ તે (તત્કાલીન) અવશ્યમેવ સાંભળે છે.

માથે ઝઝૂમતા અઘાત અનિષ્ટોને એ ઉરાડી દે છે,—

જેવી રીતે પંચોદિએ દિવાકરનાં કિરણો ધુમ્મસનો લોપ કરે છે, પ્રત્યેક માનવીની એવી મમતાભરી ચોક્ષી—

એ ભવાટવીનો મુસાફર અનંત શાંતિ પામે નહિં ત્યાં સુધી અવિરત ને અનિમેષ રહે છે.

સુવર્ણમય એની નગરી છે; ઝગઝગતા તેના મંડપ જ્વલ્લન્મયમાન છે; એને પ્રત્યેક વક્ષે અને કાળે મનોહર પંખીડાં કલ્લોલ કરે છે;

એ નગરીના નીલવર્ણા ઉદયિને ફરતી ગુલાબમંડિત શિખરોવાળા કાવકા પર્વતોની મેખલા વિરાજે છે.

એ ઉપવનોની પરમ શાંતિમાં કોઈ પણ કલહના બસુરા પ્વનિ વિક્ષેપ નથી કરી શકતા;

ઝઝૂકતાં જળમરણાં અને આનંદના ડુવારા,

ઝગમગતાં સૂર્યકિરણો વડે અવિરત પ્રકાશિત તેના મુંદર પુષ્પમંડિત
વાડાઓમા કોઈ દિસકે પશુનો પ્રવેશ નથી, કોઈ બમંદર પિશાચનો
વાસ નથી

કનિની સોનેરી કદપનાઓ એ (નંદનવન) ના પાલવને ય હજી નથી
રૂપશી રાકી,

મહામૂલા રત્નનાં ઓજસની એક લટની જેમ, એ આવાસની
પ્રતિભાની એને બમ એક ઝાંખી માત્ર થઇ છે.

ત્યાં, બન્ધ જાહોજલાલીમા વિરાળે છે એ ચકવતી દેવરાજ,
અને તેને ઘેરી વળેલા છે તેના પરિચારકો, જે એક સુવર્ણ પ્રવાહની
જેમ ઉતરે જાય છે

દુ ખથી નિશ્વાસ નાખતી અવનિષર, અને તેની પીડ હળવી કરે છે,
પાગિતોપિક કે લાભની દૃશ્ય અપેક્ષા વગર તેઓ એ મહાગજવીના
આદેશ પાળે છે

અને સતત સહાય કરે છે કે જ્યાં સુધી છેવટે બંધનમાથી મુક્ત
થઇને તેઓ

પોતાના ઉન્નત વસવાદને ઊડીને આ નિર્જળ માનવીઓની અવનિ
ઉપર ઉતરી શકે,

અને ત્યાં પગલા માડી તેઓ ફરીથી સાતિના ચતુર્ભુજી રાહ પર
વિચરી શકે,

અને જ્યાં પ્રેમનો પશુ અંત આવે છે એવા પરમ નિર્વાણને પામી
શકે,

અને શું એ દેવરાજ પણ આવશે ? પોતાના ચમત્કારિક આસનને
ત્યાગીને—

પાછા, જાગૃત્યમાન આકાશને ત્યાગીને માનવીઓના આવાસમાં
પધારીને—

દેવના દેવત્વ છાડીને ફરીથી મનુષ્યનો અવતાર લઈને
અનેકને પાવન શ્રી ચૂકેથી એ અતિમ મુઆફરીએ તે પળશે ખરા?
અને શુ ફરીથી દેવનોકમા નવો રાજા મિરાજશે, અને પહેલાં જેમ
માયાના પુત્ર બુદ્ધ હતા ત્યાં જ શ્રી રતી, અને મુવર્ણના આવાસ
તબ્યા હતા, તેમ સહાય કરશે ?

એ આપણે નથી જાણતા, પણ એ તો જાણીએ છીએ કે હજી એ
અકલ્પની મહારાજા-

આપણા જગતની પેને પાગની દુનિયામા મોત અને કાળને
આદ્યનન કરતા મિરાજે છે '

આના તબ્યાગીનના માહાત્મ્ય છે. નાત લોકોને પણ અતિમ
નિર્વાણ માટે તો અવનિષર ઉતરીને કર્મોના હિસામ પતાવવા પડે છે, અને
તે પછી જ તેમને નિર્વાણના રાહે વિચરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય જ શું
આ કલ્પના આપણને અપિરિચિત છે ? નહિજ

એ બસા નાત દુષ્ટ જૂનપ્રેતના આક્રમણથી માનવીને ગ્હે છે, અને
તેને સારે માર્ગે દોરે છે

અને ઘણી કુટુંબોમા સાજના વાગુપાણી પછી તસતસતી આંખો
માંડીને સાબળતાં બાળકો આગળ મોઝેરા જે વાર્તાઓ મ્હે છે તેમા ભાગ્યેજ
કામ એવી દશે, કે જેમા કેઈ બતા કે જુગ નાત ભાગ બજવતા નહિ તેમ
થણાખરા પગોડાઓની સ્થાપના મળે પી દત્તમ્થાઓ રોય છે અને તેમા
પણ કોઈને કામ નાત-કો / ધર્મનિષ્ઠ માનવીનો દેહરહિત આત્મા લગભગ
દરેક પગોડાની પ્રતિષ્ઠામા મરણજૂત હોનાનું વર્ણન અવશ્ય આવે છે.
ખરુ તેતા બૌદ્ધ ધર્મમા જૂત, પ્રેત કે દેવદેવીને સ્થાન દોષ જ ન શકે
બલ્કે બૌદ્ધધર્મ તેની દેવતા કે જૂત પ્રેતની માન્યતાને વિધાત- દોષ
તેનો સખ્તમા સખ્ત નિરોધ આદેરો છે ખતા આ દેશનું નિખિત તેજ જ
દશરથ સાહિત્ય મોઝે ભાગે એ માન્યતાના પાસા ઉપર સ્થાપન છે અને

તેનાથી રંગેરંગ ઓતપ્રોત થયેલું છે. ધર્મની નજરે આ વિદ્યાતક ભયે હોય, પણ કલા અને કલ્પનાની દ્રષ્ટિએ આપણે એ “ધર્મધાત” ને આવકાર આપવા પ્રેરાઈએ છીએ

ધર્મવિચારથી આટલો બધો વિરોધ છતાં આ માન્યતાઓ આટલું વ્યાપક સ્વરૂપ ધરી રાકી છે, અક્ષરદેશના ગામે ગામ, ઘેરઘેર અને હાલો હાલમાં એવી દૃઢભૂલ થવા પામી છે કે તેનો ઉચ્છેદ કરવો, એ તે દેશની પ્રજાના સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક જીવનની જડ કાઢી નાંખવાના પ્રયામ જેવું અસંકલ્પ છે

તથુલાનો વસતોત્સવ

બર્માન બુદ્ધિસ્ટ લોકોમાં થી જાન બધા ઉત્તમવોતો રાજ છે. ખાસ કરીને નવજીવનોને આ તહેવારનો મોટો મહિમા હોય છે. જળ છાંટી પુણ્ય મેળવવું અને પછી અનગરંગની મોસમના મંડાણ કરવા, એ આ ઉત્સવનો બ્યવહારિક હેતુ લાગે છે. એ તથુ દિવસે આપણા હોળીના તહેવારને ધણી બાનતોમાં મળતા આવે છે. બર્મામાં રંગીન પાણી નહિ પણ ચોખ્ખું પાણી જ વપરાય છે, એ મોટો ફરક. આપણા હોળીના ઉત્સવની જેમ તથુલામાં પણ કેટલોક અનાચાર પેસી ગયો છે ખરો, છતાં એક એટલો બધો તો નહિ જ. બિભત્સતા અને મંદક્રીમાં હોળી તથુલાને સહેવાઈથી હરાવે ! ખરી રીતે જોતા, શાસ્ત્રીય નજરે તપાસતા, થીંગન એટલે સુર્યનું દક્ષિણ-ધન આપણે ઉત્તરાયન ઉજવીએ છીએ તેમ બર્માને દક્ષિણાવનને માને છે, કેમકે તે સમયે અહિં વરસાદનો આરંભ થાય છે, અને ચોખ્ખા પાકવાળી આ ભૂમિ માટે વર્ષારંભ જેવો મંગળ પ્રસંગ બીજો કયો હોઈ શકે ? આ દેશમાં એવી દૃઢ માન્યતા છે કે તથુલાને દિવસે વગસાદ પડ્યા વગર રહેજ નહિ, અને થાય છે પણ તેમજ

થોડા વરસો થવા બધા દેશની જેમ બર્મામાં પણ તથુઓમાં અનિય-મિતતા આવી છે. બર્માના જૂના રહેવાસી ગુજરાતીઓ કહે છે કે પાંચ સાત વરસ પહેલાંનાં ચોમાસા હમણા કરતા ધણી વધારે લાંબા હતા, અને ટાડનું

નામ નિશાન નહોતું, પણ હવે વરસાદ કમતી અને ટાઢ વધારે પડે છે. બર્મનો કહે છે કે “ કલા ” (હિન્દી) લોકે આવીને અહિંડું બધું બગાડી ચૂક્યું અને આખોડવા પણ ફેરવી નાખી ! એ ગમે તેમ હોય, તો પણ દર તગુલામાં વરસાદ પડવાનો નિયમ તો કદી તૂટ્યો નથી. એપ્રિલની ૧૩ મી તારીખે તગુલાની શરવાત થાય છે. તે દિવસે તથ્યામીન સ્વર્ગમાંથી પધાર્યા; ૧૪ મીએ તેમણે ધરતીપર વાસ કર્યો અને ૧૫ મીએ તેમનું વિસર્જન થયું.

બર્માનું રાષ્ટ્રીય પુષ્પ પગલિક છે. લાંબી લાંબી ઘેરા લીલા પાનથી ખરચક ડાળોવાળાં મોટામોટાં વૃક્ષોને આ પીળાં નાનકડાં મધુર ફુલોના ગોટના ગોટ લાગે છે. પગલિક વરસમાં માત્ર એકજ દિવસ ફુલે છે અને તે તગુલાને દિવસેજ, એવી પણ સજ્જ લોકમાન્યતા અહિં છે. દર વર્ષે એકજ દિવસ પગલિકનાં ઝાડ પીળા ફુલના ગોટાથી ઝખઝી ઉઠે છે, અને પછી તેવીજ ઝડપથી એલવાઇ જાય છે.

તગુ માસના નવમા અસ્તના સમયે મહાથીંજનન ઉત્સવ આવે છે. એ ઉત્સવ ૧૩ મી એપ્રિલે જ આવે છે. થીંજનન શબ્દ “ સંક્રાંત ” (પાલી) સંક્રાંત (સંસ્કૃત) ઉપરથી ઉપજેલો છે અને તેનો અર્થ “ બદલી કરવી, ” એટલે કે બદલાના મસ્તકને દર વરસે એક દેવીના હાથમાંથી લઈ બીજી દેવીને સોંપવું તે. થીંજનન ઉત્સવમાં પાણી ઊરાડવાનો રિવાજ કપિલવસ્તુના શાક્ય વંશના રાજવીઓથી ઉતરી આવેલો છે. તેઓ ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી મોટા મનોહર તળાવને કિનારે પગાવ નાખી જલક્રીડાનો શોખ પૂરો કરતા હતા. ખોદ્ધ ધર્મના “ સાસન વંશ ” એટલે કે ધર્મના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણ હકીકત છે. એ સમયથી જલક્રીડાના ઉત્સવ નિયમિત રીતે ઉજવાતા આવ્યા છે. “ મહાયા ઝાવીજી ” માં લખ્યું છે કે મહારાજા નરાધિઆ પાછ ઉફે ત્રોફ્યામીન (એટલે કે ચીના-ઓથી નાસી ગયેલો રાજા) જે પૌકાન ઉપર રાજ કરતો હતો. તેના સમયમાં ઊનાળાની ઋતુમાં પાણી ઊરાડવાની રમતો રમાતી હતી તેથી તે એવે વખતે રાગમહેલથી નદી સુધી એક ચોતરફથી બંધ કરેલા માર્ગે તૈયાર કરાવેલો

અને નદી કીનારે તંબુ ડેર જમાવતો. એ રથળને પણ બધી બાગુથી ઢાંકી દેવામાં આવતું કે જેથી લોકો તેમાં નજર કરી શકે નહિ. ત્યાં તે રાણી અને આખા કુટુંબ સાથે પધારતો અને તેમની સાથે નદીમાં જલક્રીડા કરતો.

જર્મિજ રાજગોના સમયમાં ચાલતા રિવાજો આપણે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. તે વખતમાં ગંગા નદી (જેટલે કે પ્રોમ આગળની નદી) તું પાણી ધીંગળનના આ ત્રણે દિવસોએ બારે ધામધુમથી લાવી ન્યાઉં ચેયું હવે (પવિત્ર જળ સિંચન) નો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવતો હતો. તે માટે એક મોટું સરખસ નીકળતું, જેને મોખરે રાજના નિશાન કંઠા ચાલતા, અને તેની પાછળ રાજમંત્રીઓની દેખરેખ નીચે ન્યાઉં ચે જલકુંબો લઈને બીજા અમલદારો આવતા, અને એક અને યુવક ગાગોના તમી-મુખીઓ-પોતપોતાની હાથમાં આવેલાં લેપાન ઝાડનાં ઝાકળનાં જળ ઉતારી રાજગઢે લઈ જતા. આ ઝાકળજળથી રાજ રાણી એક વખત રાજમહેલની ઉત્તરે આવેલા ઉપવનમાં અને બીજીવાર ધીંગળ મંદિરમાં પોતાનાં મસ્તક પોતા આ વિધિ વખતે દરબારના બાહ્ય ગોર હાજર રહેતા. તેઓ મહદેવોને પ્રમાદ ધરી આશીર્વાચન કહેતા.

રાજકુટુંબનાં કુંવર કુંવરીઓ પોતાનાં માતાપિતા ઉપર ધીંગળ જલ છાંટી તેમનું મન્માન કરતાં. બધા દરજ્જાના સહજા અમલદારો પણ બાલગોપાલ સાથે આવી તેમનું અર્ચન કરતા અને રાજ તેમનો ચોખ્ખો જોટથી સત્કાર કરતો. એ અમલદારોના નોકરો પણ તેવી રીતે બાળમચ્ચાને લઈ તેમના માલિકોનું અર્ચન કરી ધનિષ્ઠ મેગવતા. સિબો ગુરુને અને બાળકો માખાપને, દાદા દાદીને, કાકા મામા ઈ. ને મિકાઈ, રેશમી વજો, કેળાં, શ્રીફળ, ઇ. અથે માન આપતા. બાળકોને ગોટરોં પાસેથી પંચા મળતા. જુવાનો અને યુવતીઓ આ ઉત્સવ ધામધુમથી પગોડાઓ તથા ચાઉંઓમાં જઈને ઉજવતાં. એ મન્દ્રસને મોખરે જુવાનો નાચતા નાચતા ચાલતા, અને તેમના પછી કન્યાઓ માથે ગુરુધીદાર જળ ફળસ લઈને

ચાવતી પછી એ જળ પગોડા અને સઘા (સાડુઓ) ઉપર રેડાતુ. કેલાકો તો પડેલી માછલીને મુકત કરવાનો ઉત્સવ પણ ઉજવતા.

ગામડામા લોકો મોટા મડપ ઉભા કરી તેને બહુ શોખથી રાણુ-ગારતા એ મંડપોમા તેઓ નાકુ વર્ગને નોતરી તેમને થી જનના પ્રસાદ ધરીને મોઢ માબળતા તે વખતે કોઈ પણ જાતના બેદ બાવ વગર દરેક જાતના લોકને તેઓ થી જનના પ્રસાદથી સ્વાગત દેતા અને પછી પોતાના મસ્તક ધોવા તથા એક ખીજ ઉપર છાટવા થી જન જલ આપતા પછી તનાકા અને ખીજ સુગંધીવાળા જળ તેઓ મહેમાનો ઉપર ઉરાડતા.

જુવાનો નાયતા અને ગાના યુવતીઓને ઘેર જઈ કન્યાઓને થી જન જલને વધાવવા બહાર આવવાની રજા આપવા તેમના માનાપોને વિનંતી કરતા. આ વિનંતીનો માખાપ કદી અસ્વીકાર કરતા નહિ કન્યાઓ બહાર આવતા જુવાનીયા તેમના ઉપર સુગંધી જળ છાંતીને તેમને એ મોડામા ગુથવા “તબ્બે” કુલમાળાની ભેગ કરતા, આ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે કે તે સમયે આ રિવાજ બહુ વિનય વિવેકથી પળાતો.

અલઉંફ્યા વંશજા છેલ્લા રાજાના સમયમા થી જન દેવી રીતે ઉજવાતો તે બતાવવા માટે રાજા તીમોએ બર્માઈ માલ ૧૨૪૦ (ઈ. મ. ૧૮૭૬) મા આજ્ઞા કરમાની હતી, જે નીચે મુજબ છે

“અમારા વિદ્વાનોએ અમને નિવેદન કર્યું કે નવુ વરસ તમુ માસના ૬ મા દિને (ઈ. સ ૧૮૮૦) પડરો અને રીવાજ મુજબ નવા વરસનું આગમન તોપના અવાજોથી જાહેર કરવું જોઈએ અને સાંજે ગજમહેલ, સુઠો ગઢ અને ન્યાયમદિંગ એ ચારે સ્થળોએ તેમજ પૂર્વ તરફની અદાવત, પશ્ચિમ તરફની અદાવત, દીવાની અદાવત, તથા શહેરની ચાર દરવાજાએ પણ પરધકટો (શાઓ)નો પાક કરાવવો, અને સવારમા સવારોને જમાડવા, અને આઠેક પ્લાસણો (પોન્ના) પામે બધે પવિત્ર જળ છાંતવું અને જગતના સરકક ‘નાલ’, ગજમહેલ અને અમારા દેહને પ્રમાદ ધરાવવો, તેથી અમે અપરીહાનીય નિયમો અનુસાર આદેશ દઈએ છીએ કે નવા વરસના

આરંભે તોપો ફેડવી, અને કોઈ પણ વિધિ ચૂક્યા વગર આ પ્રસંગ માટે ઘટ્ટો બંદોબસ્ત કરવો. દર વરસની માફક ન્યાહિં ચે (પવિત્ર જગ) પગોડાઓ ઉપર અને બોધિ (વડ) વૃક્ષો નીચે સી ચલું, અને થીંગનના ત્રણ દિવસો દરમિયાન નગરજનો ઘટ્ટો વિનય વિવેકથી ઉત્સવ ઉજવે અને એક બીજાને મેથ, ચૂના અને દહાદરાથી ખરડવાની મંદી ટેવો તેઓ છોડી દે તેઓ પરસ્પર મોખ્ખું સુખધીમય જલ માત્ર સવાર સાંજ છાંટે. ગંદું પાણી તેઓ ન વાપરે. "

રંગૂનના એક અંગ્રેજ દૈનિકમાં તમુ એટલે કે બર્માન નવા વરસ સાંબધી એક લેખ પ્રગટ થયો હતો જેનો કેટલોક ભાગ જાણુવા જેવો હોવાથી અહિં ઉતારીએ:

"શુઝમ" મેંજ થીને પોતાની અદર વરસની દીકરી. મા લાસીને કહ્યું "બેટી, જો, પશ્ચિમમાં વાદળ ઘેરાય છે. ભલા નાત રાજા તમ્યામીનનું આગમન સચરે છે. વરસની આ સુકી તરસી ત્રણમાં એ રવગેથી પધારીને ધગધગતી ધરણીને શીતલ વરસાદથી શાંત પાડે છે. કાણુ જાણે કેવા રૂપમાં એ આ વરસે ઉતરશે. પગે આલતા, એક હાથમાં જોડા અને બીજા હાથમાં મસાલ લઇને એ ન પધારે તે માટે પ્રાર્થના કર, કેમકે એ દુઃખાળ અને તાપની નિશાની છે. નાગ ઉપર સ્વારી કરી એક હાથમાં જલકુંડલ લઇને એ પધારે એવી ધ્યાનના કર, કેમકે તેમ થાય તોજ હજાછલ વરસાદ અને ભરપૂર પાકની આશા રખાય. "

"દરેક નવા વરસની પહેલી સાંજે જેનું પારાયણ થાય છે એ તમ્યામીન આ માટે ધરતી ઉપર જતરે છે તેની કથા ડોસો વળી પાછી જોકેલવા લાગ્યે અને મા લા સી મૂગે મોટે સાંજળતી રહી. હવે તો એ કથા અને મોટે ઘર્ષ ગર્ષ હતી, અને ડોસો બોલ્યા કરતો હતો તે તરફ તેનું કશું ધ્યાન નહોતું. તે તો આપતી કાલનો વિચાર કરતી હતી. સરખી વયની સાહેલીઓ સાથે બહાર નિસરી પગોડા ધોવામાં મોટી વયની સ્ત્રીઓને મદદ કરી પુણ્ય ગવવાના વિચારમાં એ હતી. એ પુણ્યનું કાર્ય થયા પછી ત્રણ દિવસ રમત ગમત અને આનંદમાં પીતાડવાની તેને છૂટ હતી."

ખરેખર, ખર્ચાં યેસતા વરસના પહેલા ત્રણ દિવસો મોજ અને મીઝબાનીનાજ છે. આખા દેશમાં ગામડીયા જુવાનો અને કન્યાઓ શરમાળપણું છાંડીને નીકળે છે, અને કળચ, કુંભ કે પીચકારીઓમાં બરેલાં પાણી એક ખીજા પર ઊરાડી બારે મોટી મોજ માણે છે.

સુંદરમાં સુંદર બપોકાદાર રેશમી વસ્ત્રો પહેરી, ગળા, કાંડાં, અને આંગળીઓમાં ઝળકતા ચણગારવાળી એ ટોળાઓ એક ખીજા સાથે હરીફાઈ કરે છે કે કાણુ સૌથી વધારે ભીંજાય છે અને કાણુ સૌથી વધારે ભીંજવે છે. નવા વરસના પહેલા દિવસે નહિ ભીંજાયેલ જુવાન કે મુવતીના શોકનો પાર નથી હોતો. ગામડીયા આ બધું તોફાન એવી મીઝાશથી સ્વીકારે છે. કદાચ મોટાં શહેરોમાં ફરીયાદનું કારણ હશે, પણ જંગલમાં (શહેર બહાર) ઘણેખરે બાધચારાની અને સમજીપણાની બાવના દેખાય છે, અને ફિંદવાનો, ચીનાઓ અને ચૂરોપીયનો પણ, ખાસ કરીને જુવાનો, દરેક કામળ હુમલાખોરને તેનાજ વાસણના પાણીથી ભીંજવવાની હરીફાઈમાં જોડાય છે અને આનંદમાં ભાગ લે છે.

મોટેરોએને પાસે આવતાં જોઈ બાળકો “એ કડો મો” એટલે કે “જલથી હું તમારાં સન્માન કરીશ” પોકારી દોડે છે, અને મોટેરાં હસ્તે સુખે ચાંત ઉભાં રહી બાળકોને મનમમત્તું તોફાન કરી રાજી થવા દે છે. હું ‘ધારું’ છું કે તેમને આમાં નાનકડાંના જેટલીજ મજા પડે છે, કેમકે તેમ ન હોય તો શા માટે તેઓ બહાર નીકળે ? તેઓ ખુશીથી ઘરમાં રહી શકે છે, કેમકે પાણી તો જે બહાર નીકળે તેના ઉપર છંદાય છે.

બાળકો માટે આ ઉત્સવોનો રાજા છે. જાતજાતની અજાયબ પીચકારીઓ ખરીદાય છે, અને નાનામાં નાના નેસડાના ગરીબમાં ગરીબ બાળક પાસે પણ પીચકારી હોય છે, એ બધાં રેલ્વે સ્ટેશનો, બજારો અને નદીના કાંઠો આગળ અડૂા જમાવે છે. જુદાં જુદાં ગામોનાં બાળકોનાં ટોળાં એમાં યદ જાય છે ત્યારે બારે ગરમત આવે છે. પીચકારીનું સુદ્ધ વેગવાળું

અને ઝનની થાય છે અને જે ટોળા પાસે પાણીનું સાધન સૌથી વધારે હોય છે તેને જીત મળે છે

હાયમા પીયકારી લઈને તેઓ તથુના આ તહેવારનો બને તેટલો કમ કાઢે છે પાઠવા દિવસોમાં કડકાઈ બતાવનારા નિશાળના મહેતાજી કે વેપારીના તે ભોગ અમરવા વેર મીઠુ છે, એ તેઓ માગે રીતે સમજે છે. મોઢા મામેનો પીયકારીનો માર મહેતાજીની મોટીના જેટલોજ ચમકાવે છે. પણ ખરું કહેવું જોઈએ કે છોકરા એવા કોઈ ઈશદાથી તોફાન કરતા નથી. એવા કડક મહેતાજી કે વેપારી ત્રણ દિવસ પીયકારીની મેનાના ઝપાટા-માથી બચવાની પેરવો કરી શકે છે. પાણીથી બીજાવાથી મીઠાતા વટેમાગુંઓ બાળુકાઓની આખમા ચમકતો આનંદ જોઈને તરત કળી શકે છે કે એ પીયકારીમાં કશું મનવું ઝેર નથી હોતું, અને જે બાળકોની ગમત દરગુજર કરે તો તેઓ પોતાનું બચપણ અને તે વખતના તોફાન યાદ કરતાં સુમે રરને પડી શકે

તથુના તહેવારને જીવાનો અને કન્યાઓ આટલા બધા આનંદથી વધાની લે છે તેનું એક કારણ એ છે કે તથુવાથી લગ્નની મોસમની શરૂઆત થાય છે. બહુખરા બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારાં પારવાના જોડલાં જીના માળા છાંડી પોતાના નવા માળામાં નવા વરસે અને કાસોનની પૂર્ણિમાના વચગાળામાંજ જઈ વસે છે. કાસોનથી તેમનો "આતુર્માસ" શરૂ થાય છે. એ કાળ મે મહિનાની પૂનમથી માંડીને છેક ઓકટોબરની પૂનમ સુધી ચાલે છે, જે દરમિયાન કડક ધર્મશાસનની આગ્રા છે તેથી વચમાના આ થોડા અઠવાડિયા માટે તેમાં વસંત તથા અનંગ ખૂન ખેતી લે છે તે અગ્નિમાં લગ્નોના કૌન કરાર થાય છે. એ અરસામાં આ અજોડ મહેમાનગીરીવાળા લોકો જે આવે તેને છુદ્દે હાથે આવકાર દે છે અને આઈસક્રીમ, શરબત, બર્મીંગ પકવાનોઈ તેમને આપે છે. ધનવાના ધર આગળ તથા પગેડાઓ પામે સ્વાગત માટે મોટા મંડપો ધવામાં આવે છે.

જ્યોતિષનો પ્રભાવ

બૌદ્ધ પંથ હિન્દુ ધર્મનો એક અંશ છે, અને બર્મીઝ ભાષા સંસ્કૃતની દુહિતા છે, તેથી જ્યોતિષના પણ ધણા તત્ત્વો આ લોકોએ સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુઓ પાસેથી જ ગ્રહણ કર્યા છે નક્કી, કુડવી, ગ્રહ-મંડળની ગણતરીની પદ્ધતિ, એ મધુ આય' જ્યોતિષને આરા પ્રમાણમાં મળતુ આવે છે લૌકિક આચારવિચારમાં એ શાસ્ત્ર પૂરેપૂરું પ્રમરી ગયું છે, અને શુકન અપશુકન, મુહૂર્ત વારના ચોષડીયા ડગવે પગવે ગણાય છે.

દાખલા તરીકે, બર્મીઝ લોકોનું અકવાડિયું જોષએ, એ યથાર્થ 'અવાડિયું' છે, આપણી માફક સાતવારીયાને અકવાડીયું નથી કહેતા એમના વાગ (૧) તાનીલા, (૨) આઈગા, (૩) સાને, (૪) ચાન્થમાડે, (૫) બોદદાહુ, (૬) યાહુ, (૭) યાહિક્યા અને (૮) તાનીંગાવે, એટલે કે સોમ, મંગળ, બુધ, શુક્ર, શનિ અને રવિ, એ પ્રમાણે છે બર્મીઝ લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે જેનો જન્મ સોમવારે થયો હોય, તે અદેબો થાય, મંગળવારે થયો હોય તે પ્રમાણિક, બુધવારે જન્મેલો ગુસ્સાખાજ પણ જલદી ગુરસો બૂલી જનારો, શુક્રની ઉત્પતિવાળો તેથીય વધારે આક્રોશ અને બોજો, શુક્રવારે જન્મ, શુક્રવારે બોલકણો, શનિવારનો ગરમમનિશ ને લલવાડીઓ, અને રવિવારે જન્મેલો જીવ કરકસરીઓ થાય દરેક દિવસની અમુક પ્રાણીવાચક સજા કરાવવામાં આવી છે, અને બાળકના વડિલ તે જે દિવસે જન્મ પામ્યું હોય તે દિવસના અધિષ્ઠાતા પ્રાણીની આકૃતિની મીઠુમત્તિઓ તેને તૃપ્ત કરવા માટે પગોડાઓમાં ધગવે છે આ રિવાજ અતિશય સામાન્ય છે અને દરેક પગોડામાં ફળપુલ, છત્રીઓ સોનાના વરખ વગેરે સાથે પ્રાણીસૂચક મીઠુમત્તિઓ બહુ છૂટથી ધરાવવામાં આવે છે, અને દરેક પગોડામાં અને તેની આસપાસ થયેલી રહેતી ધૂળપાના સામાનની દુકાનોમાં તે હ મેશા જોષએ તેથી સખ્યામાં મળી શકે છે નામાનિધાનના લોખંડારની વિગતો ગસદાયક છે, પરંતુ અહિં તેની વિશેષ ચર્ચાથી વિષયાતર થાય તેમ છે

આપણી માફક બર્મન કુટુંબમાં બાળકનો જન્મકાળ બહુ કાળ-
જીવી, ચોક્કસાઈ પૂર્વક નોંધવામાં આવે છે. એ જન્મ કાળ ઉપરથી જન્મ-
કુટુંબી (સાંઠા) તૈયાર કરાવવામાં આવે છે. આ જન્મકુટુંબી લઈને
જોશી મહારાજ બાળકના જીવનની રૂપરેખા ઉપજાવી કાઢે છે, અને “ધન,
મકર, કુંભ”ના જન્મધુથી અગ્રેષ્ઠ ને પણ ગ્રેષ્ઠ બનાવવાનો દાવો કરે છે. ધણું
ખર્ચ આ જન્મપત્રિકા રસપ્રદ આગાહીઓ, સંકટનાં સૂચનો, તેનાં નિવારણની
ક્રિયાઓ, દાન પુણ્યની મહત્તા અતે બાળકનાં અંતરને પ્રવૃત્ત કરે તેવ
વખાણનાં વચનોથી ભરેલી હોય છે. આ પરિચયનો હેતુ બર્મન જ્યોતિષ
પદ્ધતિની આંટીઘૂંટીઓમાં ઉતરવાનો નથી; કેમકે તેવી વિગતોમાં પ્રજ્ઞા-
ખરા વાચકોને રસ પડે નહિ. પરંતુ દરેક વારની એકંદર માન્યતા એવી
છે કે સોમવારે જન્મેલું બાળક ચંદ્રમહત્તી દશામાં પંદર વર્ષ સુધી રહે
છે, અને એ મુદત પૂરી થતાં તેને મંગળની આઠ વર્ષની દશા બેસે છે.
ત્રેવીસ વર્ષની વય થતાં દશા બદલાય છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક
અહોના વારા આવે છે. બર્મન જોશી તેમજ પ્રાકૃત લોકો બહુ આશાવાદી
ગણાય, કેમકે તેઓ માણસની વય ૧૦૮ વર્ષની ગણે છે, જે કે સરેરાશ
જીવંતી એ દેશમાં પણ હિંદની માફક પચીસ વરસથી વધારે નથી.

પહેચિલજુદી જોશીઓએ જન્મશર બનાવવાના અનેક રસ્તા કરી
ચૂક્યા છે. કાર્ષ્ણ્ય પ્રસંગમાં એ હાર કથુલવા કે એકરાર કરવા તૈયાર નથી.
જન્મકાળ મળી શકતો હોય કે નહિ, તોયે એવો એક પણ બર્મન જોશી
નહિ હોય કે જે જીવંતના પ્રશ્નથી સંકોચ પામે, એ બાબતમાં આપણા
અને ત્યાંના ગંધીદાસોમાં કશો ફેર નથી. જે સાચા જ્ઞાનવાન છે, એમની
વાત જુદી છે. બર્મનોમાં ઉપર કહ્યું તેમ, જન્મશરનું મહત્ત્વ ધણું છે.
એ અતિશય જતનથી દરેક બર્મન પોતાની પત્રિકા જીવંતીબર સાચવી રાખે
છે, અને તેને જીવંતીયે વધારે કિંમતી લેખે છે. જ્યોતિષમાં અને ખાસ
કરીને જન્મમહત્તી અસરમાં એ લોકોને એટલી બધી શ્રદ્ધા હોય છે કે એ
જાત દરેક કાર્ય કરતાં પહેલી વિચારે છે. ત્યાં પહેલાં એવો રિવાજ હતો
કે દેશમાં વપરાતા સીકાનાણાં, વજનનાં દાટલાં અને નાણાબ્યવહારનાં

કાગળીયાં ઉપર રાજના જન્મદિવસના ગ્રહની સંજ્ઞાની છાપ રહેતી. મીડાન. રાજના વખતના સિક્કા ઇ. ઉપર સિંહની આકૃતિ હતી કેમકે એ રાજ મંગળવારે જન્મ્યો હતો અને એ વારની સંજ્ઞા સિંહ છે. ચાલુ રાજની પહેલાના રાજ અમલોમાં વપરાતા અને તે વખતના રાજની મહારવાળા સિક્કા વિ. બહુ જાણાથી રદ કરાતા. અને લોકો તેને રાજના સરકારી અધિકારીઓની નજરે ચઢવા દેતા નહિ, કેમકે તે વર્તમાન રાજ માટે અપશુકન-કારક મનાતું. અર્થાત્ વેપારી વર્ગને કેવી પારાવાર હેરાનગતી ભોગવવી પડતી હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. ધણીખરા રાજાઓનો અમલ થોડાં થોડાં વરસ ચાલ્યો હતો એ જ્ઞાનમાં રાખીએ તો કાચડાના રંગની જેમ ધડી ધડી બદલાતા સિક્કાઓથી વેપારવણજના કેવા હાલ ચલા હશે તે કદપી શકાય તેમ છે. માત્ર છેવટનો રાજ થીબો કે જેણે બર્મા ગુમાન્યુ, તે આવી બાબતોમાં બેપર્વા હતો. તેણે પોતાના બાપના વખતનાં બધાં સિક્કાકાટલાં ચાલુ રહેવા દીધાં હતાં.

જન્મદિવસને બર્મન લોકો આપણી માફક લખોટાવાળી કાંઈ થેલી કે પુરાણ પટાગમાં નાખી રાખતા નથી. બહુ ઉમદા કારીગરીવાળાં લખાણ જૂના જન્મદિવસોમાં જોવામાં આવે છે. પત્રિકાને અનેક બોર્ડરથી શણગારીને કુંડળીની ચોકડીઓ અને વર્તુલો ધણી આકર્ષકારક કલાથી ચીતરે છે. એકે જન્મદિવસ પાછળ મહેનત અને ખર્ચની મણા નથી રખાતી. અને તેને રાખવાની પેટી કે લખોટા પણ અસાધારણ કલાના નમુના હોય છે. ધણીખરું સાંઝા ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે અને સાધારણ રીતે જોવામાં આવતા નથી.

૩. બર્માનું ભારતીય નગર-રંગૂન

રંગૂન એટલે બર્માનું હિંદી શહેર પાંચ લાખની વસ્તીમાંની ચોથી હિંદીઓની-એમા કાશ્મીરથી કુમારી બુશિર તથા દારકથી આગકાન સુધીના હિંદના પ્રત્યેક પ્રાન્તના રહીશોનો સમાવેશો ખરો. રંગૂન એટલે સક્ષિપ્ત ભરતખંડ; ઉપરાંત બીજાં જે કહેા તે. બર્મા જ્યાં આવેલા પ્રત્યેક હિંદવાનનું એ પ્રિય નગર. લાખો હિંદીઓનું, બર્માના અગીયાર લાખ હિંદી ગઢીશોનું એ જાણે કે બીજાં વતન; ધણાનું તે એકનું એક એજ વતન.

હાલે, કોંગ્રેસખર ઇ. બર્માના 'ટટલાક ઇતિહાસકારોનું' અભિધ્ય મતન્ય છે કે ઇ. મ. પૂર્વે ચોથી નદીમાં પ્રવાસી ભારતીયોનો પથસરો ઘણોજ વિસ્તૃત હતો, અને તે અગ્રસામા દક્ષિણ ભારતના તેલંગણ હિંદુઓએ પ્રોમ (પ્રીક્ષેત્ર), રંગૂન (ત્રિકુમનગર) અને તથાઉં (સુવણ્બૂમિ) માં વેપાર અર્થે વસવાટ કર્યો હતો ત્યાં તેમણે જે જુદમદિર સ્થાપ્યું તેનું નામ થેડે-ગોંગ પાડ્યું હતું. એજ થેડગોં. અને ત્યાંના ગામનું નામ ડગોં. ઇ. મ. પૂર્વે ૫૮૫માં થેડગોંની સ્થાપના એ દંતકથા પ્રમાણે થયેલી અર્થાત ડગોં એટલું જૂનું ગામ હતું પોન્નરેખા (પુણ્ય રેખા ઇ. સ. ૭૪૬-૭૬૧) નામના તત્કાલ ગામએ તેનું નામ બદલીને અરામાન ગમ્યું હતું ૫૨૭ તેના અવસાન પછી પાછું ડગોં નામ ચાલુ થયું હતું. તે છેક ઇ. મ. ૧૯૫૫ માં અબૌધ્યાએ તેનું નામ બદલી યાંગૂં (નુઓ પા ૧૦૫) રાખ્યું ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યું. તે પછી રંગૂને ઘણા ઘણા રાજા, રાજ્યો અને રાજવંશોના હાથમદયા અનુભવ્યા.

ચીનમાં સૈકામાં રાણી હીંગોબુએ આમરખ પમોડાના સાલિધ્યમાં રહેવાનું પ્રત લઇને ત્યાં મરુદ્ધ બાપ્યો હતો. એને ફરતી એનાં પગિયારોની

વસ્તી ધીમે ધીમે ફેલાઈ ગઈ. તેના જમાઈ અને અનુયાયી રાજા ધર્મઝેદીએ (ધર્મચેત્યે) હાલનો ત્યાંનો પ્રયંક ઘંટ ઢળાવ્યો હતો. એ ઘંટ મહાગંડાનો વ્યાસ તેની કિનારીએ આઠ હાથ છે, અને તેનું વજન ૨,૮૦,૦૦૦ વીસા (૧૦ વીસા = ૩૬ રતલ) છે. તે અરસામાં રંગૂન કોટબંધ શહેર થઈ થયું હતું. શીસોબુના નિવાસવાળા લતાને શીસોબા-ઓ (મ્યોન્નગર) કહેવામાં આવતો. આજના રંગૂનના જૂના કે-ટોનમેન્ટવાળો એ ભાગ હતો- ત્યાં હાલ ફયાની સામે જતી સડકને જમણે ખૂણે કે-ટોનમેન્ટ બાગ, તળાવ અને જૂનું દેવળ છે, એ જગા. ત્યાં છેલ્લી રાણી સુફ્યાલાની મમાધ તેના અવસાન પછી ચણવામાં આવી છે. બર્માના રાજાઓની ધર્માચક્રીમાં આ શહેરની ચડતી પડતીની સંક્ષિપ્ત નોંધ પ્રથમ ખડમાં જે તે રથળે આપણે લીધેલી જ છે, એટલે વિશેષ પેષણ અહિં નહિ કરીએ. અસૌફ્યાના સમયમાં (૧૭૫૨-૬૦) રંગૂનના જીવનમાં વિશાળ પરિવર્તન થયું. ત્યાં સુધી એની પૂર્વે લાઇ નદી ઉપર આવેલા ડલા અને ઉતારે પીગુ નદી ઉપર જામેલા સીરીયમ, એ બંદરો વ્યાપારવણજનાં કેદ્ર હતાં, પરંતુ અયૌફ્યાએ તલાઈ બળવો શમાવીને એમને હાથ પડેલું ડગોં સર ક્યું, અને તેનું નામ બદલી યા-કાં રાખ્યું. એણે સીરીયમને દાબી દબને રંગૂનની બંદરગાહને વિકાસ સાધવાનું મન ઉપર લીધું. સીરીયમને લૂંટીને એણે સાવ જમીદારત કરી મૂક્યું.

પરદેશીઓનો પગપેસારો

યાં-ગોં-ઝગડાનો છેડો-નામ ગખ્યા છતાં વિગ્રહોત્તી ઝડી તેા ત્યાં આવુ જ હતી. ૧૭૫૮, ૧૭૭૩ અને ૧૭૮૩ માં તલાઈ બળવા બબૂક્યા હતા, પરંતુ ૧૭૮૩ માં બોડાફ્યાએ છડી મવારીએ આવીને રંગૂન શહેર તથા પગોડાનાં ઘણાં ગૌરવ કર્યાં. ૧૭૯૫ પગીથી દરબારે આવતા દિંદ સરકારના કાસદોની અવરજવર આવુ રહી. એમાંના ઘણાખરા રંગૂન થઇને આવતા જતા હતા. તે પહેલાં ત્યાં અંગ્રેજ કોડી નખાઈ હતી. ૧૭૯૬થી રંગૂનમાં એક અંગ્રેજ રેસીડન્ટ રાખવાની પરવાનગી રાજાએ આપી હતી.

૧૮૨૪ માં પ્રથમ જમીન વિગ્રહ રજૂ થયો. અને રંગૂન તેની ઝડપમાં આવ્યું હતું.

રંગૂનમાં પહેલો ગારાંગ મેમાન જરપેરો બાદશી નામે વેનીસનો ઝવેરી હતો (૧૫૮૩). તથા વરમ પછી પ્રથમ અંગ્રેજ રાજકુળ શ્રીય આગ્યો. પહેલો યુરોપીયન પાદરી ત્યાં આવનારો ગીઓ મરાયા પેરકાટો નામે ઇટાલીયન હતો. તે ૧૭૬૧ માં રંગૂન ઉતર્યો હતો. ઇટલીથી રંગૂન સુધીની મુમાફરી કરતાં એને બે વર્ષ લાગ્યાં હતાં. એણે લખ્યું છે કે રંગૂનની આમખાસનો પ્રદેશ રાત્રી દ્વાથી અને મગરોનાં ઝુંડથી ભર્યું છે, અને વાહના ત્રાસે મકાનો ઊંચા થામસા ઉપર બાંધવાં પડે છે.

તે પછી મિશનરીઓની અવરજવર અને મામાવિસ્તરણનો વેગ વધતો ગયો. એ લોકોએ શાળા, કોલેજો અને સેવા સંસ્થાઓ સ્થાપીને પોતાનું કાર્ય કુનેદથી વધાર્યાં કર્યું. દિંદુસ્થાન એ પદ્ધત અને પ્રકારથી કયાં અપરિચિત છે ? એમની સંસ્થાઓમાં ઇજનેરો, વૈદ્યો અને સમુદાયના નિષ્ણાતો પથ તૈયાર થતા હતા. ૧૮૩૩ માં ત્યાંથી બહુ નીકળે એક જમીન વૈદ્ય રામમાં વૈદ્ય કરતો હતો, એણે કાટીનલ વાઈઝમેનની નોંધમાં ઉલ્લેખ છે. પેરકાટો પછી કાધર સેન્ગરમેનોનું નામ જાણીતું છે. એમણે રંગૂનને વિદ્યાલયોનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. તે પછી કેપ્ટન મીકેલ સાઈમ્સને હિંદના ગવર્નર જનરલે આવા ફરિયાદમાં એલચી નીમીને મોકલ્યો. તેણે રંગૂનની મુદકતાની પ્રશંસા કરી છે. તે કહે છે કે ગદની અંદર શ્રીમંતા વસતા હતા, ગરીબો તેની બહાર ટકાગલે નામના સ્થામાં રહેતા હતા, અને એક સત્તો ગણિકાઓ માટે અલગ રાખેલો હતો. સાઈમ્સની નોંધમાં એ શહેરમાં રખડતાં કુકર શુકનાં અસંખ્ય ટોળાનો સમૂહ ઉલ્લેખ છે. તે પછી કેપ્ટન હીરામ કોકસ આગ્યો (૧૭૯૬). તેનાં વર્ણન સાઈમ્સને મળતાં છે. કોકસ પછી કેપ્ટન કેનીંગ એલચી નીમાગો હતો (૧૮૧૧)

રામન કેચલીક સંપ્રદાયના પાદરીઓને મળતી સફળતાથી આકર્ષાઈને ૧૮૦૭ માં સીરામપેરના બે બાપ્ટીસ્ટ સંપ્રદાયના પાદરી માસંડન અને

ચેટર ૧ ગૂનમા ઉતરી પડ્યા હતા ૧૮૧૩ માં વિખ્યાત પાદરી રેવેન્ડ
એડોનીરામ જડમન પત્ની સહિત ૨ ગૂન આવીને વસ્યા
અંગ્રેજોએ કહેલાં વર્ણન

૧૮૨૨ની સાલે જ ગાળાથી ગાઉજી નામે વેપારી સુવર્ણભૂમિમા
નવીજ અજમાવવા ઉતરી પડ્યો હતો એણે ૨ ગૂનનું વર્ણન મ્યું છે, તે
માઈમ્સના વર્ણનથી જુદું છે ૨ ગૂનને એણે ગદુ, ગીચ, ગલીચ અને ૮ થી ૧૦
હજારની વસ્તીવાળું ગામ કહ્યું છે તેના લખાણમા રૉયલ લેન્ડ-ડાઈજી
નું પ્રથમ સામયું વર્ણન પહેલી વાર જોવામા આવે છે. એ લતામા આવેના
પેની રાક્ષસી કદની સુખમ જુદની કુગર ઉપર સૂતેલી મૂર્તિવાળા
“નાટોજ ક્યા” થી ૨ ગૂનમા રહેવો કયો મનુષ્ય અજાણ્યો હોઈ શકે
NGADAWGGYI વાળું રૉયલ લેક્સની પત્રિમે સાંડી અદ્યવાળી
વિગાના સડકને નાકે આવેનું પાટીયુ. ત્યાંથી જતા “ મન્છીતળાવ ” અને
ત્યાં સુધી ૩ ડાંજી ક્યાની ટેકરીના પગથીયાની દારમાળા, એ સુદર
૨ ગૂનની વિશિષ્ટ સુદરતાઓમાની એક છે એ મંદિર અને તળાવનું નામ
અસન એક જ હતું

૨ ગૂનમા અસલ માત્ર તનાઇ વસ્તીજ હતી પછી દેશ પરદેશથી
લોકો આવવા લાગ્યા, બદરગાહના વિશ્વસ માથે એ ભરતીનો કમ વિકસતો
ગયો ૧૩મી સદી પછીથી મુસનમાનોએ દેખા દીધી અને તેમને લાંબે
ઝરનાદી (પરદેશી મુસનમાન બાપ અને બર્મીઝ માના સતાન) જેવી મિત્ર
કામોનો ઉદ્ભવ થયો. હવે ઝરનાદી દોઢેક લાખ થઈ ગયા છે, અને એ
વૃદ્ધિમા હિંદના, ખાસ કરીને ગૂજરાતના મુસલમાનોનો ફાજો સાથે જ
નાનો સૂતો નથી ।

સાઈમ્સના સમયમાં ૨ ગૂનની વસ્તી અંદાજે ૩૦,૦૦૦ હતી, પણ
તે ધીમે ૮૦૦૦ થઈ ગઈ હતી (૧૮૧૨) એ અરમામા ત્યાં અંગ્રેજ,
ફ્રેન્ચ, અમેરિકન, વર્ણસકર પોર્ટુગીઝ, મોગલો ઈ ની વસ્તી પણ થોડી
થોડી થઈ હતી. આ પરદેશીઓની દેખભાળ માટે બર્મીઝ ગઝવો ખામ

કલા-વું (કલા=પરદેશી) અધિકારીઓ નીમતા હતા, અને કલાઓના વસવાટ માટે કલાઈ (પરદેશી લતા) ખાસ મુકર્રર કરવામાં આવતા હતા. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી તેમને તો બર્મનોથી કલા-પરદેશી-કદી શકાય નહિ ! તેથી ત્યારથી એ રુબ્દ માત્ર હિંદીઓ માટે અનામત રહ્યો, અને તે પશ્ચ મંજોગોને લીધે, તિરસ્કારસ્વયક અર્થમાં.

રંગૂનના વહિવટ માટે રાજ્ય તરફથી મ્યો-વું (મ્યો=નગર, વું=અધિકારી) નામે સુબો નીમવામાં આવતો હતો. તેના હાથ નીચે ચે-વું, અકાકે-વું શાહબંદર, અખુ-વું, સીકે હત્યાદિ બહુધાં બહુધાં ખાતાં સંભાળનારા કર્મચારીઓ હતા. આમાંથી કોઈને પગાર નહોતો મળતો. દૈનિક પામેથી જ નીચેથી લીધું, એ તેમનું, એવો સિરસો એ સમયે ત્યાં પ્રવર્તતો હતો.

૧૮૨૪ માં બર્મા ખાતેના અંગ્રેજ સિપેહસાહારના મંત્રી મેજર ઓડમાસે રંગૂનનું રમપ્રદ વર્ણન લખ્યું હતું. એને રંગૂન નહોતું ગમ્યું ! એ કહે છે કે રંગૂન ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં નદીને કીનારે લગભગ ૬૦૦ વાર જેટલી લંબાઈએ વસેલું હતું. તેની વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૬૦૦ થી ૭૦૦ વારને અંદાજે હતી. તેની બે તરફ બે પરાં વસેલાં હતાં. જે તદ્દન અરક્ષિત હતાં. પરંતુ ખુદ મધ્યવર્તી રંગૂન ગામ ૧૦ થી ૧૨ ફીટ ઉંચાં બાડાં પાટીયાના બનાવેલા ગડથી ઘેરાયેલું હતું. અંદરના ભાગમાં એ દિવાલ સરસા માટીના ટેકરા જિભા કરી દીધા હતા, અને તેથી એ ગડ ખરું જોતાં ધારીએ તેના કરતાં વધારે મજબૂત હતો. બહાર તરફ, દક્ષિણમાં તેને નદીના પટની ઓથ હતી બાકીની ત્રણ બાજુએ છીછરી ખાંધ ખોદવામાં આવી હતી, અને તેના બે છેડા નદી સાથે સંધાયેલા હતા. નદીનાં પાણી તેમાં ખામ કરીને ભરતી વખતે ભરાઈ જતાં. એ ખાંધને પશ્ચિમ તરફનો છેડો વિશાળ પાણીપચી ભોંપમાં હતો. ત્યાં બપોર કક્કણ હતું, નેને ઓળંગવા માટે લાકડાનો પૂલ હતો.

આ લકડા કોટ રંગૂનને ચોખ્ખું ઘેરી લેતો હતો. માંડવેના કિલ્લા જેવો એ ચોરસ હતો. પરંતુ તેની રેખા એવી સીધી કે અમાનર નહિ,

પરતુ નાકીચૂકી હતી તેની પૂર્વ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફની બીજામા અડકે દરવાજો હતો. ઓતગતી દિવાલમા મે હાગ હતા નદી તરફના દરવાજા આગળ ડોકો હતો, અને તેનું નામ અંગ્રેજોએ 'The King's Wharf-રાજાનો પૂન-ગાખુ હતું

આગળ જતા તે લખે છે “ મોગ પાયા ઉપર વેપારવણજના કેન્દ્ર તરીકેની ગૂનની ખ્યાતિ સાબળતા અમે એવા ટેવાઈ ગયા હતા, કે એને નજરેાનજર જોતા એના મુશ્કેલીસ અને કગાળ દેખાવથી અમે નાસીપાસ થયા વગર ન જ રહીએ. રગૂનના કર્કશ હાડિસ, ડંકા અને બદરોની મોટી મેટી વાતો કરતા અમારી કલ્પના, જાતોજલાલી નહિ તો નિદાન આબાહી દર્શાવતા વેપાર ધધાથી ધમધમી ગહેવા શહેરના દર્શન કરવાની તો અમને આશા આપતી જ હતી અમે કલ્પનાના મોડા ખાસ દોડાન્યા નહોતા અને તેની સામાન્ય મુશ્કેલી નો ખ્યાલ અમે બાધ્યો હતો. પરતુ અમે નજરે જોયું તેના મરના તો એ ખ્યાલ પણ બહુ વધારે બિચા જણાયા. ‘ સ્વિટિશ સરકારે પટેલવનેલા એ મથકે પડાવ નાખ્યો, ત્યારે અમારી સામે જે કગાલ ઝુપાખુ મુશ્કેલી દેખાયું, તેણે અમારી કલ્પનાને સમગ્ર હાગ આપી પાટી થાના એ ગોચરના ઝુલને “શહેર” મહી ગઈએ, તો બલે. એવા એ શહેરને કે તો લાગ્યો કે એ જમીનથી ૧૬-૧૮ ફીટ ઉચે છે એ તેની પડખે થઈને વહેતી સુદા નદીના દેખાવને સત્તર ઢાકી દે છે, ને એ ગામડાના દેખાવને ગીચ, ગનીચ અને સાકડો બનાવી મૂકે છે ત્યાં થોડા ઇંદ ચૂનાના મમન પણ છે તે મોટે ભાગે યુરોપીયનોના છે એના ઉપર અખન દર વેવાય છે સરકારની ખાસ પનાનગી લીધા પછીજ એવા પાંચ મમન બાધી રાખાય છે અને તેની પરવાનગી મળે છે પણ જુલુ.

‘ આ ગામનું મધ્ય મમન મુશ્કેલ હાલ છે તે આ બહાર જોવી જ દરમા આવી પડે છે ત્યાં પાળીયા ખૂચી પડેલું એ મુશ્કેલ વેપારવણજ બોણુ બનાવે છે, કે એ રજૂન નદીને પાંચ દાર્દ છે ગંગા નદીની પૂર્વની દર્નયાગ આલેલા આ વેપારવણજના મદાન મધ્યની

નિશાની રૂપે કશું હોય, તો તે થોડી દિનારે ફરતી મઠની ફતેમારીઓ, ને છૂટી છવાઈ ગામરી દોડીઓ જ છે ”

આગળ ચાતર્તા રનોડગ્રાસ સાહેબ લખે છે; “ ખોયડા ઘણું ખરું વાસ કે પાડીયાનાંજ બનેલા છે. લાકડાના મકાન મોટે ભાગે સરકારી અમલદારો અથવા ધનવાન રમણીયા હોય છે. મકાનો લાકડાના થામલા ઉપર જમીનથી થોડાં જિયા ઉભા હોય છે. તેનો હેતુ બેજાથી બચવાનો છે, તેને લીધે સુખાકારી અને આરામ ગ્રહેવા પામે પણ મકાનની નીચેની જમીન ઘણું ખરું ગંદકી અને ગંદા પાણીથી ખદબદે છે, અને તેમાંથી દિવસના તાપને લીધે રોગથી બરેલી હવા નીકળીને ચોતરફ ફેલાય છે, ને ત્રાસ આપે છે. શહેરમાં ઢેક બંગીની ફરજો, જેમાં સૂઝ ચડે એવાં કુબળાં કુકરો બળવે છે. એમનાં ટોળા રસ્તાઓમાં આથડે છે. રાતને વખતે તેમનું ધ્યાન બૂખ્યાં ફતરાના ટોળા લે છે એ જાનવરોનો કાગારોળ અને મધરાતના એમના મુઠા ઉધને આખની પાસે ફરકવા પણ નથી દેતા.....

“રંગૂનની ઉત્તરે આશરે બે માઇલને અંતરે આવેલી સપાટ ભોય ઉપર જિયાણીની જમીન છે. તેની સપાટી ઉપર ચડઉતગ થતા મેદાનો છે અને તેની ઉપર બર્માઈ સામ્રાજ્યના મુખ્ય મહિરોમાના એકની ધમારત ૩૫૦ ફીટની ઉચાઈના સ્તૂપ રૂપે ઉભી છે. આ કુંગરને ગામ સાથે જોડતા હળવા ઢોળાવ ઉપર બે રસ્તા લંબાયેલા પડ્યા છે એ સડકો લક્ક કોટની ચોતરાતી દીવાલના બે દરવાજા ઉપર આવેલા બે પગોડા આગળથી નીકળીને છેક સ્વેડગોન સુધી જાય છે એ સડકોને લાગેલી સાગના મળ્લુત મકાનોની બે દાર છે એ મકાનોમાં બિંખુઓ વસે છે આ સડકોને ફરતી જમીન બેજાણી છે પણ વાસ્તવમાં આસપાસના દૂર સુધીના પ્રદેશમાં સુધી જમીન મળવાનાં જ ત્યાં દોલલા છે.

“એ રસ્તે જતા કેટલાક મોગા તળાવ આવે છે એ ૮૩ અને બીજાં અનેક ઘાસ તથા ઝાડીથી ગીચ બરેલા રહે છે. તેમાં કાદવ કીચડ અને ગદાં પાણી બરેલા છે રંગૂનની દક્ષિણે, છેક નદીના પટ સુધી ડાગરના ખેતરો

પથરાયેલા છે. તેમાં સ્થળે સ્થળે ઠીંગણા તાડના જૂથ દેખાય છે, પણ ઉત્તર તરફ તો ગીચ જંગલ છે. એ જંગલ છેક પગોડાની તળેટી સુધી લાગે છે. તે તરફ, થોડી છૂટી છવાઈ કોરી જમીન અને ખુલ્લા મેદાન બાદ કરતા, જંગલ શિવાય કશું નજરે પડતું નથી. ”

આજના રંગૂન સાથે આ ચિત્રને જરા સરખાવી જોશો ? કઈ ફરક લાગે છે ખરો ? સાડાચાર લાખની વસ્તીવાળા, ભૂમિતિની ગ્રંથાઓ શી સીધી સડકો અને રેલ્વેવાળા બાગ બગીચા, તળાવો, આલીશાન ઇમારતો, બે માઇલના જંગી ડક્કાઓ અને સેંકડો મહાકાય સ્ટીમરો તથા હજારો સંપાનોના જૂથથી શોભતા આજના મનોહર રંગૂનના બાદશાહી મોગલ સ્ટ્રીટની લાખપતિ પેઢીઓમાં કામ કરતા ગૂજરાતી બધુઓમાંના કેટલાના વડવાઓએ ઉપર વર્ણવેલા રંગૂનના દર્શન કર્યા હશે ?

અંગ્રેજ સૈન્યનો પહેલો સંસર્ગ !

રૅન્ડાઆસ પછી રંગૂનનું વર્ણન કરનાર એ બી એમ. પ્રેસના રચાપક રેવં સીક્રામ બેનેટ હતા. તેમના સમયનો લકઝરુકોટ રૅન્ડાઆસ વાળો નહિ, પરંતુ પ્રથમ વિમલ પછી બાંધેલો નવો હતો. રંગૂનની વસ્તી ત્યારે લગભગ ૨૮,૦૦૦ હતી

બેનેટ પછી પાદરી માલ્કમનુ આગમન થયું (૧૮૫૦). - રૂન ત્યારે વધીને લગભગ ૫૦,૦૦૦ નું થયેલું કહેવાય છે માલ્કમ પણ રૂન દેખીને નાસીપામ થયો હતો ૧૮૪૨ માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને માર્ગ દર્શાવતાં આવેલા ખર્માને લગતા પહેલાં સરકારી નિવેદનમાં પણ રૂનને “અર્ધ” શોધીયું, “અર્ધ-ભૂખ” ગામ કહેલું છે. કોટની ડુબ લખાઈ એકાદ માલ્કમ માડ હશે નહીંથી તે રૂન ગામ સુધીની બોય કાયમ કાદવ કાચડ અને ખામોચીવાથી ખદબદતી હતી, હ લગા છેક ડલ્હાઉસી સ્ટ્રીટ સુધી નદીનાં પાણી બગતીમાં ચઢી જતા અને ત્યાં હોડીઓ ફરતી હતી

પરંતુ રંગૂન ગામના ગરીબ દેખાતું બહુ મારું ભવ્ય અંગ્રેજોનાં અધૈનિક દર્શનથી વગી જતું હતું !

પહેલા બર્માઈ વિમલ વખતે રંગૂને અંગ્રેજ સૈન્યનો સ્વાદ ચાખ્યો. આ યુદ્ધ દરમ્યાન અંગ્રેજ સિપાહીઓની એક ટોળાને એક ભોંયરું જડ્યું. ત્યાં કાંઈ વેપારીએ દારુનાં પીપ બર્માઈ હતાં. જોતજોતામાં આખા લશ્કરમાં વાત પ્રસરી ગઈ, અને સેંકડો અંગ્રેજ સિપાહીઓ ચકચૂર બની, રાતે સળગતી મશાલો લઈને દારુ પીવા નીકળી પડ્યા. એમણે રંગૂનને સળગાવી મૂક્યું. અડધા ઉપરાંત શહેર બળીને ખાક થઈ ગયું. લાઈનદીને કિનારે આવેલા ડલા બંદરે આ આગનો દેખાવ અત્યંત બચ્ચ લાગતો હતો. અંગ્રેજ મેમાનોનો રંગૂનને પ્રથમ મિલને આ પરિચય હતો ! "સર્નિસીઝ ઓફ ધી મદ્રાસ યુરોપીયન રેજિમેન્ટ ઇન બર્મા" પુરતકના કર્તા મેજર જૉન બટલરે લખ્યું છે કે અંગ્રેજ સિપાહીઓનું બીજું પરાક્રમ, તે પગોડાની લૂંટ. અંગ્રેજ સેનાપતિ સર આર્કિબાલ્ડ કેમ્પબેલે પોતે શ્વેડગોન પગોડાના પાયા દોઢા ધન માટે ઉડે સુધી ખોદાવી નાખ્યા હતા. તેને પગલે સિપાહીઓએ નાના પગોડાઓ ઉપર ત્રાપટ ભારી, અને થોડા સમયમાં તો એક પછી પગોડા લૂંટાયા વગરનો રહ્યો નહિ. સોના ચાંદીની સેંકડો મૂર્તિઓ લૂંટીને કલકત્તા મોકલી ને વેચી દીધી. છેક ૧૮૨૭માં ચાંદાકુના કરાર મુજબના ફંડનો બીજો હાતો મળ્યો ત્યારે ગોરી સેના રંગૂનથી ખસી

૧૮૪૧ માં તારાવાડી મીં (મીન્સરાજ) એ રંગૂનનો કાંટ પડાવીને શહેરનો વસવાટ દૂર ઓ-કા-લા-બા ને નામે કરાવ્યો. નદીથી એ લગભગ સવા માઈલ દૂર હતું. તેના સમયના શહેરનો નકશો મોશુદ છે, તેમાં મુલે ક્યા, અત્યારે જેને સ્પાકેસ રટ્ટીટ કહેવાય છે તે સ્થળે આવેલું આર્મિનીયન દેવળ, અત્યારે બર્મા રેલવેની કચેરી છે ત્યાં તે સમયે ઉભેલું રામન દેવળ અને તેની પૂર્વ તરફ નચ્કમાં જ ઍપ્ટિસ્ટ મિશન હાઉસ બતાવેલાં છે.

વળી હાલની "કાલીબારી" વાળું તે સમયનું માર્ચીન હિંદુ મંદિર પણ એ નકશામાં જોવામાં આવે છે. ૧૮૨૪ માં પણ એ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. હાલનું સુરતી બાગ બગ્ગર છે ત્યાં જૂનું રમશાન અને વધુસ્થાન હતું. મુલે પગોડાની પૂર્વ તરફ બર્માઈ અમલદારોનાં

ઉઘાનો હતાં અને ત્યાં ગેજ નાટાગંગ થતા. રહેરને પાણી કાઢાઈ ત્યાં કાન્ડે ગેના તળાવોમાંથી પૂર પાડવામાં આવતું હતું, જો કે ખૂબ દૂર તળાવ પણ પુષ્કળ હતા તેમાંનો એક કૂવો હતો પણ ચાલુ છે તે રંગૂન સ્ટ્રીટ ઉપર આવેલો “રીએક્ટાલ વેલ”.

હાલની ગવર્નમેન્ટ હાલ્ટરકુલ છે ત્યાં ખૂબ શોભાયમાન વિહાર હતા ખૂબ અર્માન વિગ્રહ વખતે તેનો ઉપયોગ સરકારી કચેરીઓ તરફ કરવામાં આવ્યો, અને ત્યાં પાકા મકનો બંધાયા હતા. હાલના સ્કૉટ મર્કેટ, ઍન્ગ્લીકન દેવળ અને રેલ્વે ઍશીસવાળા સ્થળે કચ્છરતાન હતું, જેનો ઉપયોગ “કલા” (જેમાં તે વખતે ગોરા પણ ગણાઈ જતા હતા તેમને) માટે થતો હતો. કોટનો એક દરવાજો હાલ જ્યાં કોર્પોરેશનની ઇમારત છે ત્યાં પડતો હતો. તે સમયના શહેરના મુખ્ય લતા વાઢાજી, ચાહિટાડા, પાસોડા, મીંગલા બજાર, પજુંડાઉં, બોટેટાઉં, કીમીંડાઈ, કોકાઈ ઇ. હતા.

રંગૂનની કાયાપજટ

છેલ્લા વિગ્રહને અંતે બ્રિટિશ-એટલે મદ્રાસી પક્ષટથે રંગૂનનો કચ્છને લીધો તે પછી છ મહિનાની અંદર એ ગામની શકલ બદલાઈ ગઈ. ગામને રીતસર લાઇનદોરીમાં ગોઠવવાનું, જમીનની સપાટીને બગીચાનાં પાણી કરતાં વધારે જીવી બનાવવાનું, અંદરના ભાગની જિઆણુની બોય ખોદીને નીચાણની પુરવણી કરવાનું-એ બધું કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. વ્યવહાર અંગ્રેજોને તો ત્યાં વસીને રીતમર વેપાર ખેડવો હતો; ખોદી શેઠાઈ નહોતી કરવી. જોતજોતામાં આસપાસના ગામના લોક ત્યાં આવીને વસવા લાગ્યા.

ચાઈના સ્ટ્રીટથી માંડીને હાલ જેને કલહાઉસી સ્ટ્રીટ કહે છે તે રસ્તે છેક કીક સ્ટ્રીટ સુધી રંગૂન ગામ મેજર સ્નોડગ્રામે વણીવેલી ખાઈથી ઘેરાયેલું હતું. તેને એ છેડે એ નદી હતી. એ ખાઈમાં મેપાનો આવતી, અંતે આમપાસનાં ગામપાસથી રૂળ, શાક, મજકી દેવાઈ જાયતી. તે વખતે સુલે ક્યામાં મોટી ગુમરી જરાતી, ને ત્યાં દાંડ જામતી.

જેના ઉપરથી ફેઅર ગ્રીટનું નામ પડ્યું છે, એ કર્નલ એ. પી. ફેઅર ૧૮૫૭-૫૮ ની સાલના સરકારી એડમિનિસ્ટ્રેશન ગિયોટમાં લખે છે કે રંગૂન શહેરની વસતી ૧૮૫૬ ની માહત્તા ૪૬,૨૪૦ જેટલી થઈ હતી. કર્નલ ફેઅર તે વખતે ગજવદિવટને વડો હતો ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રક વખતે રંગૂનની આગાદી ૨,૯૨,૩૧૬, અને ૧૯૨૧ માં ૩,૪૧,૮૬૨ ની થઈ ગઈ એ કુલ વસતિ ૭૫ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં હતી ૧૯૩૦માં રંગૂન અને તેનાં પરાંતી વસતિ ૭૭ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં ૩૪૫૫૦ જેટલી વધી હતી આખા બર્મા દેશની વસ્તી ૨,૩૨,૭૬૦ ચોરસ માઈલમાં ૧,૩૨,૧૨,૦૦૦ જેટલી છે.

એ સમયથી, તે ત્રીજા હાથકાના ડેવેલપમેન્ટ દ્વારા જમાના સુધી સુરાગણ તથા વમાદતનું કામ ધમધાકાર ચાલ્યા જ રહ્યું છે. તેનું છેવટનું સ્વરૂપ, તે પાવોનું હિપવનનગર રંગૂન ડેવેલપમેન્ટ દ્વરકના મેન્યુઅલમાં લખ્યું છે, કે “ રંગૂન શહેર અને તેના હિપનગરોવાળી જમીનના વહિવટ માટે ” ટાઉન વર્કસ ડેન્ડ ” નામનું એક ડેન્ડ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. શહેરના અમુક દુકાડા વેચીને તેની હિપ જમીનમાં કરવામાં આવી હતી એ પ્રમાણે ભેગા થયેલા નાણાં વડે રંગૂન શહેરની રચના થઈ, ને કાદવ કીચકના ખામોચીયા પૂરાયા. ૧૮૬૦ ના એપ્રિલ મહિનાની ૩૦મી તારીખ સુધીમાં જમીનના વેચાણથી થયેલી કુલ આવકની રકમ બાર લાખ હિપ પહોંચી હતી. તેમાંથી ફક્ત ચોવીસ હજાર બાદ કરતા બાકીની બધી રકમ હિપ્યુકત કામમાં વપરાઈ હતી ”

અને પછી તો..... જાણે આખ શટયુ! ૧૯૩૦ નું રંગૂન, તે ૧૯૩૯ નું નગર જ અને ૧૯૨૦ વાળા શહેર સાથે ૧૮૩૦ ને કશી નિસ-બત ન પોતી આજે તો રંગૂનનો લૅગોસિક તો શું, પણ રાજકીય નકશો પણ પનાગવા લાગે છે... .. જોતજોતામાં પવટાઈ ગયો છે, “ આસમાં તમે દે રંગ મદલને કે લીયે ! ” આ આપણું મુન્દર રંગૂન